

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TURİZM İŞLETMECİLİĞİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TURİZME DAYALI BÜYÜMENİN
DOĞRUSALLIĞININ İNCELENMESİ: DİNAMİK
PANEL EŞİK MODELİ

ORKHAN ALİLİ

2502170488

TEZ DANIŞMANI

PROF.DR. MEHMET ERKAN

İSTANBUL-2021

ÖZ

TURİZME DAYALI BÜYÜMENİN DOĞRUSALLIĞININ İNCELENMESİ: DİNAMİK PANEL EŞİK MODELİ

ORKHAN ALİLİ

Bu çalışmanın amacı, turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemek ve turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini test etmektir. Ayrıca turizmde uzmanlaşma- ekonomik büyüme ilişkisini açıklamada finansal gelişmişliğin aracı rolünün de araştırılması, farklı finansal gelişmişlik düzeylerine göre sınıflandırılmış ülkelerde dönemler itibarıyla bu etkilerin nasıl değiştiği sorusuna da araştırma kapsamında cevap bulunmaya çalışılmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda 91 ülkenin 2001-2018 dönemine ait veriler, dinamik panel veri modelleri arasında en başarılı tahmin gücüne sahip olduğu düşünülen Arellano ve Bover/ Blundell ve Bond tarafından geliştirilen sistem genelleştirilmiş momentler yöntemi ve Kremer, Bick ve Nautz'un geliştirdiği dinamik panel eşik modeli kullanılarak incelenmiştir.

Araştırma bulguları doğrultusunda, seçili ülkelerde finansal gelişmişlik düzeyi göz önünde bulundurularak yapılan sınıflandırmada turizmde uzmanlaşmanın belirli bir düzeye kadar ekonomik büyümeyi destekleyeceği söylenebilir. Elde edilen bir diğer önemli sonuç finansal gelişmişliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin sadece belirli bir finansal gelişmişlik seviyesine erişildikten sonra anlamlı hale geleceği, düşük ve orta finansal gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde herhangi bir ilişkinin tespit edilemediğine yöneliktir. Bununla da aslında hem turizmde uzmanlaşma hem de finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin doğrusal olmadığı tespit edilmiştir. Ekonomik kaynakların ağırlıklı olarak turizm sektörüne yönlendirildiği az finansal gelişmişlik düzeyinde turizmin etkileri istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı iken, katsayılar açısından yapılan yorumlamada orta finansal gelişmişlik düzeyinde turizmin büyümeye etkisinin daha güçlü olduğu belirlenmiştir. Ancak yüksek finansal gelişmişlik düzeyinde turizmde uzmanlaşmadaki artışın büyüme üzerindeki etkilerinin anlamsız hale gelmesi zamanla turizmin büyüme üzerindeki etkilerinin de ortadan kalkacağını göstermektedir.

Finansal sistemde ortaya çıkan gelişmeler, diğer sektörlerde olduğu gibi turizmde de finansmana erişimi kolaylaştırmakta, yatırım maliyetlerini düşürmekte böylece arz öncüllü büyüme modelini ve ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Ancak farklı finansal gelişmişlik düzeylerinde hem turizmin hem de finansal gelişmenin büyüme üzerindeki etkilerinin değişiklik göstermesi ilgili farklılıkların altında yatan dinamikleri anlamayı daha önemli hale getirmektedir. Gruplar arasındaki farklılıkların turizmde uzmanlaşmanın ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerinin zamanla değişim gösterebilmesinden, azalan getiriler varsayımının bir sonucu olarak ya da bazı çalışmalarda ortaya çıktığı üzere aşırı finansal gelişmenin özel sektörlerde meydana getirdiği yapısal bozulmalardan da kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Bu bakımdan araştırma sonuçları özellikle turizme bağımlı ekonomilerde karar vericilere önemli görev ve sorumluluklar yüklemekte, alternatif turizm türlerini geliştirmede turizmin bağlantılı olduğu diğer sektörlerin etkilerinin iyi bir şekilde analiz edilmesi durumunda turizme dayalı büyüme hipotezinin gerçekleşeceğini göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Turizme Dayalı Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme, Dinamik Panel Veri Analizi

ABSTRACT

THE REVIEW OF LINEARITY OF TOURISM LED GROWTH HYPOTHESIS: DYNAMIC PANEL THRESHOLD MODEL

ORKHAN ALILI

The aim of this study is to examine the effects of tourism specialization on economic growth and to test the validity of the tourism-based economic growth hypothesis. In addition, it has been tried to find an answer to the question of the intermediary role of financial development in explaining the relationship between specialization in tourism and economic growth, and how these effects change over time in countries classified according to different financial development levels. For these purposes, Arellano and Bover/ Blundell and Bond System Generalized Moment Method, which is thought to have the most successful predictive power, and the dynamic panel threshold model developed by Kremer, Bick and Nautz were used to examine the relationship among 91 countries for the period of 2001-2018.

In line with the research findings, it is indicated that in the classification made by considering the level of financial development in selected countries, specialization in tourism will support economic growth up to a certain level. Another important result is that the effects of financial development on economic growth will only become significant after reaching a certain level of financial development, and thus no relationship can be detected in countries with low and medium financial development levels. Therefore, it has been determined that the effects of both tourism specialization and financial development on economic growth are not linear. While the effects of tourism are statistically positive and significant at the level of low financial development, where economic resources are predominantly directed to the tourism sector, in the interpretation made in terms of coefficients, it has been determined that the effect of tourism on growth is stronger at the level of medium financial development. However, the fact that the effects of the increase in tourism

specialization on growth at the level of high financial development become meaningless shows that the effects of tourism on growth will disappear over time.

Developments in the financial system facilitate access to finance in tourism, as in other sectors, and reduce investment costs, thus supporting the supply-led growth model. However, the fact that the effects of both tourism and financial development on growth vary at different levels of financial development, making it more important to understand the dynamics underlying the relevant differences. It is thought that the differences between the groups may be due to the fact that the economic, social and environmental effects of tourism specialization may change over time, as a result of the diminishing returns assumption or as a result of the structural deteriorations caused by excessive financial development in private sectors, as revealed in some studies. In this respect, the results of the research impose important duties and responsibilities on decision makers, especially in tourism-dependent economies, and show that the tourism-led growth hypothesis will be realized through alternative tourism strategies or if other sectors dynamics that tourism has strong ties will be analyzed carefully.

Keywords: Tourism Driven Economic Growth, Financial Development, Dynamic Panel Data Analysis

ÖNSÖZ

Küreselleşme olgusu, ülkeler arasındaki bağlantıların güçlendirilmesi ve karşılıklı ilişkiler ağının oluşması için mal ve hizmetler, emek ve sermaye hareketlerinin önündeki engellerin tamamen ortadan kaldırılmasını hedeflemiş, bu kapsamda turizm, uluslararası yatırımlar, dış ticaret gibi faaliyetler üzerinden belirlenen hedeflere ulaşılmaya çalışılmıştır. Neoliberal politikaların yaygınlaşmaya başlaması ile ülkelerin finansal sistemlerini liberalleştirmeye, kontrol ve denetimleri sınırlandırmaya, finansal sistemlerini geliştirmeye yönelik çabaları, ayrıca “güneyden-güneye” sermaye yatırımlarının da artması ile küresel sermaye akışının her geçen gün arttığı, bu bağlamda özellikle çokuluslu şirketler tarafından doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına ilişkin ilginin de artmış olduğu gözden kaçmamaktadır. Özellikle yüksek sabit yatırımlara gereksinim duyması ve yatırım olanaklarının da fazla olması sebebiyle turizm sektörü kısa sürede uluslararası sermayedarların gözdesi haline gelmiştir. Diğer yandan turizmde hizmet kalitesinin ve altyapının iyileştirilmesine katkı sağlayan yatırımların turizmin gelişimini desteklediği, bu özellikleri itibarıyla ekonomik büyümeye de olumlu yönde katkı sağladığı bilinmektedir. Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri arasında yer alan “Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı” başlığında sürdürülebilir endüstrilerin desteklenmesi ve bu alanlara yatırım yapılmasının kalkınmaya olanak tanıyacağına dikkat çekilmekte, bu durum özellikle sermaye birikimi sınırlı olan gelişmekte olan ülkeler için uluslararası yatırımların öneminin daha iyi anlaşılmasına neden olmaktadır. Tüm bu özellikler bir bütün olarak ele alındığında, finansal gelişmenin turizmin ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin değişiklik gösterebileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında vermiş olduğu fikir ve önerilerle bana yol gösteren çok değerli danışmanım Sayın Prof. Dr. Mehmet ERKAN’a, doktora eğitim dönemim boyunca desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Füsun İstanbullu Dinçer ve Prof. Dr. İsmail Kızılırmak’a, ayrıca tezime göstermiş olduğu ilgi ve manevi destekleri ile beni her zaman motive eden canım aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Orkhan ALİLİ

İstanbul, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ BÜYÜME, DIŞ TİCARET VE HİZMETLER TİCARETİNİN İKTİSADİ BÜYÜMEYE ETKİSİ

1.1. İktisadi Büyüme Kavramına Genel Bir Bakış.....	4
1.1.1. İktisadi Büyümenin Teorik Gelişimi.....	6
1.1.1.1. Klasik Büyüme Teorisi	8
1.1.1.1.2. Karl Marx ve Sosyalist Büyüme Teorisi	11
1.1.1.1.3. Schumpeter'in Büyümeye İlişkin Görüşleri.....	13
1.1.1.1.4. Yeni Keynesyen Büyüme Teorisi: Harrod-Domar Modeli	14
1.1.1.1.5. Neo-Klasik Büyüme Teorisi	16
1.1.1.1.6. İçsel Büyüme Teorileri.....	18
1.1.1.6.1. AK Tipi İçsel Büyüme Modelleri	20
1.1.1.6.2. Kamu Politikalarına Dayalı İçsel Büyüme Modeli : Barro	21
1.1.1.6.3. Araştırma Geliştirmeye Dayalı İçsel Büyüme Teorisi: Romer Modeli	22
1.1.1.6.4. Lucas'ın Beşeri Sermayeye Dayalı İçsel Büyüme Teorisi.....	26
1.2. Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkiler	28
1.2.1. Küreselleşme ve Dış Ticaret	29
1.2.2. Hizmetler Sektörünün Oluşumu ve Gelişimi	32

1.2.3. Hizmetlerin İktisadi Büyüme ve Kalkınma İçerisindeki Rolü	35
1.2.4. Hizmetlerin Ticarete Etkisi ve Uluslararası Hizmet Ticareti	36
1.2.4.1. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Teorik Çerçevesi	36
1.2.4.1.1. Merkantalistlere ve Fizyokratlara göre Dış Ticaret Teorisi	37
1.2.4.1.2. Klasik Dönem Dış Ticaret Teorileri -Mutlak ve Karşılaştırmalı Üstünlükler	38
1.2.4.1.3. Neo-Klasik Dış Ticaret Teorisi	40
1.2.4.1.4. Faktör Donatımı Teorisi	42
1.2.4.1.5. İçsel Büyüme Modelleri Kapsamında Dış Ticaret Teorileri	44
1.2.5. Hizmet Ticaretinde Liberalizasyon ve Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)	45
1.2.6. Gelişmekte Olan Ülkelerde Hizmet Ticareti	46

İKİNCİ BÖLÜM

FİNANSAL GELİŞME KAVRAMININ TEORİK ÇERÇEVESİ VE FİNANS- BÜYÜME İLİŞKİSİ ÜZERİNE

2.1. Finansal Sistem Kavramı ve Unsurları	50
2.1.1. Tarihsel Çerçeve ve Finansal Serbestleşmenin Ortaya Çıkış Süreci	54
2.1.1.1. Keynesyen Faiz Teorisi Ve Finansal Baskılama Dönemi	55
2.1.1.2. Finansal Sistemde Liberalizasyon Eğilimleri	56
2.1.1.2.1. Finansal Serbestleşmenin Teorik Çerçevesi	59
2.1.1.2.2. Neo-Klasik Yaklaşım ve McKinnon- Shaw Hipotezi	61
2.1.1.2.3. Yapısalcı ve Post-Keynesyen Yaklaşım Kapsamında Finansal Serbestleşmeye Yönelik Eleştiriler	64
2.1.2. Finansal Gelişme Çerçevesinde Sermaye Hareketlerinde Serbestleşme	67
2.1.2.1. Finansal Gelişimin Dış Kaynak Mekanizmalarına Etkisi	70
2.1.2.1.1. Portföy Yatırımları	72
2.1.2.1.2. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	73
2.1.2.2. Turizmde Yabancı Sermaye Yatırımlarının Görünümü	76

2.1.2.2.1. Turizmde Yabancı Pazarlara Giriş Yöntemleri ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Yeri.....	78
2.1.2.2.2. Turizmde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Önemi	81
2.1.2.2.3. Turizmde Yabancı Sermaye Yatırımlarını Belirleyen Faktörler.....	83
2.2. Finansal Gelişmenin Ölçümünde Kullanılan Yöntemler	85
2.3. Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Teorik Bakış	87
2.3.1. Ekonomik Büyüme, Yabancı Sermaye Yatırımları Ve Finansal Gelişme İlişkisi.....	93
2.3.2. Turizm Ve Finansal Gelişme Bağlantılarının İncelenmesi	96
2.3.3. Turizm, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Üzerine Ampirik Çalışmalar.....	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İHRACAT ve TURİZME DAYALI EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE

3.1. Dış Ticarete Dayalı Büyüme Stratejileri	101
3.1.1. İthal İkameci Büyüme Stratejisi.....	102
3.1.2. İhracata Dayalı Büyüme Stratejisi	106
3.1.3. İhracata Dayalı Büyüme Stratejisinin Yönelik Eleştiriler.....	108
3.2. Dış Ticaret Kapsamında Hizmet İhracatının Sınıflandırılması ve Turizmin Yeri	109
3.2.1. Turizme Makroekonomik Bakış	110
3.2.1.1. Turizmin Ödemeler Dengesine Ekisi	112
3.2.1.2. Turizm Gelirleri	114
3.2.1.3. Turizmin Kamu Gelirlerine Etkisi	116
3.2.1.4. Turizmin Fiyatlar Üzerindeki Etkileri.....	116
3.2.1.5. Turizmin İstihdama Etkisi.....	117
3.2.1.6. Turizmle İlişkili Olumsuz Dışsallıklar.....	118
3.2.1.7. Turizm ve Ekonomik Büyüme	119
3.2.2. İhracatın Dinamikleri, Turizm İhracatında Büyüme Stratejileri	122

3.2.2.1. İhracat Ve Ürün Sofistikasyonu	122
3.2.2.2. Turizmde Çeşitlendirme Kavramı.....	123
3.2.2.2.1. Turizmde İhracat Kapsamında Ürün Çeşitlendirmesi.....	124
3.2.2.2.2. Turizmde İhracat Kapsamında Pazar Çeşitlendirmesi	126
3.2.2.3. Turizmde Uzmanlaşma Kavramı	126
3.2.2.3.1. Turizmde Uzmanlaşma Ve Büyüme İlişkisi	128

DÖRDÜCÜ BÖLÜM

TURİZMDE UZMANLAŞMA, FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN AMPİRİK OLARAK İNCELENMESİ

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	137
4.2. Çalışma Modeli ve Veri Setleri	138
4.3. Çalışmanın Yöntemi	143
4.4. Turizmde Uzmanlaşma Endeksinin Temel Bileşen Analizi İle Tahmini ...	147
4.5. Turizm’e Dayalı Ekonomik Büyüme Modelinin Farklı Finansal Gelişmişlik Düzeylerine Göre İncelenmesi	156
4.5.1. Panel Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları.....	160
4.5.2. Panel Verilerde Birim Kök Testi.....	162
4.5.3. Panel Birim Kök Test Sonuçları	165
4.5.4. Dinamik Panel Eşik Modelleri	168
4.5.5. Sistem GMM Modeli Tahmin Sonuçları.....	172
4.5.6. Dinamik Panel Veri Eşik Değer Sonuçları.....	177
SONUÇ.....	182
KAYNAKÇA	188
ÖZGEÇMİŞ.....	221

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: GATS Kapsamında Ana Hizmet Sektörleri	34
Tablo 2: Mutlak ve Karşılaştırmalı Üstünlükler.....	41
Tablo 3: En Fazla Uluslararası Yatırım Çeken On Ülke ve Türkiye (milyar \$)	82
Tablo 4: Turizme Dayalı Ekonomik Büyüme Modelinin İncelendiği Çalışmalar .	129
Tablo 5: Çalışmanın Veri Setleri (Değişken ve Tanımları)	142
Tablo 6: Temel Bileşenler Analizinin Değişkenleri.....	149
Tablo 7: KMO ve Bartlett Test Sonuçları	150
Tablo 8: Açıklanan Toplam Varyans Tablosu.....	151
Tablo 9: Değişkenlerin Birinci Temel Bileşendeki Ağırlıkları	152
Tablo 10: Seçili ülkelerin Turizmde Uzmanlaşma Değerleri.....	153
Tablo 11: Tanımlayıcı İstatistikler	156
Tablo 12: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları	162
Tablo 13: Birinci Nesil Panel Birim Kök Test Sonuçları (Levin, Lin, Chu)	166
Tablo 14: İkinci Nesil Panel Birim Kök Test Sonuçları (Pesaran CADF).....	167
Tablo 15: Turizmde Uzmanlaşma ve Finansal Gelişme Arasındaki İlişki.....	172
Tablo 16: Arellano-Bover / Blundell-Bond Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu Sonuçları.....	175
Tablo 17: Dinamik Panel Eşik Regresyon Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken GDPPC)	179

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İçsel Büyüme Modelleri ve Varsayımları.....	20
Şekil 2: Dünya Mal İhracat Hacmi 1960-2018 (Trilyon \$).....	30
Şekil 3: Dünya Hizmet İhracatı Hacmi 1976-2018 (Trilyon \$).....	31
Şekil 4: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin İthalat ve İhracat Hacmindeki Değişim (%)	48
Şekil 5: : Uluslararası Yabancı Sermaye Hareketleri.....	72
Şekil 6: Küresel Sermaye Akışları	76
Şekil 7: Turizmde Küreselleşme	111
Şekil 8: Turizm gelirlerinin toplam ihracat gelirlerine oranı (%)	113
Şekil 9: Turizm Gelirleri ve Uluslararası Turist Sayısı (2001-2018).....	115
Şekil 10: Seçili Ülkelerde Turizmde Uzmanlaşma ve Ekonomik Büyüme Verileri	121
Şekil 11: Finansal Gelişmişlik İndeksi Şeması	141
Şekil 12: Hiyerarşik Kümelenme Analizi	155
Şekil 13: Kişi Başına Milli Gelir Yıllık Ortalama Değişim Oranı (2000-2018).....	157
Şekil 14: Ülkelere göre ortalama finansal gelişmişlik oranı	158
Şekil 15: Ülkelere göre Turizmde Uzmanlaşma ve Alt Gruplara göre Finansal Gelişmişlik	160

KISALTMALAR LİSTESİ

2SLS	:İki Aşamalı En Küçük Kareler
ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
ADF	:Augmented Dickey-Fuller
Ar&Ge	:Araştırma ve Geliştirme
CIPS	:Uyarılmış Im Pesaran Shin İstatistiği
DYY	:Doğrudan Yabancı Yatırımlar
FD	: Finansal Gelişme
GATS	:Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması
GATT	:Gümrük Tarifleri Ticaret Genel Anlaşması
GDP	: Gross Domestic Product
GMM	:Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi
GSYİH	:Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla
IMF	:Uluslararası Para Fonu
KBGSMH	:Kişi Başına Gayrı Safi Milli Hasıla
KPSS	:Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin
LLC	:Levin, Lin, Chu
OECD	:Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
PCA	:Temel Bileşenler Analizi
Sistem GMM	:Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi
SUR	:Görünürde İlişkisiz Regresyon
TOU	:Turizmde Uzmanlaşma Endeksi
UNCTAD	:Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
WTO	:Dünya Ticaret Örgütü
WTTC	:World Travel and Trade Council

GİRİŞ

Büyümenin farklı evrelerinde ortaya çıkan ve birbirinden anlamlı bir şekilde farklılaşan tüketim ve yatırım eğilimleri, son olarak 1980'lerden günümüze kadar içsel büyüme teorileri kapsamında tartışma konusu olmaya devam etmektedir. İlgili literatür incelendiğinde, uzun vadeli ekonomik büyümenin belirleyicileri arasında en çok üzerinde durulan faktörlerin beşeri sermaye, AR-GE çalışmaları ve teknolojik ilerleme olduğu görülmektedir. Emegın temel üretim faktörü olarak değerlendirildiğı Ricardocu iki ölkeli ve iki mallı bir ticaret modelinde, her ölkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olacağı belirli mallarda uzmanlaşma durumunda tüm ölkelerin ekonomik büyümeyi deneyimleyeceğinden bahsedilmektedir. Bundan yola çıkarak beşeri sermaye birikimi daha yüksek ölkelerin daha büyük büyüme hızına sahip olacağı, ancak dış ticaret sonucunda diğer ölkelerin de teknik ilerlemenin yaratmış olacağı taşmalardan kaynaklı dışsalılıklardan yararlanacağı ve yavaş da olsa büyüyeceğı düşünölmektedir. Böylece geliştirilen modeller turizm gibi daha az üretken sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ölkelerin bile büyümeden faydalanabileceklerine işaret etmektedir. Diğer yandan bu hipotezin ölçeğe göre sabit getirilerin ortaya çıkması için teknolojik ilerlemenin önemine değinen ve dolayısı ile turizm gibi sektörlerde azalan getiriler varsayımının çalışacağını savunan Lucas tarzı görüşlerle zıtlık teşkil ettiğı de görölmektedir. Yine de Ricardocu ticaret modellerinin önerdiği gibi turizmin bir ölkenin büyümesine katkısının sonsuza kadar devam edip edemeyeceğı veya turizmin önderliğindeki büyümenin sınırları olup olmadığı sorusu günümüzde de en çok ilgi odağında olan ve güncelliğini koruyan konulardan biri olarak kalmaya devam etmektedir.

Turizmin gelişmesinin yeni girişim fırsatlarını da beraberinde getirmesi, ayrıca gelen turistlere verilecek hizmetlerin kapsamının geliştirilmesine yönelik çalışmalar finansal hizmetlere olan talebin de canlanmasına neden olacağından turizm bir bütün olarak finansal sistemin gelişmesini destekleyecektir. Gelişmekte olan ekonomilerde, turizmle ilgili yatırımların kalkınmada katalizör olarak kullanılması için, finansal

politikaların, sürdürülebilir ekonomik ve insani kalkınma hedefleri ile tutarlı olacak şekilde düzenlenmesi son derece önemlidir.

Finansal sektörün ekonomik büyüme ve kalkınma için önemi genel olarak kabul edilmekle birlikte, son yıllarda bu ilişkiyi zayıflatan faktörlerin konu edildiği araştırmalara da sıkça rastlanmaktadır. Yapılan çalışmalarda finansal gelişmenin ekonomiler üzerindeki etkilerinin homojen olmadığı, bu bakımdan ülkelerin gelişmişlik düzeyi, finansal sistemin yapısı gibi faktörlere göre bu etkinin de değişime uğrayabileceğinin dikkate alınması gerektiğinden bahsedilmektedir. Örneğin gelişme aşamasında olan ülkelerde, tasarruf sahipleri ve fon talep edenler arasında aracılık görevini yerine getirmede bankacılık sektörünün sermaye piyasalarından daha etkin roller alabileceği düşünülmektedir (Allen ve Gale, 2000). Diğer yandan finansal sektörün sadece orta ve yüksek gelirli ekonomilerde ekonomik büyümeye olumlu katkılar sağlayacağı, düşük gelirli ülkelerde ise beklentilerin aksine bu etkilerin olumsuz olabileceği ifade edilmektedir (Rioja ve Valev, 2004). Elde edilen bulgular, finans sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin heterojen olabileceğini, bu nedenle altta yatan dinamiklerin incelenmesinin gerekliliğini ortak bir dille kabul etmektedir.

Heterojen ilişkiler farklı sektörlerin ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunmak için farklı finansal gelişme düzeylerine ihtiyaç duyabileceğini de düşünmeye esas vermektedir. Bundan hareketle finansal gelişmenin büyüme etkisinin sektörlere göre analizinin özellikle politika yapıcılar açısından önemine yönelik önerileri de dikkate alarak, bu çalışmada turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezinin geçerliliğinin ülkelerin finansal gelişmişlik düzeylerine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp-farklılaşmadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Dört bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde refah düzeyinde iyileşmeye karşılık olarak gösterilen ekonomik büyüme konusu tarihsel gelişim süreci kapsamında ortaya atılan modeller ile ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, refahın kaynakları olarak ifade edilen büyümenin temel belirleyicileri, küreselleşme ile birlikte dış ticaretin refah düzeyinin artırılmasındaki önemi ve bu kapsamda hizmetler ticaretinin rolüne ilişkin bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde özellikle küreselleşme ile birlikte büyümenin temel göstergelerinden biri olarak kabul edilen finansal sistemin

kapsamı ve işleyişı, finansal sistemin gelişimine katkı sağlayan faktörler, bu bağlamda finansal liberalizasyonun yeri ve önemi, finansal gelişmenin büyüme ve turizm ile bağlantılarının ortaya koyulması amaçlanmıştır. Üçüncü bölümde turizmin ekonomi üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerine yer verilirken, turizme dayalı büyüme modeli ortaya çıkış noktası olarak kabul edilen ihracata dayalı büyüme hipotezi ile birlikte yapılan ampirik ve teorik çalışmalar ışığında değerlendirilmiştir. Dördüncü ve son bölümde turizme dayalı büyüme hipotezinin seçili 91 ülkede geçerli olup-olmadığı ve etkinin doğrusallığı test edilerek elde edilen bulgularla yorumlanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ BÜYÜME, DIŞ TİCARET VE HİZMETLER TİCARETİNİN İKTİSADİ BÜYÜMEYE ETKİSİ

İktisat biliminin en temel ve en güncel inceleme alanlarından biri ülkeler arasında gelir farklılıklarının ortaya çıkış nedenlerini ve böylece farklı ülkelerin büyüme düzeyleri arasındaki farklılıkların ortaya çıkması altında yatan sebepleri belirlemeye çalışmaktır. Bundan yola çıkarak bu çalışmanın birinci bölümünde iktisadi büyüme kavramı, tarihsel gelişim süreci içerisinde iktisadi büyümeye yönelik yaklaşımlar ve bu yaklaşımlarda yer alan iktisadi büyümeyi etkileyen belirleyicilere yer verilmiştir. Ardından iktisadi büyüme ile dış ticaret arasındaki ilişki incelenerek, ihracat ve ithalatın büyüme üzerindeki etkileri, ihracata dayalı büyüme hipotezi ve bu hipotezin geçerliliğinin test edildiği ampirik çalışmalara yer verilmiştir.

1.1. İktisadi Büyüme Kavramına Genel Bir Bakış

Ekonomik büyüme uzun yıllar boyunca araştırmalara konu olmasına rağmen günümüze kadar yapılan çalışmalarda hem tanımlamada hem de ölçmede karşılaşılan güçlükler nedeni ile gizemini koruyan fenomenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bir ülkenin üretim kapasitesini belirleyen temel faktörler işgücü, doğal kaynaklar, fiziksel ve beşeri sermaye, girişimciler ve teknoloji düzeyidir (Berber, 2011: 2). Bu açıdan üretim faktörlerinde ortaya çıkacak artışlar, iktisadi büyümenin de temel belirleyicileri olarak görülmektedir.

İktisadi hayatın temelini oluşturan doğal kaynaklar, işgücü ve sermaye gibi üretim faktörlerinde ortaya çıkan artışlardan kaynaklı kişi başına düşen gelirin devamlı artışı iktisadi büyüme olarak tanımlanmaktadır (Ülgener, 1991: 409, Ünsal, 2007: 11). Başka bir tanımda ise, belirli bir ülkede belirli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin enflasyondan arındırılmış parasal değeri olarak ifade edilen reel gayri safi yurtiçi hasılda ortaya çıkan artış iktisadi büyüme olarak ifade edilmektedir (Kaynak,

2009: 55). Görüldüğü gibi büyüme uzun dönemli ve dinamik bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeptendir ki, ülkelerin kişi başına düşen gelirlerinin tarihi süreç içerisinde değişim göstermesi sonucunda Arjantin, Şili, Uruguay gibi ülkeler son yıllarda orta gelirli ülkeden yüksek gelirli ülkelere dönüşmüşlerdir.

Literatürde sıklıkla iktisadi büyüme ve iktisadi kalkınma kavramlarının birbirini yerine kullanıldığı görülmekte ise de, aralarında önemli farklılıkların bulunduğu unutulmamalıdır. Bu bakımdan iktisadi kalkınma toplumun ekonomik, sosyal ve doğal çevresinde meydana gelen ve böylece bireylerin refah düzeyini yükselten gelişmeler olarak nitelendirilirken, iktisadi büyüme ise kişi başına düşen üretim düzeylerindeki artış olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda, iktisadi büyümenin iktisadi kalkınma üzerinde etkiye sahip olduğu söylenebilir.

İktisadi büyüme iki şekilde ortaya çıkabilecektir ki, bunlardan ilki eksik istihdam düzeyinde talepte ortaya çıkacak artışla birlikte mevcut iktisadi kaynakların daha etkin kullanılması ve bunun sonucunda tam istihdam düzeyine ulaşılmasıdır. Diğer seçenek ise tam kapasite düzeyine erişmiş ekonomilerde ileri teknolojilerin kullanılması yolu ile iktisadi büyümenin sağlanmasıdır (Kaynak, 2009:55). Verimlilik faktörleri ve sermaye birikimi iktisadi büyümenin yaklaşık belirleyicileri olarak kabul edilmekte iken, büyümeyi dolaylı olarak etkileyen kültür, coğrafi konum, entegrasyon gibi belirleyiciler ise büyümenin doğal belirleyicileri olarak kabul edilmektedir (Ünsal, 2007: 29). Böylelikle sermaye, emek, teknoloji ve girişimci gibi belirleyiciler yanında, coğrafi konum, dış ticarete katılma durumu, iklim, karar alıcıların durumu gibi faktörlerin de büyüme sürecinde önemli belirleyiciler olduğu görülmektedir.

İnsanoğlu sürekli olarak üretim sürecini geliştirme yolunda gösterdiği çabalarla büyümeyi desteklemiş, böylece refah seviyesini iyileştirmeye çalışmış, ancak ne yazık ki bu süreç doğal afetler, savaşlar gibi faktörlerle sıklıkla kesintiye uğramıştır. Tarih boyunca ülkelerin zenginliği ve bu zenginliğin kaynağı iktisat biliminde en çok incelenen konulardan biri olmuş, yapılan çalışmalarda ülkeler arasında ortaya çıkan gelir dağılımındaki farklılıklara dikkat çekilerek, zaman içerisinde ülkelerin zenginleşmesine ve yoksullaşmasına etki eden faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun bir sonucudur ki, her ülke kendi gerçeklerini göz önünde bulundurarak özgün

büyüme stratejilerinin geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu süreçte yapılan tüm tartışmalar ise iktisadi büyüme teorisinin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır.

1.1.1. İktisadi Büyümenin Teorik Gelişimi

Tarih boyunca bazı ülkelerin diğerlerine göre daha zengin olma nedenleri ilgi odaklarından biri olmuş, özellikle İkinci Dünya Savaşının getirmiş olduğu tahribat ve ağır hasarın ne şekilde ortadan kaldırılacağına ilişkin başlayan arayış iktisadi büyüme teorilerine ilginin daha da yoğunlaşması ile sonuçlanmıştır. İktisadi büyüme teorisinin kuramsal temelini Adam Smith tarafından atıldığı yaygın olarak kabul edilse de, 15. Yüzyıldan itibaren Merkantalistler, 18. Yüzyıldan itibaren ise Fizyokratlar iktisadi büyüme kavramına farklı bakış açıları geliştirerek açıklamaya çalışmış, Adam Smith ile başlayan dönemde ise geliştirilen modellerle farklı değişkenlerin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerine yönelik bilimsel görüşler yaygınlaşmaya başlamıştır.

Merkantalist düşünce okuluna göre ulusların sahip oldukları değerli madenler zenginliğin temel belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Fransa’da geliştirilen Fizyokrasi yaklaşımının öncülerinden biri olarak kabul edilen Quesnay 1758 yılında yazmış olduğu The Economical Table adlı eserinde tarımın ekonomide tek verimli alan olduğu ve tarım gelirlerinin ekonomik büyümenin temel lokomotiflerinden biri olarak kabul edileceğine dikkat çekmektedir. Fizyokratların “laissez faire, laissez passer” yani bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler söylemi ve Merkantalist düşüncenin bazı yaklaşımları sanayi devrimi ile kapitalist üretimin daha hızlı bir şekilde artmaya başladığı bir dönemde Adam Smith ve David Ricardo tarafından benimsenmiş olan liberal iktisadi görüşlerde ve ortaya atılan Klasik büyüme teorilerinde de tekrar canlanmaya başlamıştır (Kazgan, 1997: 56).

Açık ekonomiyi ve piyasaya minimum devlet müdahalesini savunan Adam Smith, 1776 yılında kaleme almış olduğu Milletlerin Zenginliği isimli çalışmasında işbölümünü ekonomik büyümenin temel hareket noktası olarak kabul etmiş, geliştirmiş olduğu modelde tam rekabet, tam istihdam, rasyonel insan gibi konulara yer vermiştir. Bu konularda çalışmaları sürdüren Robert Malthus ise Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme adlı çalışmasında nüfusun ekonomik büyümeye etkisi üzerinde

durmuş, ancak uzun dönemde nüfusta yaşanan artışlar ve gelir dağılımından kaynaklı kötümserliğini dile getirmiştir (Das vd., 2018: 2). David Ricardo ise Ekonomi Politigi ve Vergilendirmenin İlkeleri Üzerine adlı çalışmasında azalan verimler ilkesi, rant ve ücretler gibi kavramları açıklayarak, bunların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemeye çalışmıştır. Ancak uzun dönemli ve dengeli büyümeye ilişkin önermelere sahip Klasik Dönem büyüme modelleri Büyük Buhranın etkisi ile karşılaşılan zorlu süreçleri açıklamada yetersiz kalmış, bu sebeple 1930’lu yıllardan itibaren J.M. Keynes’in iktisadi dalgalanmalarda devlet müdahalelerini esas alacak talep yanlı görüşleri yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

1939 yılında yayımlanan Dinamik Teori Üzerine Bir Deneme ve 1946 yılında yayımlanan Sermaye Genişlemesi, Büyüme Oranı ve İstihdam adlı çalışmalar modern anlamda iktisadi büyüme teorileri olarak kabul edilen Harrod-Domar modelinin temelini atılması ile sonuçlanmıştır. Ortaya atılan yeni modelde Keynesgil ve Klasik görüşlerden yola çıkarak ekonomide bir dengenin varlığından çok, “kararsız denge ya da bıçak sırtı denge”nin var olduğuna değinilmektedir. Solow 1950’li yıllarda kaleme aldığı İktisadi Büyüme Teorisine Bir Katkı adlı çalışmada büyüme literatürüne teknoloji faktörünün de girmesini sağlamış, ancak ilgili modelde teknoloji dışsal bir faktör olarak ele alınıp değerlendirilmiştir (Solow, 1956: 65).

Söz konusu eksikliğin ortadan kaldırılması amacıyla 1980’li yıllardan itibaren Paul Romer, Robert Lucas ve Sergio Rebelo gibi iktisatçıların çalışmaları büyüme teorileri kapsamında İçsel (Endojen) Büyüme Teorilerinin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Son yıllarda ise finansal gelişmişlik düzeyi, dış ticarete katılma durumu gibi belirleyicilerin de iktisadi büyümeyi önemli ölçüde etkilediği ve bu kapsamda ihracata dayalı büyüme modellerinin de geçerliliğini incelemeye yönelik çalışmaların arttığı görülmektedir.

Görüldüğü üzere Adam Smith’ten günümüze kadar geçen üç asırlık dönemde insanoğlu aralıksız olarak büyümenin temel belirleyicilerini tespit etme ve bunlara hangi araçlar ve politikalarla müdahale ederek toplum refahını yükseltile bileceğine yönelik görüşler ortaya koymaya çalışmıştır. Ekonomik büyüme Klasik Dönem ile araştırmalara konu olmuş, 1930’lu yıllardan itibaren oluşturulan modellerle şekillendirilmiş, 1980’li yıllardan itibaren hem teorik hem de ampirik çalışmalarla

sınanarak literatür daha da derinleştirilmiştir. Bu sebeptendir ki, büyümenin tarihsel geçiş sürecinin dönemler itibarıyla incelenmesi, büyümeyi etkileyen faktörlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

1.1.1.1. Klasik Büyüme Teorisi

Adam Smith tarafından 1776 yılında temelini atıldığı düşünülen Klasik Büyüme Teorisi daha sonraki yıllarda David Ricardo (1817), Thomas Malthus (1798), Frank Ramsey (1928) ve Joseph Schumpeter (1934)'in çalışmaları ile daha da geliştirilerek zenginleştirilmiştir. Söz konusu yaklaşımlarda 18. Yüzyılda İngiltere’de başlayan sanayi devriminin doğurduğu ekonomik değişimler göz önünde bulundurularak ekonomik büyüme açıklanmaya çalışılmıştır.İlgili çalışmalarda azalan verimler yasası, işgücünün uzmanlaşması, nüfusun büyümeye olan etkisi gibi faktörlerin ön plana çıktığı görülmektedir (Barro ve Martin, 2004: 16).

İktisadi büyümeyi 1776 yılında yazmış olduğu Milletlerin Zenginliği adlı kitabında inceleyen Adam Smith, ortaya koymuş olduğu büyüme modelinde işbölümü ve uzmanlaşmanın emeğin verimliliğini artırmaya yardımcı olacağına ve bunun işçi başına üretim miktarını da arttıracığına dikkat çekmektedir. Bu bakımdan çivi örneğinden hareketle Smith, işbölümü ve uzmanlaşma sonucunda bunun el yatkınlığını arttıracığına, bir iş sürecinden diğerine geçerken ortaya çıkan zaman kaybının ortadan kaldırılmasına ve üretim sürecinin hızlandırılmasına yardımcı olarak üretimde artışla sonuçlanacağına dikkat çekmektedir. Böylece işbölümü sonucunda ortaya çıkacak uzmanlaşma verimliliği ve dolayısı ile hasılayı arttıracak, bu durum ülkenin zenginleşmesini sağlayacak, bunun bir sonucu olarak ise ücretlerde artış meydana gelecektir. Modelde insanoğlunun bireysel istek ve ihtiyaçlarından dolayı işbölümünün birer zorunluluk olarak ortaya çıkacağına, ayrıca büyümenin sonsuza kadar devam etmeyebileceği ve tam zenginlik adı verilen sınıra ulaşıldıktan sonra durağan durumun başlayacağına dikkat çekilmektedir (Ünsal, 2007: 47).

Adam Smith işbölümü yanında büyüme üzerinde etkiye sahip faktörlerden bahsederken ulaşım ve sermayeye de dikkat çektiği görülmektedir. Buna göre dönemin şartlarını göz önünde bulunduran Smith, su yolları ile ulaşım imkanlarının

geliştirilmesinin uzak ülkeler arasında ticari ilişkilerin artmasına yardımcı olacağını ve bunun piyasaların gelişmesine de katkı sağlayacağını belirtmiştir (Smith, 2009: 22) Ulaşım yanında piyasaların gelişmesine katkı sağlayan bir diğer faktör ise sermayedir. Sermaye insanların ihtiyaçlarından daha fazlasını satmaya ve bunun sonucunda elde ettiği kazanç ile ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan araç olup, bu durumun ülkeler açısından da geçerli olacağı ve böylece piyasaların gelişmesine katkı sağlayacağından bahsedilmektedir (Smith, 2010: 29-31).

Adam Smith yanında Robert Malthus'un (1820) Nüfusun Prensipleri Üzerine Bir Deneme adlı çalışmanın da Klasik Büyüme Teorilerine ilişkin literatürün gelişmesine önemli katkılar sağladığı bilinmektedir. Ancak Smith'ten farklı olarak Malthus nüfus artışının üretim üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu düşüncesini reddederek, nüfus artışının kontrolsüz bir şekilde gerçekleşmesi durumunda nüfusun geometrik, üretimin ise aritmetik olarak artacağına, bu durumda ise yaşam standartlarında kalıcı bir artışın uzun dönemde mümkün olamayacağına dikkat çekmiştir (Isaac ve Francis, 1997:207). Malthus'a göre, üretimin temel belirleyicileri toprak ve emek olup, bunlardan toprak faktörü sabit iken, üretim üzerinde etkiye sahip temel belirleyici emek yani nüfustur. Bu bakımdan üretimin artması ile birlikte kişi başına düşen çıktı miktarı da artış gösterecek, refah düzeyindeki iyileşme insanların ortalama yaşam süresinin artmasına neden olacak ve nüfusta artış görülecektir. Ancak nüfus artışı sonucunda kişi başına düşen gelirler tekrar azalmaya başlayacak ve gelir düzeyi önceki seviyeye gerileyecektir (Kurz, 2010).

Klasik Büyüme Teorilerinin geliştirilmesine katkı sağlayan iktisatçılardan biri de David Riccardo olmuş ve 1817 yılında yazmış olduğu Politik İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri Üzerine adlı çalışmasında azalan verimler yasası ve fonksiyonel gelir dağılımı gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır. İlgili çalışmasında Riccardo (1817), ekonomi üzerinde söz sahibi olan üç gruptan bahsetmektedir ki, bunlar temel gelir kaynağı rant olan toprak sahipleri, faaliyetlerinden kar elde eden sermaye sahipleri ve emekleri karşılığında ücret ile ödüllendirilen işçi sınıfıdır. Bu sınıfların üretimden elde ettikleri paylar ise toprağın verimliliğine, kullanılan araçların çeşidine, nüfusta meydana gelecek değişimlere, sermaye stoğuna bağlı olarak değişiklik gösterecektir.

Ricardo'ya göre bir ülkedeki tarım alanlarının sadece bir kısmı verimli iken büyük çoğunluğu üretim açısından elverişsiz olup, bu durum elde edilen hasılayı da etkilemektedir. Rant ise verimlilik düzeyi farklı olan bu arzilerin karlılığını eşitleyen bir büyüklük olarak tanımlanmaktadır. Nüfusun artması yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak isteyen insanoğlunu daha çok tarımsal ürün üretimine yönlendirecek, ülkedeki verimli tarımsal alanlar sınırlı olduğundan artan talebi karşılama amacıyla belirli bir süre sonra verimsiz topraklara yönelme gerçekleşecektir. Ancak verimin düşük olması tarım maliyetlerini ve dolayısı ile gıda fiyatlarını yükseltecektir. Diğer yandan nüfusun artması hem rantın, hem de toplam hasılda ücretlerin payının artması ile sonuçlanacak, sonuç olarak bu artışlar karların azalmasına, yatırımların durmasına ve ekonominin durağanlığa süreklenmesine neden olacaktır (Acar, 2008: 24).

İlgili yaklaşımlar göz önünde bulundurulduğunda Klasik iktisadi büyüme modelinin varsayımlarını aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür (Acar, 2008: 25):

- Ekonomi için her zaman tam rekabet ve tam istihdam koşulları geçerlidir.
- Sermaye birikiminin ortaya çıkması karlılık durumu ile doğrudan bağlantılıdır. Sanayi devriminin ilk yıllarında yüksek karlılığın ortaya çıkması tasarrufların da artmasına ve sermaye birikimine neden olmuştur.
- Toprakların alanları sınırlı olup, teknik ilerleme yavaş gerçekleştiğinden azalan verimler, sanayi alanında ise bunun aksine teknolojik gelişmeler daha hızlı gerçekleştiğinden artan verimler yasası geçerlidir. Ancak genel olarak sanayi kesimindeki artan verim tarım kesimindeki azalan verim halini üsteleyemez ve bundan dolayı ekonomilerde azalan verimler yasası geçerlidir.
- Ücretlerin belirlenmesinde kısa vadede emek arzı ve talebi arasındaki durum göz önünde bulundurulmaktadır. Uzun dönemde ise ücretlerin asgari düzeyde sabit kalma eğilimi içinde olduğu düşünülür.
- Büyüme üzerinde belirleyici faktörlerden biri de yatırımlar olup, yatırımların hem emek hem de toprak verimliliği üzerinde etkiye sahip olduğu düşünülmektedir.

1.1.1.1.2. Karl Marx ve Sosyalist Büyüme Teorisi

18. yy.'ın ikinci yarısından itibaren İngiltere'de demir-çelik ve tekstil sektöründe buhar ile işleyen makinelerin kullanılmaya başlanması ile birlikte sanayileşmenin ilk aşaması olarak kabul edilen Birinci Sanayi Devrimi'nin temelleri atılmıştır. Daha sonraki süreçte Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika'ya da yayılmaya başlayan devrim, üretim yapısında da köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. 19. yy.'dan itibaren yeni teknolojiler üretimin tüm alanlarında yaygın olarak kullanılmaya başlanmış, kentlerde açılan yeni fabrikalarda çalışmak üzere topraklarını terk eden köylüler şehir nüfusunu arttıracak büyük bir göç dalgasına da öncülük etmişlerdir. Göçün bir sonucu olarak kentlerde nüfusun hızla artması, işçi sınıfının çoğalması ile sonuçlanmıştır. Ancak bu gelişmelere paralel olarak üretimde yaşanan artışların sadece sanayicilerin elini güçlendirmesi, diğer yandan gelir dağılımındaki eşitsizliğin artmaya başlaması ve artan işçi sınıfının çalışma şartlarının her geçen gün daha da kötüye gitmesi Klasik sisteme yönelik eleştirileri gündeme getirmiş, böylece yeni sosyal ve siyasal yapılanmaların ortaya çıkmasını zorunlu hale getirmiştir (Xue, 2016: 4).

Bu dönemde Klasik düşünce okuluna karşı ilan edilen savaşta en güçlü mücadeleyi Karl Marx, Friedrich Engels, Ferdinand Lassale gibi öncü temsilcilerin savunduğu Sosyalist Düşünce Sistemi vermektedir. Dönemin başyapıtı olarak değerlendirilen, ilk cildi Karl Marx, diğer iki cildi ise Engels tarafından kaleme alınan Das Kapital'de kapitalizmin insan tercihleri dışındaki faktörlerin etkisiyle yıkılmasının ve böylece sosyalist toplumun kurulmasının kaçınılmaz olduğuna vurgu yaptığı görülmektedir. Das Kapital adlı eseri ile günümüzde de iktisat biliminde önemli bir yere sahip olan Karl Marx iktisadi görüşlerinde üç temel konuya öncelik vermiştir ki, bunlar emek değer teorisi, artı değer teorisi ve kar teorisidir (Marx, 1867).

Malın değerini belirleyen faktörlerden bahseden Marx emeği ilk sıraya koymuş ve emeğin toplam fiziksel ve zihinsel becerilerin birer birleşimi olduğundan bahsetmiştir. Malın değerini meydana getiren başlıca faktörün maliyetler olduğuna dikkat çeken Ricardo'dan farklı olarak, emek değer teorisinde malların değerinin o malı üretmek için gerek duyulan emek miktarı ile belirleneceğine vurgu yapmıştır.

Ücret ise işçinin temel ihtiyaçlarını karşılamak için gerek duyulan tutar olarak tanımlanmaktadır. İstihdam edilen işgücü kendisinin yerine geçebilecek işsizler ordusunun var olduğunun farkındadır ve bundan dolayı fazla çalışmaya zorlandığında buna itiraz edecek bir konumda değildir. İşçi fazladan çalıştığında, fazla değer ortaya çıkacaktır ki, bu da doğrudan üreticinin sermaye birikimine katkı sağlar. Bu sebeptendir ki, fazla değer almak isteyen kapitalistler ya işçileri fazla çalıştırarak, ya da emeğin verimliliğini arttırarak bu hedefe ulaşmaya çalışırlar. Verimliliğin arttırılması üretimdeki sermaye unsurlarının artmasına ve dolayısı ile üretilen malın sermaye yoğun bir mala dönüşmesine neden olacaktır (Veblen, 1906: 590).

Karl Marx'ın üzerinde durduğu Kar Teorisi ise iktisadi sistemin işleyişini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Bu bakımdan makine ve hammadde sabit sermayeyi (C), işgücü ödemeleri değişken sermayeyi (V) temsil ederken, üretilen malların satışı sonucunda ortaya çıkacak hasıladan sabit ve değişken sermaye masraflarının çıkılması ile artı değer (S) bulunabilecektir.

Kar oranı ise, artı değer, sabit ve değişken sermayeye bölünmesi ile belirlenmektedir. Teoride ayrıca kapitalizmin makineleşme değerini ifade etmek amacıyla sermaye organik bileşimine (b) de yer verilmiştir. Modelin kar oranı eşitliği aşağıdaki şekilde olacaktır:

$$K = (S/V) / (1 + C/V)$$

Modele göre, sermayenin organik bileşiminin artması kar oranlarının düşmesi ile sonuçlanmakta olup, kar oranlarının artırılması için artı değer yaratılmasına gerek duyulmaktadır. Piyasa koşullarında sermaye, sabit sermaye payı düşük sektörlerden sabit sermaye payı yüksek olan sektöre doğru hareket etmektedir. Bu durumda sabit sermayenin yüksek olduğu sektörlerde yoğunluk yaşanmakta, bu da sektörel karlılıkların düşmesi ile sonuçlanmaktadır. Diğer yandan, sermayenin çekildiği sabit sermaye payı düşük sektörlerde ise üretim azalmakta, bu ise oluşan kıtlık sebebiyle karlılığın artması ile sonuçlanmaktadır. Bu durumda zaman içerisinde piyasada ortalama bir kar oranının belirlenmesi sonucunda sektörel kar oranlarının eşitlenmesi söz konusu olacaktır. Özet olarak değerlendirildiğinde, sermayenin organik

bileşeninin artması ortalama kar oranlarını düşürecek, ancak toplam artı değer ve toplam kar miktarının artmasına yardımcı olacaktır (Marx, 1867).

Marx'a göre kapitalist sistemde rekabette üstünlük kazanmanın en temel şartı sermayenin organik bileşiminin artırılmasıdır. Ancak beklenenin aksine bu durum ekonomi genelinde refah seviyesini yükseltmeye yetmeyecek, aksine insanoğlunu daha zor günlere sürükleyecektir. Marx'a göre sermayenin organik bileşiminin artırılması kar oranlarının azalması anlamına gelmektedir. Karların azaldığı ve büyük ölçekli üretimin yaygınlaştığı piyasada yalnızca tekelci büyük işletmeler ayakta kalabilecek, piyasa küçük işletmeleri yutacak, küçük işletme sahipleri ise artık sermayeleri olmayan ve firmalarda çalışan birer işçiye dönüşeceklerdir. Sermaye organik bileşiminin artması verimliliği de arttıracak, bu durum işgücü talebini düşürecek, nihayetinde piyasadaki işsizler tarafından "yedek işçi ordusu" ortaya çıkacaktır. İşsiz kalan kişiler ise daha düşük ücretlerde çalışmayı kabul edeceklerdir. Görüldüğü gibi sermaye birikiminin artmasının bir sonucu olarak işsizlik de artış gösterecektir. Marx'a göre bu durum kapitalist sistemin çökeceği anlamına gelmektedir. Bu sebeptendir ki, iktisadi büyüme için kamunun ekonomi üzerinde kontrolünün önemli olduğu Marx'ın görüşlerinin temelini oluşturmuş, özel mülkiyet yerine kamu mülkiyeti ve planlanmış fiyatlar gibi uygulamaların bu süreçteki önemine dikkat çekmiştir.

Ancak söz konusu model genel olarak uygulamada kendini doğrultmamış, birçok ülkede sermaye birikiminin artması sosyal politika düzenlemeleri ve işçi ücretlerinin yükseltilmesi gibi uygulamalarla desteklenerek sistemin devamlılığı sağlanmıştır. Ayrıca, küçük işletmeler de monopolcü rekabet ve oligopol piyasalar oluşturarak varlıklarını bu piyasada sürdürmüş, böylece orta kesmin ortadan kalkabileceğine yönelik tahmin de kendini doğrultmamıştır.

1.1.1.3. Schumpeter'in Büyümeye İlişkin Görüşleri

XX yüzyılda büyüme literatürüne önemli katkı sağlayan iktisatçılardan biri de Schumpeter olmuştur. Sosyalist düşüncenin babası olarak nitelendirilen Karl Marx'ın görüşlerinden yola çıkan Schumpeter, yenilikleri iktisadi büyümenin temel hareket

verici noktası olarak tanımlarken, yenilikleri uygulayan, yatırımları yapan ve riski üstlenen, böylece statik yapıya bürünmüş kapitalist sistemi dinamik bir yapıya kavuşturan girişimcileri ise bu sürecin temel aktörleri olarak kabul etmektedir. Schumpeter'e göre yenilik; yeni bir hammadde kaynağının bulunması, yeni bir malın üretimi, yeni talep koşullarının oluşması, yeni üretim tekniğinin geliştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Sciascia ve De Vita, 2004: 6). Yeni sistemde kapitalist, sermayeyi sağlayan kişi olarak tanımlanmakta iken, piyasadaki büyük firmalar yeniliği yapan, girişimciler ise bu yenilikleri gerçekleştiren kişiler olarak görülmektedir (Schumpeter, 1934: 79).

Durağan durumda olan ekonomilerin denge durumundan canlanma durumuna geçmesinde teknolojik yenilikler büyük role sahiptir. Bu yenilikler bir dönem ekonomiyi canlandıracak, refahı arttıracak ancak birkaç yıl sonra tekrar bunalım ortaya çıkacaktır. Bunalımdan çıkış için ise yeniden yeniliğe gerek duyulacaktır ki, bu döngü kapitalizmin evrimsel doğasını ortaya koymaktadır. Böylece kapitalist sistem, eski endüstrilerin yıkılıp yerine yeni endüstrilerin kurulduğu ve yaratıcı yıkım olarak nitelendirilen bir değişim sürecine sahiptir. Bu süreçte yeniliklere uyum sağlayacak firmalar iktisadi yaşamda faaliyetlerini devam ettirebilecek olup, başarısız işletmeler ise piyasadan silineceklerdir. Schumpeter'e göre kapitalist sistemde yenilikler karların artması ile sonuçlanacak, girişimciyi monopol bir yapıya kavuşturacaktır. Bu durum girişimcinin karlılığını artırmaya yardımcı olacaktır, ancak girişimcileri yeniliğe teşvik eden tek faktör karlılık olmayıp, bunun yanında süreçte psikolojik güdüler de bir o kadar büyük öneme sahiptir.

1.1.1.4. Yeni Keynesyen Büyüme Teorisi: Harrod-Domar Modeli

Birinci Dünya Savaşı'nın devamında ortaya çıkan Büyük Buhran Klasik okul temsilcilerinin ekonomiye ilişkin görüşlerinin sarsılması ile sonuçlanmıştır. 1936 yılında Para, Faiz ve İstihdam Genel Teorisi adlı çalışmasını yayımlayan John Maynard Keynes Klasik büyüme modellerinin en temel varsayımlarından biri olarak kabul edilen tam istihdam koşulunun geçerli olmadığını savunmuş, ayrıca piyasa

liberalizmi yerine devletin para ve maliye politikaları ile piyasaya müdahalesinin önemine dikkat çekmiştir.

Keynes, ekonomilerin büyüme yolunda girmiş olduğu durağanlık darboğazından kurtulmak için arza odaklanmak yerine talebi artıracak politikalara üstünlük vermenin son derece önemli olduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan talebin artması ile stokların tükeneneğine, bu durumun ise yatırımları artıracığına, bunun ekonomiyi durgunluktan çıkarmaya yardımcı olacağına, böylece eksik istihdamdan tam istihdama geçişin mümkün olabileceğine dikkat çekmektedir (Acar, 2008: 38). Ancak bunun için devletin uygulayacağı politikaların önemli olduğunu belirten Keynes, bu sayede tüketim ve yatırım kararlarının etkileneceğini ve böylece iktisadi büyümeye katkı sağlayacağını belirtmektedir.

Keynes'e göre gelişmiş ülkelerde sermayenin bol olması, bu ekonomilerde yatırımların marjinal etkinliğini düşürmektedir. Bunun yanında Avrupa sanayisinde yeni üretim alanlarının zaman geçtikçe daha da daralması ekonomiyi durağanlığa sürükleyecek bir diğer faktördür. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik liberalizmi seçen Avrupa ülkelerinin gelişme sürecine girmesi Keynes'in bu görüşlerinin gerçekleşmediğini göstermektedir. Ayrıca görüşlerinde yatırımların otonom olarak kabul edilmesi ve durgunluk ilkesinin göz önünde bulundurulmaması da modelin bir diğer eksikliği olarak görülmektedir.

1939 yılında Harrod'un eksik istihdamdan tam istihdama geçmenin yollarını incelediği Dinamik Teori Üzerine Bir Deneme ve Domar tarafından 1946 yılında kaleme alınmış olan ve tam istihdam koşullarının devamlılığının sağlanmasına ilişkin tartışmaların yer aldığı Sermaye Genişlemesi, Büyüme Oranı ve İstihdam adlı çalışmalar Keynes'in analizindeki eksiklikleri ortadan kaldırma ve statik modele dinamiklik kazandırmada literatüre önemli katkılar sağlamıştır (Ülgener, 1980). Harrod modeli dengeli bir büyümenin gerçekleşmesi için planlanan yatırımlar ve planlanan tasarrufların birbirine eşitlenmesi ($I_p = S_p$) ve dengenin oluşması için gelirlerde hangi miktarda artışın ortaya çıkması gerektiğine ilişkin incelemeleri içermektedir. Domar ise yatırımları iki ucu keskin bıçağa benzetmekte, yatırımların hem talebi hem de arzı arttıracığına dikkat çekmektedir. Böylece Domar'ın cevap bulmaya çalıştığı soru tam istihdam koşullarında taleple arz arasında paralel bir artışın

gerçekleşmesi için yatırım büyüme oranı ne kadar olmalıdır şeklindedir (Thirlwall, 2006: 130-132). Birbirinden bağımsız olarak geliştirilmesine rağmen, her iki model arasında çok sayıda benzerliğin yer alması bu modellerin Post-Keynesyen büyüme modeli ya da Harrod-Domar modeli olarak büyüme literatüründe yer alması ile sonuçlanmıştır.

Harrod-Domar modeli toplam üretim, talep ve istihdam arasındaki ilişkilerden yola çıkarak ekonomik büyüme hızını belirlemeye çalışmakta, bu zaman ise iki kavrama dikkat çekmektedir ki, bunlar marjinal tasarruf oranı (s) ve sermaye-hasıla katsayısıdır (k). Modele göre tasarrufların sermaye hasıla oranına bölünmesi ile büyüme oranı bulunmuş olunur. Bundan yola çıkarak daha büyük marjinal tasarruf oranı yüksek büyüme oranı, daha yüksek sermaye hasıla katsayısı ise daha düşük büyüme oranı anlamına gelecektir ki, bu durumda büyümenin gerçekleşmesi için yatırım artışına gerek duyulmaktadır (Özsağır, 2008). Modelde ayrıca emek, sermaye ve hasılanın eşit oranda artması durumunda denge büyüme koşuluna ulaşılabileceği ancak söz konusu dengede ortaya çıkacak bir sapma durumunda tekrar dengeye dönmek için herhangi bir mekanizmanın var olmamasından dolayı ekonominin bıçak sırtı bir dengede olmasından bahsedilmektedir. Harrod-Domar modeli gelişmiş ülkeler için başarılı sonuçlar verirken, enflasyon ve işsizlik oranlarının son derece yüksek olduğu gelişmekte olan ülkeler için modelin beklenen sonuçları vermediği görülmüştür (Acar, 2008: 92)

1.1.1.5. Neo-Klasik Büyüme Teorisi

Harrod-Domar modelinin sermaye ve emeği bir arada ele alan sabit oranlı üretim fonksiyonuna sahip olması yeni dönemde modele alternatif olarak değişken oranlı üretim fonksiyonuna sahip yeni modellerin geliştirilmesi ihtiyacını doğurmuş, ortaya atılan yeni teoriler Neo-Klasik Büyüme modeli kapsamında incelenmiştir. İlgili büyüme modelinin temelleri 1956 yılında İktisadi Büyüme Teorisine Bir Katkı adlı çalışması ile Solow tarafından atılmış olup, modelde nüfus artış hızı ve teknolojik ilerlemeler büyümeyi etkileyen dışsal faktörler olarak kabul edilmektedir (Taban-Kar, 2006: 160).

Neo-Klasik modelde üretim fonksiyonu ölçeğe göre sabit getiriye sahip olup (emek veya sermaye faktörleri eşit oranda arttırılırsa, üretim de aynı oranda artış gösterecektir) üretime etki eden emek ve sermaye faktörleri için azalan verimler yasası geçerlidir. Bu bakımdan üretim sürecinde yer alan emek veya sermaye gibi girdilerden herhangi birinin artırılması ve diğerinin veri olarak kabul edilmesi durumunda, toplam üretim miktarı önce yüksek hızla artarken, daha sonra artış hızında yavaşlama kaydedilecek, girdinin artırılmaya devam edilmesi durumunda bir süre sonra toplam üretim azalmaya başlayacaktır. Ayrıca ekonomide tam istihdam koşullarının geçerli olduğu kabul edilmekte, devlet müdahalesinin olumsuz etkileri yanında tasarruf oranı, nüfus artış oranı ve teknolojik gelişmenin sabit olduğu modelin temel varsayımları arasında değerlendirilmektedir.

Cobb-Douglas üretim fonksiyonunu temel alan modelde, sermaye (K), emek (L) ve teknik değişim üretimin temel belirleyicileri olarak kabul edilmektedir:

$$Y = A(t) f(K, L) = AK^{\alpha} L^{1-\alpha}$$

Modelde yer alan t teknik değişimi göstermekte olup, emek ve sermaye dışında üretimdeki artışa yardımcı olacak teknolojik gelişmeyi ifade etmektedir. Bu bakımdan teknik ilerlemeler modelde dışsal olarak kabul edilmektedir (Solow, 1957: 312). Modelde yer alan a ve 1-a değerleri ise girdilerin arz esnekliklerini ifade etmekte olup, girdinin toplam üretime sağladığı katkıyı göstermektedir.

Üretim fonksiyonunda yer alan A; zaman içerisinde sermaye birikimi ve istihdamdan bağımsız olarak değişmekte, bu girdilerin üretime sağladığı katkılar belirlendikten sonra üretimde ortaya çıkan değişimleri açıklayan temel değişken olarak değerlendirilmektedir. Ancak modelde teknolojik gelişmenin var olmadığı varsayılmış (A=0), böylece teknolojik ilerlemeye katkı sağlayan eğitim, beşeri sermaye birikimi, AR-GE gibi faktörlerden bahsedilmemiştir. Modelde üretime etki eden temel faktör olarak sermaye birikiminden söz edilmekte, bunun hanehalkı tarafından yapılan tasarruflar sonucunda ortaya çıktığından bahsedilmektedir.

Solow Büyüme modelinde, durağan durum seviyesinde ekonominin şoklarla karşılaşması durumunda büyümenin hangi yönde etkileneceği de incelenmeye

çalışılmıştır. Bu bakımdan nüfusun artması ile birlikte işçi başına düşen çıktı seviyesinin düşeceği, bunun önüne geçilmesi için tasarruf oranlarının arttırılmasına gerek duyulacağı ifade edilmektedir. Ancak bu ülkelerde tasarrufların da düşük kalması, nüfus artış hızı yüksek olan ülkelerin yoksullaşmasına neden olmaktadır.

Solow modelinde yer verilen konulardan bir diğeri aynı durağan denge durumuna sahip ülkelerde, kişi başına düşen hasıla oranının daha düşük olduğu ülkelere yapılan yatırımların gelir oranında daha büyük bir artışa neden olacağına ilişkindir. Bu bakımdan, kişi başına gelir düzeyinin daha düşük olduğu ülkelerin bir süre sonra yüksek ülkeleri yakalayacakları ifade edilmekte olup, bu durum mutlak yakınsama olarak tanımlanmaktadır (Galor, 1996).

Ayrıca modelde dengeli büyümenin gerçekleşmesi için her bir üretim faktöründe sabit oranda artış meydana gelmesinin gerektiğine dikkat çekilmektedir. Bu kapsamda teknolojik gelişme oranı dengeli büyüme kapsamında işçi başına çıktı miktarının artmasını sağlayan tek faktör olarak kabul edilmektedir.

1.1.1.6. İçsel Büyüme Teorileri

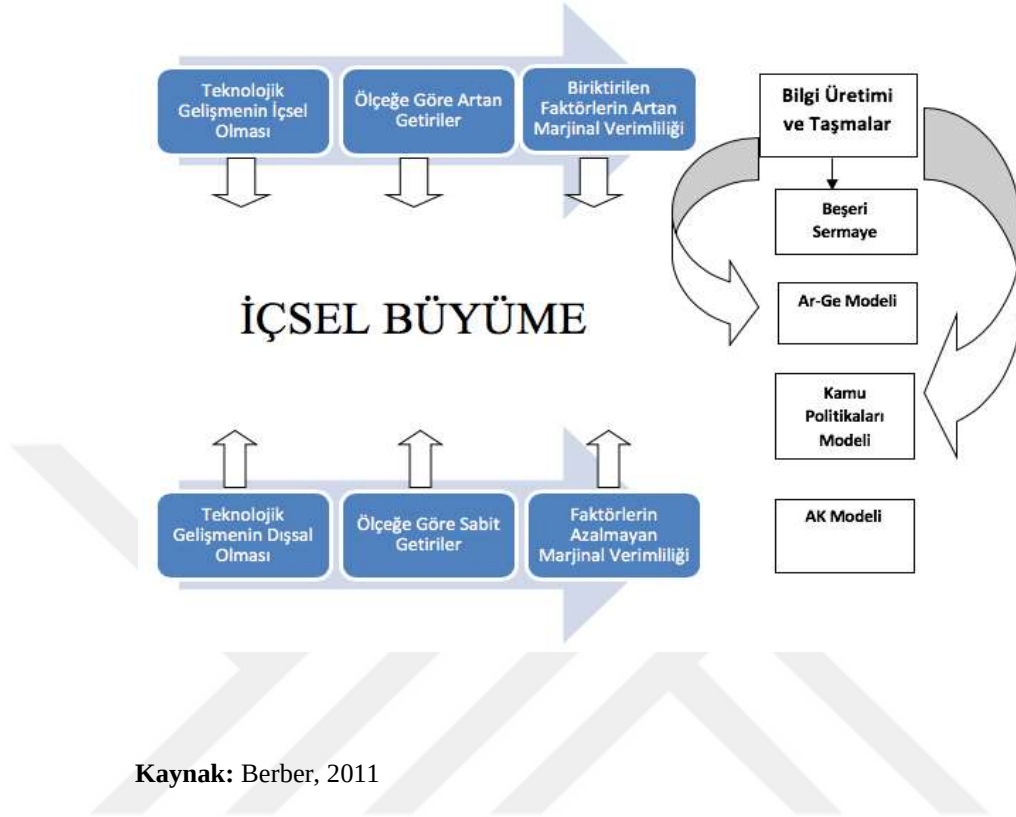
Sermaye tabanlı Neo-Klasik büyüme modellerinde toplam faktör verimliliğini etkileyen faktörlerden biri olarak teknolojiye de söz edilmekte ancak kara kutuya benzetilen teknolojiye ilerlemelerin sadece tesadüfi şekilde ortaya çıkacağına dikkat çekilerek teknoloji dışsal faktör olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca ilgili modelde düşük gelirli ülkelerin daha yüksek büyüme hızına sahip olacağına ve bu ülkelerin kendiliğinden zaman içinde daha düşük büyüme hızına sahip gelişmiş ülkelere yaklaşacağına dikkat çekilmekteydi. Ancak hem yakınsama hipotezinin, hem de teknolojinin dışsal olmasına ilişkin varsayımların yapılan ampirik çalışmalarla (Barro, 1991; Romer, 1994) desteklenememesi içsel büyüme modellerinin geliştirilmesine götüren sürecin temel hareket noktasını oluşturmuştur.

Neo-Klasik büyüme modelinde ekonomik büyümenin teknoloji gibi ekonomik sistem dışında gerçekleşen faktörlerden kaynaklanabileceği ileri sürülürken, geliştirilen içsel büyüme modelleri ise bunun aksine ekonomik büyümenin ekonomik sistemin içsel bir sonucu olarak ortaya çıktığına dikkat çekmektedir (Romer, 1994:3).

1960'lı yıllardan itibaren teknolojik ilerlemelerin içsel dinamikler ile açıklanabileceğine ilişkin Kaldor (1957) ve Arrow (1962)'un çalışmaları özellikle 1980'li yıllardan itibaren büyüme literatüründe sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştır. İlgili çalışmalarda teknolojik ilerlemeler sabit ve kara kutu olarak kabul edilmek yerine teknolojik ilerlemeyi tanımlamaya ve onun gelişimine katkı sağlayan faktörlere açıklık getirilmeye çalışılmıştır (Zhao, 2019: 64).

Paul Romer'in (1986) "Increasing Returns and Long Run Growth" adlı makalesinde ilk kez yer verdiği "İçsel büyüme teorisi"nin temel varsayımlarından biri neo-Klasik modeldeki sermayenin azalan getirisi ve tasarrufların önemsizliği gibi varsayımların reddedilmesidir. Buna göre sermaye birikiminin hem fiziksel, hem de beşeri sermayeye sağlayacak olduğu katkılarla sermaye başına düşen gelirlerde artış ile sonuçlanacağına dikkat çekilmektedir. Bu bakımdan beşeri sermaye, bilgi ve teknolojik gelişmeler büyümenin temel kaynakları olarak görülmekte, yapılan her fiziksel yatırımın sadece fiziksel ürün üretimi ile tamamlanmadığı, bunun yanında yenilik ve yan ürün olarak kabul edilen üretim bilgisinin de gelişmesine katkı sağladığına dikkat çekilmektedir. Bilginin tam olarak saklanması mümkün olmadığından üretilen her bilgi ekonomideki diğer şirketlerin üretim imkanlarının da artırılmasına yardımcı olacak dışsallıklara neden olacaktır. Böylece, büyümeye katkı sağlayan içsel değişkenler, ortaya çıkarmış olduğu dışsallıklarla ekonomi genelinde marjinal verimliliğin düşüşünü önlemekte ve verimlilik artışına neden olabilmektedir (Romer, 1986: 1003). Romer'e göre, nüfus ne kadar çok olursa, yatırımlar ile ortaya çıkan ve taşmalar sonucunda yayılan bilgi daha fazla insan tarafından kullanılacak olup, bu durum ölçek etkisi olarak tanımlanmıştır. Diğer yandan iki ülke arasında karşılaştırma yapan Romer, bunlardan yüksek teknoloji malı üreten ve bunda ihtisaslaşan ülkenin daha yüksek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olacağına, böylece bu ülkelerin öğrenme potansiyelinden kaynaklı daha büyük gelişme trendi göstereceğine dikkat çekmektedir (Yülek, 1997: 9). Modelin bir diğer varsayımı, piyasada eksik rekabet koşullarının hakim olması ve yeniliğin ortaya çıkabilmesi için tekeli piyasaların önemine ilişkindir.

Şekil 1: İçsel Büyüme Modelleri ve Varsayımları

Kaynak: Berber, 2011

1.1.1.6.1. AK Tipi İçsel Büyüme Modelleri

İçsel büyüme modelleri arasında yer alan AK tipi içsel büyüme modelinde ekonomik büyümenin teknolojik gelişmelerden bağımsız olarak da gerçekleşebileceği, ayrıca faktörlerin azalan marjinal verimliliğinin geçerli olmadığı ileri sürülmektedir. Bu bakımdan sermaye kapsamında fiziksel sermaye yanında beşeri sermayenin de modele dahil edilmesi azalan getirilerin sabit getiriye dönüşmesini sağlamada, ayrıca başta fiziksel sermaye olmakla nüfus artış hızı, aşınma oranı ve tasarruf oranı gibi faktörler ekonomik büyümede önem taşıyan faktörler olarak kabul edilmektedir. Cobb- Douglas'ın üretim fonksiyonundan hareketle Rebelo (1991), ölçeğe göre sabit getiriler varsayımı altında bile $a+b$ 'nin 1 olduğu durumda, içsel büyümenin gerçekleşebileceğine vurgu yapmaktadır ($a=1$). Bu durumda $b=0$ olacağından, ilgili üretim fonksiyonu

$$Y=A*K$$

şeklinde olacak olup, bu fonksiyon modele de adını vermektedir. Modelde yer alan A teknolojik gelişmeyi, K ise hem fiziksel hem de beşeri sermayeyi temsil etmektedir. Rebelo'ya göre fiziksel sermaye-beşeri sermaye oranı bakımından beşeri sermayenin daha yüksek olduğu ülkelerin büyüme hızı denge büyüme hızından daha yüksek olacaktır. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı sonrası Almanya ve Japonya gibi ülkeler fiziksel sermaye bakımından önemli kayıplar yaşamalarına rağmen beşeri sermayenin nispeten daha az zarar görmesinden dolayı tekrar yüksek büyüme hızına ulaşmışlardır.

1.1.1.6.2. Kamu Politikalarına Dayalı İçsel Büyüme Modeli : Barro

98 ülkenin 1960-1986 yılları verilerini inceleyen Barro (1990), tasarruf oranı, kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri ölçeğe göre sabit getiriler varsayımı altında değerlendirmeye çalışmış, elde etmiş olduğu regresyon modeli bulguları beşeri sermayeden ekonomik büyümeye doğru güçlü ve anlamlı bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Ayrıca araştırmadan elde edilen bulgularda, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında sadece koşullu bir yakınsamadan söz edilebileceğine işaret edilmekte, fakir ülkelerin zengin ülkeleri yakalaması için benzer kurumsal koşullara, nüfus artış oranına, tasarruf oranına, teknoloji düzeyine ve hükümet politikalarına sahip olması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bunun yanında, gelişmekte olan ülkelerin uygulamaya koydukları politikaların da belirleyici olduğu, beşeri sermaye yoğun sektörlerin gelişmesine önem veren ülkelerin bu süreçte daha başarılı olacağı fikri de yine çalışmada ortaya atılmıştır. Nitekim Uzakdoğu ülkelerinin göstermiş olduğu ilerlemenin de altında yatan temel sebebin bu olduğuna dikkat çekilmekte, bunun aksine gerekli politikaları dikkate almayan ülkelerin ise gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkın daha da açılacağına vurgu yapılmaktadır.

Ortaya koyulan içsel büyüme modelinde verimlilik, büyüme ve teknoloji ile kamu harcamaları arasında yakın ilişkiye dikkat çekilmektedir. Buna göre, beklenen büyüme hedeflerine ulaşmada kamu birer katalizatör olarak görev almakta olup, bu

süreç içinde kamunun temel görevi vergilerle finanse edilen kamu harcamalarının doğru bir şekilde kullanımı, bu bakımdan mülkiyet haklarını koruma, eğitim, ar-ge, teknoloji transferi gibi özel girişimleri destekleyecek teşvik ve sübvansiyon çalışmalarına ağırlık vermesidir ki, bu da kişi başına büyüme oranını önemli ölçüde etkileyecektir. Kamu müdahalelerinin optimal büyüme oranına ulaşmada gerek duyulan aracı faktörlerden biri olarak kabul edildiği diğer içsel büyüme modellerinden farklı olarak, Barro kamu politikalarını doğrudan üretim girdilerinden biri olarak modele dahil etmiştir. Barro modeli özellikle Güney Kore, Tayvan, Singapur gibi “Asya Kaplanlarının” büyüme süreçlerini açıklamada kullanılan modellerden biri olarak görülmektedir. Bunların yanında, içsel büyüme teorileri kapsamında araştırma ve geliştirmeye, beşeri sermayeye ve bilgiye dayalı faktörler de öne çıkmakta olup, çalışmanın devamında bunlara ilişkin kapsamlı incelemeye yer verilecektir .

1.1.1.6.3. Araştırma Geliştirmeye Dayalı İçsel Büyüme Teorisi: Romer Modeli

1990 yılında kaleme almış olduğu İçsel Teknolojik Değişim adlı makalesinde Paul Romer Arrow’un yaparak öğrenme modelini daha da geliştirmiş ve karını maksimize etmeye çalışan firmalar tarafından yapılan yatırımlar sonucunda teknolojiye ortaya çıkan gelişmelerin büyümeyi arttıracaklarını belirtmiştir. Romer’in içsel büyümeyi test etmek amacıyla 1990 yılında 112 ülke verisinden yararlanarak gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında (Romer, 1990a), fiziksel sermaye birikiminin teknolojik gelişmelerden bağımsız bir şekilde artmaya devam etmesi durumunda bunun azalan getiri ile sonuçlanacağı, dış ticaret ve beşeri sermaye desteği sonucunda teknolojiye meydana gelen ilerlemelerin ise çıktı miktarındaki büyümenin hızlanmasına neden olacağını bulgulamıştır.

Arrow’a göre bilginin kamusal bir mal olması ve bilgiye yapılan yatırımların beklenen karlılığı getirmemesinden dolayı firmaların Ar-Ge’ye yoğun yatırım yapmaları beklenemez. Ancak Schumpeterian görüşleri rehber tutan Romer’e göre yeni tasarımların ortaya çıkması durumunda tasarım sahiplerinin haklarının korunması ile bilginin kamu malı haline gelmesi önlenecek, böylece yenilikler teşvik edilebilecektir. Bu bakımdan teknoloji kamusal bir mal niteliğinde değildir ve rekabete

de konu edilmemektedir. Böylece Romer'in büyüme modelinde içsel teknolojik gelişme ve Ar-Ge sektöründeki beşeri sermaye stoğu büyümenin temel belirleyicisi olarak kabul edilmektedir.

Modelin ilk varsayımı ekonomik büyümenin temelinde teknolojik değişimin yer aldığına yönelik olup, Neo-Klasik modelden temel farkı teknolojinin tamamen bağımsız olmadığına ilişkin görüşlerdir. Buna göre teknoloji, yeni fikirler sonucunda karı artan bireylerin yeni bilgiler arama çabaları sonucunda ortaya çıkmaktadır. Böylece teknolojik değişimlerin karar vericilerin bilinçli girişimleri sonucunda ortaya çıktığına işaret edilmekte ve bu yönü ile teknolojik değişim içselleştirilmektedir.

Modele göre bilgi, üretim sürecinde kullanılan önemli girdilerden biri olup, ancak diğer girdilerden farklı olarak bilginin defalarca kullanılması sonucunda herhangi bir yıpranma payı ortaya çıkmamaktadır. Üretim sürecinde yeni bir bilgi ihtiyacı ortaya çıksa bile bu durumda bilgi sadece bir kerelik maliyetle üretilmekte ve ek bir maliyete neden olmamaktadır.

Önceki büyüme modelleri piyasaların genel olarak tam rekabet koşullarında çalıştığını ileri sürerken, araştırma ve geliştirmeye dayalı içsel büyüme modeli ise piyasalarda tekelleri rekabet koşullarının geçerli olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu bakımdan beşeri sermaye stoğu piyasa ölçütünün temel belirleyicisi olarak görülmekte olup, beşeri sermaye stoğu daha büyük olan piyasaların daha hızlı gelişim göstereceği varsayılmaktadır (Romer, 1990: 71-74).

Büyümenin temelinde araştırma ve geliştirmenin yer aldığını ileri süren içsel büyüme modelinde dört temel girdiye yer verilmiştir ki, bunlar fiziksel sermaye, beşeri sermaye, işgücü ve teknoloji düzeyidir. Bu bakımdan tüketim malları fiziksel sermayenin temel belirleyicisi olarak kabul edilmekte iken, sağlıklı bireyler işgücünün, meslek eğitimi gibi faktörler ise beşeri sermayenin temel göstergesi olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca bilginin rekabete konu olan yanını açıklama amacıyla beşeri sermaye (H), rekabete konu olmayan yanını açıklama amacıyla ise teknoloji (A) modele dahil edilmiş, teknolojinin temel göstergesi olarak ise toplam tasarım sayısı seçilmiştir.

Modele göre ekonominin üç sektöründen bahsedilmektedir ki, bunlar Ar-GE sektörü, ara ve nihai mallar sektörüdür. Ar-Ge sektörünün temel görevi mevcut bilginin beşeri sermaye yardımı ile yeni bilgiye yani tasarıma dönüştürülmesidir. Ara sektör tasarımı dayanıklı girdilere dönüştürmekte, nihai sektör ise dayanıklı girdilerden yararlanarak işgücü ve beşeri sermaye yardımıyla nihai mal üretmektedir.

Üretilen mal ya tüketime sunulmakta ya da tasarruf edilmektedir. Modelin temel varsayımlarından biri işgücü (L) ve beşeri sermaye stoğunun (H) sabit olarak kabul edilmesidir. Bu bakımdan modelde nihai çıktı (Y), fiziksel sermaye ve beşeri sermayenin üretim için ayrılan kısmının (H_y) bir çıktısı olarak kabul edilmektedir.

Modele göre faiz oranının yüksek olması Ar-Ge gelirlerinin değerini iskonto edecek ve bu büyüme oranlarının ve getirilerin düşük olması ile sonuçlanacaktır. Ayrıca, nüfus büyüme üzerinde en çok etkiye sahip belirleyicilerden biri olup nüfusun az olması büyümeyi de yavaşlatacaktır (Romer, 1990: 90-102).

Modelde üzerinde durulan temel değişkenler başta araştırma ve geliştirme faaliyetleri olmak üzere, istihdam edilen beşeri sermaye, üretilen yeni ürünler, üretimde kullanılan yeni teknikler olarak nitelendirilebilir. Romer'e göre dış ticaretin serbestleşmesi sonucunda beşeri sermaye stoğu daha yüksek olan ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi de büyüme sürecine olumlu etki edecektir. Ayrıca Romer ülkedeki toplam kaynakların bir kısmının araştırma faaliyetleri için ayrılmasının büyümeyi olumlu yönde etkileyeceğine dikkat çekmiştir. Bu bakımdan, fiziksel sermayeden ziyade Ar-Ge sektörüne yönelik olarak yapılacak destek ve sübvansiyonların, ayrıca sektöre yönelik istihdam teşviklerinin büyüme üzerinde daha olumlu sonuçlar vereceğine dikkat çekilmektedir. Ar-Ge temelli modellerde nüfus artışı sonucu araştırmacı sayısı ve araştırma miktarının artmasının da ekonomik büyümeyi artıracığı düşünülmektedir. Ancak AR-GE temelli modellerin geçerliliğini test etme amacıyla yapılan çalışmalarda teknoloji ve beşeri sermayenin büyümeyi desteklese bile tam olarak açıklamada yetersiz kalması ölçek etkisini kapsam dışında bırakan yeni yarı-içsel büyüme modellerinin geliştirilmesi ile sonuçlanmıştır.

İçsel büyüme modellerinden verimliliği arttıracak yeni fikirlerin ortaya çıkmasını sağlayan araştırma ve geliştirme faaliyetlerine dayalı büyüme modeli Romer

yanında (1990), Grossman ve Helpman (1991) ve Aghion ve Howitt (1992)'in çalışmaları ile de desteklenmektedir. Teknolojik yeniliklerin ortaya çıkmasının iktisadi birimlerin bilinçli davranışları sonucunda gerçekleştiği ve bundan dolayı teknolojinin içsel olduğu Grossman ve Helpman'ın çalışmasında da dile getirilmiştir. Bu bakımdan teknolojik yenilikler sonucunda ortaya çıkan verimlilik artışı uzun dönem karların düşmesinin önüne geçmede önemli bir yere sahiptir. Çünkü teknolojik yenilikler sonucunda bilgi stoğunun artması hem mevcut malların niteliklerinin daha da iyileştirilmesine katkı sağlayacak hem de Ar-Ge çalışmaları sonucunda yeni teknolojiler ile ürün çeşitliliğinin artırılması sağlanmış olacaktır ki, bu da firmaların tekelleri rantlar elde etmesine yardımcı olacaktır.

Grossman ve Helpman'a (1991) göre özellikle az gelişmiş ülkelerde Ar-Ge yatırımlarının düşük olmasından dolayı büyüme önündeki engeller, dış ticaretin serbestleşmesi ve teknoloji transferi sonucunda bu ülkelerin bilgiye erişiminin kolaylaştırılması ile ortadan kalkmış olacaktır. Ancak bunun gerçekleşmesi için çok uluslu şirketlerin rolleri, teknoloji transferine yönelik ülke politikaları gibi bazı önemli konuların da dikkate alınmasında fayda vardır (Grossman ve Helpman: 1991:43). Grossman ve Helpman'ın modelinde ülkelerin uygulayacağı korumacı politikalar sonucunda Ar-Ge sektörüne yönelik harcamaların imalat sanayi ve tüketim mallarına kayacağı, bununla da ekonomik büyümenin temel hareket noktası olarak kabul edilen teknolojik yenilikler ve bilgi üretimine aktarılan kaynakların azalması sonucunda uzun vadede büyüme oranlarında kayda değer düşüşlerin meydana geleceği vurgulanmıştır (Grossman ve Helpman, 1991: 39).

Aghion ve Howitt ise Ar-Ge çalışmaları sonucunda mevcut ürünlerin kalitesinin iyileşeceği, böylece modası geçmiş ürünlerin piyasadan silinerek tüketici ihtiyaçlarına uygun ürünlerin piyasada kalacağını belirterek, Ar-Ge sektöründeki dikey teknolojik yenilikler olarak adlandırılan bu ilerlemelerin aynı zamanda büyümenin de kaynağı olarak görüldüğüne dikkat çekmektedir. Böylece Schumpeter'in yaratıcı yıkım olarak tanımladığı süreci Aghion ve Howitt tekrar gündeme taşımış ve yenilik yapmaya çalışan Ar-Ge firmaları arasındaki rekabetin bu sürecin ortaya çıkmasında temel faktör olduğuna dikkat çekmiştir. Buna göre, kapitalizmin en temel sonuçlarından biri eski ürünlerin ortadan kalkması ve sürekli

olarak yeni ürünlerin yaratılması olup, bireysel yenilikler yaratıcı yıkım olarak nitelendirilen sürecin yaşanmasını tetikleyen temel güç olarak kabul edilmektedir. Yaratıcı yıkım teknolojinin de etkisiyle ürün niteliğinde sürekli olarak iyileştirmelerin ortaya çıkması ile sonuçlanmaktadır (Aghion and Howitt, 2004: 1).

1.1.1.6.4. Lucas'ın Beşeri Sermayeye Dayalı İçsel Büyüme Teorisi

“İktisadi Kalkınma Mekanizmaları Üzerine” adlı çalışmasında Lucas iktisadi kalkınmayı; ülkelerin milli gelir düzeyleri ve büyüme oranlarında meydana gelen sayısal artış olarak ifade etmektedir. Lucas (1988) geliştirmiş olduğu içsel büyüme modelinde ülkeler arasındaki temel büyüme farklılıklarından bahsederken büyümenin kaynakları arasında fiziksel sermaye yanında beşeri sermaye birikiminin de önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çekmektedir. İlgili model ayrıca Mankiw, Romer ve Weil'in (1992) ve Jones'in (1995) çalışmalarında da ele alınarak incelenmiştir.

Lucas, milli gelir düzeylerinin yüksek olduğu ülkelerde büyüme oranlarının uzun yıllar boyunca sabit kalacağını, ancak gelir düzeylerinin düşmesiyle birlikte siyasi ve askeri istikrarsızlığın ortaya çıkması ile büyüme oranlarında da hareketliliğin ortaya çıkacağına vurgu yapmaktadır. Bu bakımdan Güney Kore, Tayvan ve Singapur gibi Asya ülkelerinin yüksek büyüme hızına sahip olduğuna değinmekte, bunun aksine Venezuela ve Madagascar'ı ise düşük büyüme hızı ile büyüme felaketine sahip ülkeler olarak nitelendirmektedir.

Büyüme literatüründe farklı iktisatçılar tarafından farklı şekillerde ele alınan beşeri sermaye kavramı, genel ifadeyle eğitilen ve beceri kazandırılan işgücü olarak ifade edilmektedir. Solow (1956) ve Denison'un (1961) Neo-Klasik büyüme teorisine ilişkin görüşlerini inceleyen Lucas (1988), ortaya koymuş olduğu büyüme modelinde beşeri sermayeyi üretim fonksiyonunun bir girdisi olarak ele almıştır. Bu bakımdan ilgili modelde, bireylerin beceri kazanmalarına yönelik zamanın arttırılması sonucunda beşeri sermaye oranı ile birlikte, işçi başına çıktı miktarında da artışın yaşanacağına vurgu yapmaktadır. Dolayısı ile Lucas'a göre sermaye ve işgücünün büyüme üzerindeki etkileri azalan marjinal verimliliğe sahip olurken, beşeri

sermayede ise azalan verimliliğin gözlemlenmeyeceği kabul edilmektedir. Bu bakımdan beşeri sermaye ortaya koyduğu dışsallıklar ile ölçeğe göre artan getiriye sahip olacaktır.

Lucas'ın modelinde beşeri sermayenin getireceği dışsal etkiler göz önünde bulundurulduğunda ölçeğe göre sabit getiri yerine artan getirinin söz konusu olabileceğine dikkat çekilmiştir. Böylece iktisadi büyümenin temelinde dışsal olarak gerçekleştiği varsayılan teknoloji değil, beşeri sermayenin ya doğrudan ya da araştırma sektörüne sağladığı dolaylı katkılar ile ortaya çıkan içsel teknoloji faktörü yer almaktadır (Kibritçioğlu, 1997: 19). Nitekim, Sorensen (1999)'in de yapmış olduğu çalışmada Ar-Ge'nin ekonomik büyümeye katkı sağlamasının ancak beşeri sermayede belirli bir düzeye geldikten sonra mümkün olabileceğine dikkat çekmesi bunu destekler niteliktedir.

Fiziksel sermaye ve beşeri sermaye arasındaki oranın beşeri sermaye lehine değişmesi durumunda büyümenin daha hızlı gerçekleşeceğini aktaran Rebelo'dan farklı olarak Lucas, hem beşeri hem de fiziksel sermayenin büyümede eşdeğer öneme sahip olduğuna dikkat çekmiştir. Araştırmasında üç farklı model arasında karşılaştırma yapan Lucas, bu kapsamda fiziksel sermaye birikimi ve teknolojik değişimi, yaparak öğrenme yoluyla uzmanlaşmış beşeri sermaye, eğitim yoluyla beşeri sermaye birikimi modellerini ele alarak incelemiştir.

Sürdürülebilir büyümenin tek yolunun beşeri sermaye stoğunu artırmada gören Lucas, bunun gerçekleşmesi için hem işyerinde yetiştirme amaçlı eğitimlere hem de formel eğitime yapılacak yatırımların önemine değinmektedir. Bu bakımdan eğitim, alınan teknik bilgilerin çalışılan üretim birimlerine transfer edilmesine, ortaya çıkan teknolojik değişimlerin daha kolay ve başarılı bir şekilde uygulanmasına ve çalışanlar arasında daha etkin bir iletişimin kurulmasına katkı sağlayarak dışsallığı ortaya çıkaracaktır. Lucas'ın modelinde kişilerin verimliliğine etki eden beşeri sermayenin hem içsel hem de dışsal şekilde gerçekleşebileceğinden söz etmektedir. Eğitimin bireyin kendi verimliliğini artırması içsel etki olarak ifade edilirken, eğitimin bireyler arasında ortaya çıkardığı dışsallıklara ise dışsal etki adı verilmektedir .

Lucas, bireylerin iyi bir eğitim alması ve beceriler geliştirilmesi için destekleyici hükümet politikalarına da gerek duyulduğundan bahsetmiş, bu konuda incelemeler yapan Barro ise devletin eğitim süresini artırması durumunda daha iyi eğitilmiş nüfusun, daha nitelikli işgücünün ve daha fazla fiziksel sermaye yatırımının ortaya çıkacağına vurgu yapmıştır.

Lucas'a göre Neo-Klasik büyüme modellerinin varsayımları ülkeler arasında teknolojik farkın ve faktör hareketliliğinin olmadığı durumlarda gerçekleşmekte, bu durumda milli geliri düşük ülkelerin daha yüksek ülkeleri yakalayabileceği düşünülmektedir. Ancak Solow'un Neo-Klasik modeli aslında dünya ekonomilerindeki büyümeyi açıklamaktan ziyade sadece Amerika ekonomisinin durumunu yansıtmaktadır (Lucas, 1988:14-17). Nitekim emek faktörünün mobil olduğu gerçeği göz ardı edilmekte olup, beşeri sermaye açısından daha gelişmiş ülkelerde çalışanların daha yüksek ücret alması dolayısı ile zengin ülkelere fakir ülkelere doğru beyin göçünün gerçekleşeceği aşıkardır. Bu durum ise, yoksul ülkelerin gelişmesini engellerken, zengin ülkelerin ise durgunlağa girmesini önlemiş olur.

Faktör hareketliliğinin serbestleşmesi durumunda emek oranları ve faktör fiyatlarında eşitlenme olacaktır. Bu bakımdan Lucas 18 ve 19. yüzyıllarda ülkeler arasında faktör fiyatları farkının olmasından dolayı iş gücü hareketliliğinin ortaya çıktığını ancak 20. yüzyıldan itibaren bu durumun tersinin yaşandığına dikkat çekmektedir.

1.2. Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkiler

Büyüme literatüründe ülkelerin gelir düzeyleri arasında ortaya çıkan farklılara etki eden faktörler incelenirken üzerinde durulan konulardan biri de dış ticaret olmuştur. Orta Çağlardan itibaren geliştirilen merkantalist yaklaşımlarda da üzerinde durulan ve 18. yüzyılda Klasik Ekonomi Okulunun öncülerinden Adam Smith'in katkılarıyla büyüme literatürüne dahil edilen dış ticaretin günümüzde de büyümenin katalizatörü olarak kabul edildiği aşıkardır.

Ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkileri etkileyen dış ticaret, ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde gerek duyulan yatırım mallarının alınması, büyümenin

finansmanında kullanılan dış borçların ödenmesinde kullanılacak döviz girdilerinin sağlanması, teknoloji ve bilgi transferinin gerçekleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Dış ticaretin hem gelir, hem de istihdama sağladığı katkılar, yaşam standartlarının da yükselmesine katkı sağlayacaktır. Bunların yanında ölçek ekonomilerinin oluşturulmasında, iç pazardaki talebin sınırlı kaldığı dönemlerde üretimde ortaya çıkabilecek durgunluğun aşılmasında, kaynakların etkin kullanımı ve ekonomiye dinamiklik kazandırmada da dış ticaretin önemi son derece büyüktür.

1.2.1. Küreselleşme ve Dış Ticaret

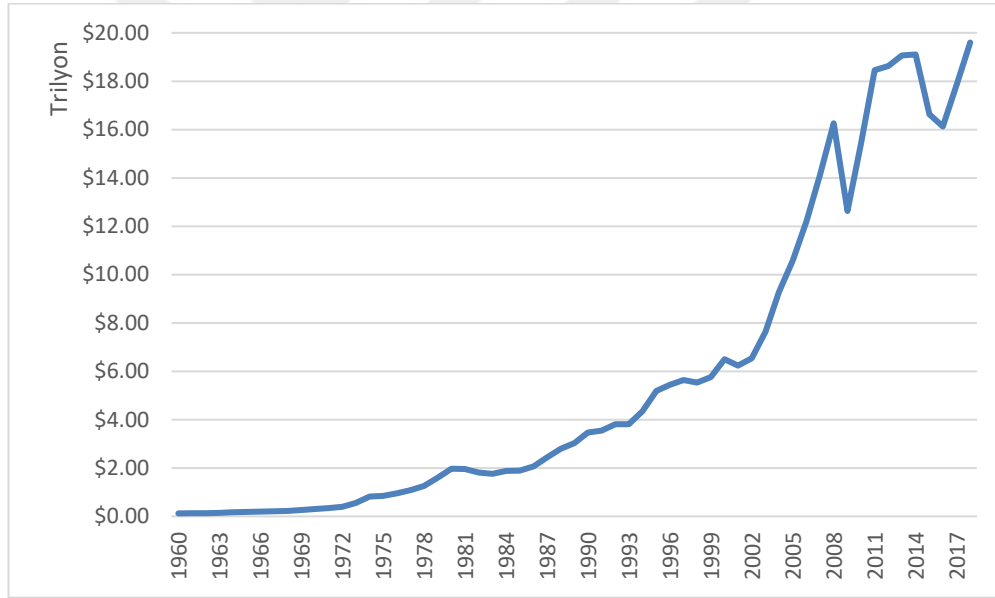
Coğrafi sınırları yıkarak dünyayı tek bir pazar haline getirme gayesi ve gelişmiş -gelişmekte olan ülkeler arasındaki merkez-çevre ilişkilerini de ortadan kaldırma hedefleri doğrultusunda sürdürülen ekonomik küreselleşme sürecinde ticaret en temel araçlarından biri haline gelmiştir (DPT, 2000:22). “World Economic Outlook” adlı raporunda sürecin en temel aktörlerinden biri olan IMF küreselleşmeyi, “ticaret ve finans sisteminin bütünleşmesi” olarak tanımlarken (IMF, 2002), sürecin bir diğer ana karakterlerinden Dünya Bankası’nın “Globalization, Growth and Poverty” raporunda küreselleşmeden “ekonomilerin ve toplumların entegrasyonu” olarak bahsedilmektedir (Collier ve Dollar, 2002:9).

18. yy. sanayi devriminin ortaya çıkışı ile temellerinin atıldığı düşünülen küreselleşme dalgasının birinci aşamasında ulaşımda ortaya çıkan yenilikler üretim maliyetlerinde azalma ve dış ticaret hacminde önemli ölçüde artışa neden olmuştur. Bu dönemde hızlı sanayileşme sürecine giren Avrupa ülkelerinde imalata dayalı üretimin ekonomi içindeki payının hızla artması, ortaya çıkan arz fazlasının ihracına yönelik faaliyetlerin hız kazanması, gerek duyulan hammadde ve tüketim mallarının ise azgelişmiş ülkelere ithalına ilişkin çalışmalar dönemin dış ticaretini şekillendirmeye başlamış, dönemi değerlendiren Smith (1776), dış ticaretin neden olduğu bu ilişkilerin tüm tarafların refahını arttıracaklarını belirtmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan GATT (The General Agreement on Tariffs and Trade) anlaşması ile özellikle gelişmiş ülkeler arasında çok taraflı ticari serbestleşme ve böylece ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik getirilen

düzenlemelerle yeni küreselleşme sürecine girilmiştir. Ticaretin geliştirilmesine yönelik hayata geçirilen politikaların etkisi kısa sürede olumlu etkisini göstermiş olup, uluslararası ticaret hacmi 1948 yılında sadece 60 milyar dolar iken, 20 yıl içinde 5 kat artarak 290 milyar dolara ulaşmıştır. 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde içe dönük Keynesyen politikaların kamuya yüklemiş olduğu yetkilerin ekonomilerde ortaya çıkarmış olduğu bozulmalar ile ekonomik büyüme ve dış ticaret artış hızında yavaşlamalara neden olması liberal politikalara dönüşü tekrar zorunlu hale getirmiş olup, yeni dönemde uygulanan politikalar neoliberal politkalar adı altında literatüre geçmiştir (Marshall, 1996).

Şekil 2: Dünya Mal İhracat Hacmi 1960-2018 (Trilyon \$)

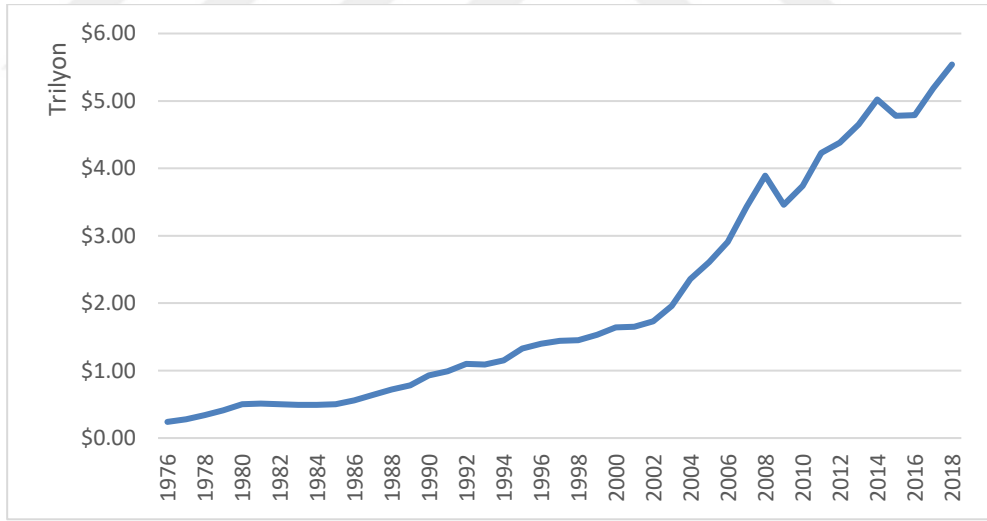

Kaynak: World Bank, 2019

1980'li yıllardan itibaren hem teknolojide yaşanan devrimler hem de tekrar güç kazanmaya başlayan liberal ideolojinin de etkisiyle “yeni dünya düzeni”nin kurulması kapsamında başlatılan üçüncü küreselleşme hareketi ile ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığın artırılması ve toplumların bütünleşmesi (World Bank, 2002) yolunda dış ticaretin de tekrar öneminin arttığı görülmektedir (Taylor, 2002: 4). Ulaşım ve iletişim sektörlerinde teknolojik yeniliklerin ortaya çıkması, ayrıca serbest piyasa

ekonomisinin de yaygınlaşması küreselleşme rüzgarının kısa sürede tüm dünyaya yayılması ile sonuçlanmıştır . Bu dönemde çokuluslu şirketlerin daha ucuz kaynaklara ve yeni pazarlara ulaşabilme hevesleri finans, ticaret ve üretim alanlarında uygulamaya koyulan piyasa temelli serbestleşme uygulamaları ile desteklenince ticaret küresel bir olgu haline dönüşmüştür (Seyidoğlu, 1999:186). Ekonomik küreselleşme ile mal ve hizmetlerin, sermayenin serbest dolaşımına imkan tanınmış, sürecin baş aktörleri olan uluslararası firmalar sınır ötesi faaliyetleri sonucunda daha ucuz kaynaklara ulaşma imkanı sağlamış, böylece satış imkanlarını da geliştirebilme fırsatı elde etmişlerdir. Küresel refahın artmasında önemli bir yere sahip olduğu düşünülen bu gelişmelerin karşılıklı olarak birbirini etkileyen ve benzer tüketim kalıplarına sahip ekonomilerin ortaya çıkmasına neden olduğu gerçeği de unutulmamalıdır (Büyükbay ve Ören, 2005: 1).

Şekil 3: Dünya Hizmet İhracatı Hacmi 1976-2018 (Trilyon \$)

Kaynak: World Bank, 2019

1.2.2. Hizmetler Sektörünün Oluşumu ve Gelişimi

1970’li yıllara kadar hakettiği önemi görmese de, günümüzde ülkelerin milli hasılları içerisinde en büyük paya sahip sektörler arasında hizmetler sektörü yer almaktadır. İktisat literatürü incelendiğinde, hizmetlerin tanımlanmasının Fizyokratlara kadar uzandığı, bu bakımdan tarım dışı ve üretken olmayan faaliyetlerin hizmetler olarak tanımlandığı bilinmektedir (Mızrak, 2009: 1). Smith ise hizmetleri, üretimi sonucunda somut bir ürünün ortaya çıkmadığı faaliyetler olarak tanımlayarak, mal ve hizmetler arasındaki ayrımı ilk kez dile getirmiştir. Marshall’ın da çalışmasında benzer şekilde hizmetlerden maddi olmayan mallar olarak söz edilmektedir. Stuart Mill ve Karl Marx (1867) ise çalışmalarında emeğin verimliliğini arttırmaya sağlamış olduğu katkılar bakımından hizmetlerin önemine dikkat çekmişlerdir.

Modern anlamda hizmetler sektörüne yönelik ilk tanım Peter Hill (1977) tarafından yapılmış olup, ancak bu tanımda hizmetler nedir sorusuna cevap aranmaktan ziyade, hizmetlerin mallardan farkları nelerdir sorusu cevaplanmaya çalışılmış, depolanamazlığından dolayı aralarındaki temel farkın üretim ve tüketiminin eşanlı gerçekleşmesinin zorunluluğu ve dağıtım kanallarının tersine işlemesi ile açıklanmaya çalışmıştır.

Bir iktisadi birimin faaliyetleri sonucu diğer iktisadi birimlerin durumlarında ortaya çıkan değişim hizmet olarak nitelendirilmiştir (Hill, 1977:318). Bhagwati’ye (1987) göre hizmetler fiziksel yakınlık bakımından iki grup altında incelenebilmektedir ki, bunlardan ilkinde hizmet arzı ve hizmet tüketimini gerçekleştiren birimlerin birbirine yakınlığına gerek duyulmakta iken, bankacılık ve sigortacılığın da yer aldığı ikinci grupta böyle bir yakınlığa ihtiyaç duyulmamaktadır (Bhagwati, 1987: 553). OECD (2000:7) ise hizmetleri mallarla, tarım ve madencilikle doğrudan ilişkisi olmayan ekonomik faaliyetler olarak tanımlamaktadır. Kotler (2005) ise mülkiyet hakkının tüketiciye verilmesine gerek duyulmayan ve somut bir tüketim olgusuna sahip olmayan faaliyetleri hizmet olarak tanımlamıştır (Kotler, 2005:625).

Görüldüğü üzere hizmetlere yönelik ortak bir tanım bulunmamakla birlikte, son yıllarda yaşanan teknolojik gelişmeler paralelinde yeni hizmet alt sektörlerinin ortaya çıkmasından dolayı, bu sektörlerin tanım dışında kalmaması adına Hizmet

Ticareti Genel Anlaşması'nda (GATS) da ortak bir tanımın yapılmasının uygun olmadığı ifade edilmiştir (DPT, 2000:1). Tanımlarda da yer verildiği üzere hizmetler temel özellikleri bakımından mallardan önemli ölçüde farklılık göstermektedirler. Bu bakımdan hizmetler heterojendir, üretim ve tüketim aynı anda gerçekleşmekte ve somut nitelik taşımamaktadır. Ayrıca, hizmetler depolanamamakta ve hizmet sahipliği birbaşkasına devredilememektedir (Murdick vd., 1990:27-28).

19. yy.'da başlayan ve 20. yy.'ın sonlarında üçüncü aşamaya geçiş yapan küreselleşme üretim yapısının da değişikliğe uğraması ile sonuçlanmış, tek bir bölgede üretim yapma yerine çok uluslu şirketler öncülüğünde üretim aşamalarının sınır ötesine kaydığı bir yapıya kavuşmuştur. Üretim maliyetlerinin düşürülmeye çalışıldığı ve küresel değer zinciri olarak tanımlanan bu sürecin koordineli ve bütüncül bir yapıda faaliyetini sürdürmesi ise hizmetler sektörüne bağlıdır (Elms ve Low, 2013: 63). Uluslararası ticaret önündeki engeller arttıkça bu değer zincirinin işleyişinde aksaklıkların meydana gelmesinden dolayı, entegrasyon ve ticarete serbestleşmeye yönelik politikalar hizmetlerin de gelişmesi açısından büyük role sahiptir (Hoekman ve Braga, 1997: 17). Liberalizasyon ve dış ticaret önündeki engellerin kalkması faktör maliyetlerinin düşmesine, verimliliğin, uluslararası rekabet potansiyelinin ve böylece pazar payının artmasına katkı sağlayacaktır (Hoekman ve Braga, 1997). Unutulmamalıdır ki, küresel pazarlar arasındaki entegrasyon güçlendikçe hizmet ticareti coğrafyası da genişleyecek, hizmet ürünlerinde çeşitlenme ve üretilen hizmetlerde uzmanlaşmaya neden olacaktır ki, bu da nihai olarak büyümeyi teşvik edecektir.

Ancak gelişmekte olan ülkelerde temel amacı yeni gelişmeye başlayan “bebek sektörler”i yurtdışı rekabetten koruma amacıyla hükümetler tarafından hizmet ticaretine yönelik engellerin de getirildiği görülmektedir. Bu bakımdan mal ticaretindeki gibi gümrük tariflerinden yararlanılarak getirilen kısıtlamalardan farklı olarak, hizmet kısıtlamaları doğrudan hizmetlerin ya da geçici sınır ötesi hareketlerin kısıtlanmasına yönelik yasal düzenlemeler şeklinde kendisini göstermektedir (NZIER, 2005: 20). Bunların yanında yerli yatırımcılarla ortaklığın zorunluluğu, yabancı hissedarların haklarına getirilen kısıtlamalar, kararların bir kısmının hükümet onayı ile alınması zorunluluğu gibi uygulamalar da hizmet ticaretinin gelişimini engelleyen

faktörler arasında değerlendirilebilir (UNCTAD, 1996). Diğer yandan vergi ve sübvansiyonlar gibi mal ticaretinde uygulanan kısıtlamaların hizmet ticareti için de geçerli olduğu ve böylece hizmet sunucularına ek maliyet getirdiği görülmektedir (Mızrak, 2009: 35).

Hizmetlerin kendi aralarında da alt sektörler olarak birbirinden farklı özelliklere sahip olması hizmetleri bir arada değerlendirme yerine onların sınıflandırılmasını zorunlu hale getirmiştir. Ancak sahip olduğu heterojenlik özelliği Kox ve Lejour'un (2005) de belirtmiş olduğu üzere hizmetlerin sınıflandırmasını neredeyse imkansız hale getirmektedir. Farklı nitelikler göz önünde bulundurularak hizmetler sınıflandırılmaya çalışılsa da, bunlar arasında en yaygın kabul göreni Birleşmiş Milletler'in hazırlamış olduğu sektörlerin sınıflandırılmasına yönelik el kitabından yola çıkılarak Dünya Ticaret Örgütü tarafından üretim esasına dayalı sınıflandırmadır. İlgili sınıflandırmaya göre uluslararası ticarete konu hizmetler 12 ana ve 155 alt başlık altında gruplandırılmış olup, ana sektörler aşağıdaki tabloda yer verilmiştir (Mortensen, 2008: 8).

Tablo 1: GATS Kapsamında Ana Hizmet Sektörleri

Müteahhitlik ve ilgili mühendislik hizmetleri	Eğitim hizmetleri
Çevre hizmetleri	Sağlıkla ilgili hizmetler ve sosyal hizmetler
Mali hizmetler	Turizm ve seyahat ile ilgili hizmetler
İş hizmetleri	Eğlence, kültür ve spor hizmetleri
Haberleşme hizmetleri	Ulaştırma hizmetleri
Dağıtım hizmetleri	Diğer gruplara dâhil edilmemiş hizmetler

Kaynak: Petersmann, 1995

Tablodan da anlaşılacağı üzere ana sektörlerin kapsamı oldukça geniş tutulmuş, bununla da ortaya çıkacak yeni alt sektörlerin ait olduğu ana sektörün

bulunması süreci kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Yapılan bir diğer sınıflandırmada turizm geleneksel hizmetler grubunda yer alırken, Browning ve Singelmann'ın çalışmalarında kişisel hizmetler kategorisi altında incelemeye tabi tutulmuştur (Seyidoğlu, 2017:761; Singelmann, 1978: 31).

1.2.3. Hizmetlerin İktisadi Büyüme ve Kalkınma İçerisindeki Rolü

Büyüme literatürü incelendiğinde büyümenin iki temel koşulda ortaya çıkacağı görülmektedir ki, bunlardan ilki emek ve sermaye gibi faktörlerdeki artış, diğeri ise teknolojiye yaşanan gelişmelerin neden olduğu verimlilikte yaşanan artışlardır. Teknolojik gelişme sınırlı sayıda ülkeler tarafından kontrol altında tutulmakta iken, ancak küreselleşme ile başlayan ticari serbestleşme teknoloji transferini mümkün hale getirmiştir. Son yıllarda büyüme üzerindeki rolünün daha iyi anlaşılması ile dış ticaret içerisinde hizmet sektörünün payının her geçen gün daha da arttığı görülmektedir (Çeştepe vd., 2012: 92).

Hizmetlerin büyüme etkileri hem doğrudan hem de dolaylı olarak değerlendirilebilir ki, özellikle istihdam ve milli gelirlere sağladığı katkılar hizmetlerin doğrudan etkileri arasında değerlendirilebilir. Nitekim hizmet sektörleri emek yoğun sektörler olup, istihdamın artmasına doğrudan katkı sağlamaktadır. Bunun yanında eğitim, sağlık, seyahat hizmetleri doğrudan insanoğlunun yaşam koşullarının iyileştirilmesine katkı sağlayarak da kalkınmayı desteklemektedir. Diğer yandan sanayi malları ticaretine yönelik getirilen yasal sınırlamaların özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki refah düzeyini olumsuz yönde etkilemesi, ekonomik çeşitlendirmeye katkı sağlayan hizmetleri bu ülkelerin büyüme ve kalkınmasında önemli bir konuma getirmiştir. Bunların yanında hizmetlerin ülkelerin rekabet kabiliyetinin artmasına ve hizmetlerin gelişmesi için uygulamaya konulan makro ekonomik politikalar ile yapısal dengesizliklerin de ortadan kaldırılmasına katkı sağladığı bilinmektedir (Kuznetz, 1973: 248).

Dolaylı etkilerinden bahsedilirken özellikle hizmetlerin verimlilik üzerindeki etkilerine de değinmekte fayda vardır. Hizmet sektörleri arasında yer alan ulaştırma ve

dağıtım hizmetleri üretim sürecinde zaman ve maliyet açısından tasarruf sağlarken, eğitimin beşeri sermayeye ve Ar-Ge çalışmalarına sağladığı katkılar doğrudan verimlilik artışı yoluyla üretimi etkileyecektir (Hoekman ve Mattoo, 2008: 3). Ancak hizmet sektörünün en temel sorunu verimliliğe olan katkılarının sınırlı kalması, bunun bir sonucu olarak zamanla verimlilikte düşüşe de sebebiyet verebilmesidir (Çeştepe vd., 2012: 94). Görüldüğü üzere hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri son derece büyük olmasına rağmen, yapı itibarıyla soyut ve heterojen olması bu etkilerin analizini güçleştirmektedir.

1.2.4. Hizmetlerin Ticarete Etkisi ve Uluslararası Hizmet Ticareti

Uzun yıllar boyunca mal ve hizmetler arasındaki ayırım yapılmaksızın tüm fiziksel ve maddi olmayan ürünler için mal kavramı kullanılmaktaydı. Bu sebeptendir ki, hizmet ticaretine gereken önemin verilmesi de uzun zaman almıştır. Hizmetlere yönelik farklı tanımlardan yola çıkarak uluslararası hizmet ticaretini; hizmetlerin ulusal sınırları aşarak yabancı kültürler ve tüketiciler ile doğrudan etkileşim kurulmasına yönelik çalışmalar olarak tanımlayabiliriz. Bu bakımdan uluslararası hizmet ticaretinde fiziksel yakınlık en temel belirleyicilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Çatalbaş, 2005:6). Günümüzde hizmet ticaretine yönelik geliştirilen tanımlar ve hizmetlere atfedilen özellikler bakımından mal ve hizmet ticareti arasındaki fark daha belirgin hale getirilmeye çalışılsa da, hem ürün hem de hizmetlerin gelişim sürecinde birbirini destekledikleri, böylece karşılıklı olarak birbirine bağımlı ve karmaşık bir ilişki içinde oldukları görülmektedir (Dinçer, 2008:18).

1.2.4.1. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Teorik Çerçevesi

Klasik iktisat okulunun hizmetleri ticarete konu olmayan mallar olarak nitelendirmesi, ayrıca hizmetlerin tanımlanması, sınıflandırılması, hizmetlerin ticarete nasıl konu olacağına ilişkin belirsizlikler uzun yıllar boyunca hizmetlere yönelik teorik modellerin geliştirilmesini engellemiştir. Ancak ekonomilerde

hizmetler sektörünün payının her geçen gün artması hizmet ticaretine yönelik ilgiyi de artırmış, yapılan bazı çalışmalarda mal ticaretine ilişkin dış ticaret teorilerinin hizmetler için de geçerli olabileceğine dikkat çekilirken, diğer bazı çalışmalarda ise hizmetler ticaretine yönelik yeni teorilerinin geliştirilmesine yönelik adımlar atılmıştır.

1.2.4.1.1. Merkantalistlere ve Fizyokratlara göre Dış Ticaret Teorisi

15. yy.'a kadar dış ticaret sadece sınırlı coğrafyada, Uzakdoğu ve Avrupa ülkeleri arasında İpek Yolu aracılığıyla gerçekleştirilen bir faaliyetti (Seyidoğlu, 2017: 14). 16. yy.'da ortaya çıkan iktisadi düşünce akımlarından Merkantalizm dünyada dış ticaretin gelişim göstermeye başladığı dönemi tanımlamak amacıyla kullanılmaya başlanmış olup, bu dönem aynı zamanda feodalitenin temellerinin sarsıldığı ve ulusal devletlerin ortaya çıkmaya başladığı bir dönem olarak da nitelendirilmektedir. Merkantalizm kapsamında 16. yüzyıldan itibaren ülkelerin zenginleşmesi ve böylece ulusal refah düzeyinin iyileştirilmesinin altın ve gümüş gibi değerli madenlere ve doğal kaynaklara bağlı olduğu görüşü sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştır.

Thomas Mun ve Edward Misselden gibi merkantalistler güçlü bir ekonomiye sahip olunması ve halka daha iyi bir yaşam koşulları sunulması için ülkelerin ya altın ve gümüş gibi kaynaklara sahip olunması ya da bu kaynakların ülkeye girişini sağlayacak bazı politikalara yer verilmesinin öneminden bahsetmekteydirler (Appleyard ve Field, 1992:20). Mun'a göre serveti arttırmanın en temel yolu dış ticarettir ve dış ticarete başarılı olmanın tek yolu ise yabancılardan satın alınan mallardan daha fazlasını onlara satmaktır (Ünsal, 2005: 6).

Merkantalistlere göre özellikle dış ticarete ihracatın teşviğine yönelik yapılacak devlet destekleri ihracatın gelişmesine, ülkeye daha fazla altın girmesine ve böylece ülkelerdeki değerli maden stoğunun artmasına katkı sağlayacaktır. İthalatın ise ülkeden altın çıkışına neden olmasından dolayı sıkı gümrük denetimleri ve diğer korumacı önlemlerle sınırlandırılması merkantalistlerin görüşleri arasında yer almaktaydı. Bunların yanında merkantalistler, ham maddelerin ihracatının engellenmesi, bunun yerine ithal edilecek ham maddelerin işlenerek ihraç edilmesinin

de dış ticarete üstünlük kazanmaya yardımcı olacağı düşüncesini savunmuşlardır (İyibozkurt, 1989: 15).

Merkantalist düşünce dış ticaretin sadece bir tarafa yarar sağlarken, diğer tarafa kayıplar verdireceğini ileri sürmüş olup, bu bakımdan 18. yy.'ın sonlarından itibaren sanayi devriminin de getirdiği üretim patlaması ile geliştirilen yeni liberal düşüncelerle birlikte geçerliliğini yitirmeye başlamıştır. Fransa'da Merkantalizme tepki olarak ortaya atılan iktisadi düşüncelerden biri olan Fizyokrasi zenginliğin temel kaynağını toprak, tarım ve üretime bağlamaktadır. Fizyokratlara göre dış ticarete ve özellikle ithalattaki korumacı önlemler gereksiz olup, bunun yerine serbestleşmeye gidilmelidir (Yılmaz, 1992: 4). Bu kapsamda, tarım mallarına yönelik ihracatı yasaklayan merkantalist düşünce tarıma zarar vereceği düşünülerek geçerliliğini büyük ölçüde kaybetmekte ve bunun yerine ticaret serbestisi savunulmaktadır (İyibozkurt, 1989: 17).

1.2.4.1.2. Klasik Dönem Dış Ticaret Teorileri -Mutlak ve Karşılaştırmalı Üstünlükler

Sanayi devrimi ile birlikte buhar makinelerinin üretim sürecine katılımı ile gerçekleştirilmeye başlanan kitlesel üretim pazardaki talebi aşınca, üretim fazlalığının satılması için yeni pazar arayışları başlamıştır. Bu durum Merkantalizmin ithalatı sınırlandıran yaklaşımının sürdürülemez olduğunu ortaya koymuş ve bunun neticesinde Merkantalist düşünce yerine serbest ticareti destekleyen liberal görüşler yaygınlaşmaya başlamıştır. 1776 yılından 19. Yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede iktisat biliminin gelişmesine önemli katkılar sağlayan Klasik İktisat Ekolünün temsilcileri dış ticarete serbestleşmenin özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümeleri üzerinde önemli etkiye sahip olacağına dair görüşlere yer vermiştir. Ülkelerin refah düzeyini altın stoğu ile açıklamaya çalışan Merkantalistlerin aksine, ülkelerin vatandaşlarına sağladığı mal ve hizmetlerin refah düzeyini açıklayan temel faktör olduğuna dikkat çekilmeye başlanmıştır.

“Ulusların Zenginliği'nin Doğası ve Sebepleri Üzerine Bir Araştırma” adlı kitabında devletin kısıtlamasına karşı olduğunu bildiren ve dış ticaretin her iki tarafa da yarar sağlayacağını beyan eden Smith (1776), serbest dış ticaret sonucunda

uluslararası uzmanlaşmanın artacağı, bunun sonucunda faktör verimliliğinde ortaya çıkan artış ile dünya servetinin de artacağına dikkat çekmektedir. Smith'e göre her ülkenin minimum maliyetle ürettikleri mallarda uzmanlaşması ve bunları satarken, kendi ihtiyacı olan ancak maliyeti yüksek malları ise diğer ülkelerden temin etmesi sonucunda ortaya çıkan dış ticaret ülkeler için önemli kazançları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, Amerika'daki bir işçi bir günde 50 litre şarap ve 30 metre kumaş üretirken, Fransa'daki bir işçi ise 70 litre şarap ve sadece 20 metre kumaş üretebilmektedir. Bu durumda, mutlak üstünlükler teorisine (The Theory of Absolute Advantage) göre her iki ülkenin tüm kaynaklarını sadece tek bir ürüne yöneltmesi böylece Amerika'nın mutlak üstünlüğe sahip olduğu kumaş, Fransa'nın ise şarap üretiminde uzmanlaşması, Amerika'nın ürettiği fazla kumaşı Fransa'ya, Fransa'nın ürettiği fazla şarabı ise Amerika'ya satması her ülkenin yararına olacaktır. Bu sebeptendir ki, dış ticaret her iki tarafa da kazanç sağlayan pozitif toplamı bir süreçtir (Appleyard ve Field, 2006: 28).

Ancak ülkenin ürettikleri tüm malların maliyetlerinin rakiplerinden yüksek olması durumunda mutlak üstünlükler teorisi kapsamında bu dış ticaretin sonlanması anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda ülkelerin izlemesi gereken ticaret politikasının nasıl olması gerektiğini açıklamada Smith'in görüşlerinin yetersiz kalması David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisinin (1817) (Theory of Comparative Advantage) ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır.

Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisine göre, eğer bir ülke çok sayıda malın üretimini diğer ülkelerden daha az maliyetle gerçekleştiriyorsa, yapılması gereken bu ürünleri karşılaştırmak ve bunlar arasında maliyeti daha az olan ürünleri yani karşılaştırmalı olarak üstünlüğe sahip ürünleri üretip ihraç etmek, maliyeti daha yüksek olan malları ise ithal etmektir. Bu teori aynı zamanda Klasik dış ticaret teorisinin de temelini oluşturmaktadır. Örneğin İngiltere'deki bir işçi 1 birim kumaş üretebilmek için 100 saat, 1 litre şarap üretmek için ise 120 saate ihtiyaç duyarken, Portekizli bir işçi ise aynı kumaşı 90 saatte ve 1 litre şarabı ise sadece 80 saatte üretebilmektedir. Görüldüğü üzere, Portekiz hem kumaş, hem de şarap üretiminde İngiltere'ye göre mutlak üstünlüğe sahiptir. Bu durumda Portekiz'in karşılaştırmalı olarak daha çok üstünlüğe sahip şarap üretimine yönelmesi, kumaşı ise ithal etmesi dış

ticarete daha çok katkı sağlayacaktır. Adam Smith ile David Ricardo'nun yaklaşımlarındaki en önemli benzerlik her ikisinin de maliyet olarak nitelendirdiği faktörün emek olması ve her ikisinin bir arz teorisi olmasıdır.

Klasik iktisatçılardan James Mill ve John Stuart Mill de çalışmalarında dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye değinmiştir. Mill (1848: 594), dış ticaretten bahsedilirken sadece arz değil, aynı zamanda talep koşullarının da dikkate alınması gerektiğine dikkat çekmiş, hangi ülkenin malı daha yüksek talep ortaya çıkaracaksa, dış ticarete en çok karlılığın da o ülke hanesine yazılacağını bildirmiştir. Bu bakımdan zengin ülkelerin satın alma gücü daha yüksek olup, daha yüksek talep ortaya çıkaracaktır. Ayrıca, Mill'e göre, yeni ihraç mallarının ortaya çıkması ya da malların maliyetlerinin düşürülmesine katkı sağlayacak gelişmeler ihracatta verimliliğin yükselmesine, böylece dış ticaret kazançlarının da artmasına katkı sağlayacaktır (Mill, 1909: 594).

1.2.4.1.3. Neo-Klasik Dış Ticaret Teorisi

Ricardo Modelinin emek-değer teorisine dayanması sebebiyle maliyet unsuru olarak sadece emeği kabul etmesi, ayrıca maliyetlerin sabit olmasına ilişkin varsayımları emek dışındaki diğer faktörlerin maliyete ve dış ticarete olan etkisini yok saymaktaydı. Neo Klasik ler ise bu yaklaşımı tamamen inkar etmemekle birlikte, emek dışındaki diğer üretim faktörlerini ve fırsat maliyeti kavramını da kapsayan yeni bir yaklaşım ile dış ticareti açıklamaya çalışmışlardır. Neo-Klasik ticaret modeline göre ülkeler arasında verimlilik ve böylece refah düzeyindeki farklılığın başlıca sebebi Faktör Donatımı olup, sahip olunan faktörler üretim maliyetinin en temel belirleyicisi olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan üretim maliyeti bir birim mal üretmek için gerek duyulan kaynakların toplamını ifade etmektedir. Fırsat maliyeti ise; bir malın üretiminin bir birim artırılması için başka bir malın üretiminden vazgeçilmesi beklenen miktarı olarak ifade edilmektedir (Carbaugh, 2005: 64).

Üretim sürecini oluşturan emek ve sermayeden oluşan kaynaklar fiziki bakımdan farklı olduğundan, üretimde kullanılan parasal değerler esas alınmaktadır. Bunun yanında Neo-Klasik dış ticaret teorilerinde teknolojinin dışsal bir faktör

olmasından dolayı, teknolojik gelişme ve dış ticaret arasında herhangi bir ilişkinin varlığının tespitinin mümkün olamayacağından da söz edilmektedir.

Fırsat maliyeti açısından dış ticaretin açıklamasına yönelik aşağıdaki örneğe dikkat edelim. Buna göre, Türkiye ve ABD'nin 1 birim çelik ve 1 birim buğday üretmesi için gerek duyulan kaynakların parasal değeri aşağıdaki gibi olduğunu varsayarsak, Türkiye'nin buğday, ABD'nin ise çelik üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ortaya çıkacaktır.

Tablo 2: Mutlak ve Karşılaştırmalı Üstünlükler

	Çelik	Buğday	Şarap		Türkiye		
Türkiye	10 TL	1 TL	4 TL	Mallar	Buğday	Şarap	Çelik
ABD	1 \$	2 \$	5 \$	Karşılaştırmalı Üstünlükler	2:1	5:4	1:10
							ABD

Kaynak: Dong-Sung ve Hwy Chang, 2013

Diğer yandan örnekte yer alan üç ürün açısından karşılaştırdığımızda, tablonun her iki ucunda yer alan maliyet oranları ülkelerin paraları arasındaki değişim oranlarının sınırlarını da belirleyen en temel gösterge olarak kabul edilmektedir. Buna göre, 1 Türk Lirasının fiyatı 1:2 dolar ile 1:10 dolar arasında olmalıdır. Türk Lirasının dolara göre değerinin alt sınırın altında olması (örneğin 1 \$= 12 TL gibi) Türkiye'deki malların fiyatlarını ABD'ye göre daha ucuz kılar ve ABD'nin rekabet gücünü engeller, aksi bir durumda ise Türkiye'deki mallar daha pahalı duruma geleceğinden Türkiye'nin ödemeler dengesinde açık vermesi ile sonuçlanır.

Neo-Klasik modele göre ülkelerin bir ürünün üretiminde karşılaştırmalı üstünlük elde etmesi ile birlikte, fırsat maliyetinde belirgin bir artış veya azalış yaşanacaktır. Bunun temel sebebi ise, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu

az sayıda ürüne yoğunlaşması ve böylece diğer ürünlere yönelmesi durumunda ortaya çıkacak daha yüksek fırsat maliyetinin önüne geçmesidir (Grieco ve Ikenberry, 2003).

1.2.4.1.4. Faktör Donatımı Teorisi

İsveç (Stockholm) İktisat Okulu temsilcilerinden Eli Heckscher ve Bertil Ohlin geliştirmiş olduğu Heckscher-Ohlin Teorisinde dış ticaretin büyümeyi olumlu yönde etkilediğine ilişkin görüşlere yer vermiştir. Modele göre, gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkacak ticari serbestleşme reel ücretlerin artmasına ve ekonomik büyümeye etki etmektedir (Jayme, 2001: 11). Eli Hecksher (1919) ve Bertil Ohlin (1933) geliştirmiş olduğu Faktör Donatımı Teorisinde ülkelerin hangi üretim faktörleri (emek, sermaye) bakımından zengin iseler bu faktörlere göre üretecekleri ürünlerin faktör maliyetinin daha düşük olacağına dikkat çekmişlerdir. Böylece, bu ürünlerin ihracatının da cazip hale geleceği ve bu alanda ülkelerin uzmanlaşmaları durumunda karşılaştırmalı üstünlük kazanacakları ifade edilmektedir (Ohlin, 1933:23).

Faktör Donatımı Teorisine göre bazı ülkeler emek faktörü bakımından zengin iken, bazıları sermaye faktörü bakımından zengindirler. Diğer yandan malların da üretiminde bazen sermaye, bazen ise emek faktörüne daha yoğun gerek duyulmaktadır. Ülkelerin ve malların faktör donatımı ve yoğunluğu bakımından taşıdığı bu farklılıkları göz önünde bulunduran Ohlin, Amerika’da sermaye fazlalığının bulunmasından dolayı ihraç edilen malların da sermaye temelli mallar olacağına, emek temelli malların ise ithal edileceğine dikkat çekmektedir. Ancak 1951 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nin dış ticaret yapısını inceleyen Leontief’in ABD’nin ihracatında emek temelli, ithalatında ise sermaye temelli malların yer aldığını bulgulaması ve böylece Heckscher-Ohlin modelinin ampirik olarak desteklenememesi modele olan güvenin sarsılması ile sonuçlanmıştır.

Heckscher-Ohlin modeli uluslararası Faktör Fiyatları Eşitliği ve Rybczynski teorisi gibi yeni teorilerin de türetilmesine öncülük etmiştir. Bu bakımdan Heckscher’in temellerini attığı, Samuelson’un ise analitik olarak kanıtladığı Faktör Fiyatlarının Eşitliği teorisine göre, hükümetlerin herhangi bir müdahalesinin olmadığı serbest ticaret koşullarında ülkelerdeki faktör fiyatları zamanla birbirine eşitlenecektir

(Sameulson, 1948:165). Nitekim Japonya ve Endonezya arasındaki ticari ilişkileri inceleyen Jepma ve Andre (1996:70-71) Japonya'nın sermaye zengin, Endonezya'nın ise emek zengin ülke olduğunu, böylece düşük faizlerden dolayı Japonya'nın sermaye yoğun, düşük ücretlerden dolayı ise Endonezya'nın emek yoğun malların üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olacağını vurgulamaktadır. Ancak Jepma iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi sonucunda her iki ülkede de zaman içinde faktör fiyatlarının birbirine yaklaşıcağına ve dış ticaretin benzer tüketim tercihlerine neden olmasının bunun altında yatan temel sebeplerden biri olduğuna dikkat çekmektedir. Böylece ticari ilişkiler, ticarete taraf olan ülkelerde emeğin fiyatı olan ücretlerin ve sermayenin fiyatı olan faizlerin birbirine yaklaşması ve zamanla birbirine eşitlenmesi ile sonuçlanacaktır. Faktör fiyatlarının eşitlenmesi faktör kazançlarının düşük kaldığı ülkeler için birer avantaj anlamına gelirken, yüksek faktör gelirine sahip ülkelerde faktör fiyatlarını düşüreceğinden bazı ülkeler açısından risk ifade etmektedir. Bu sebeptir ki, üstünlüğü elinde bulunduran ülkeler günümüzde korumacı ekonomik politikalarla mevcut durumu korumaya çalışmaktadırlar. Bunun yanında, Samuelson Ricardo'nun serbest ticaretin tüm taraflara yarar sağlayacağı, korumacı önlemlerin ise zarar vereceğine ilişkin görüşlerini de eleştirmiş ve bunu serbest ticaretin faktör fiyatlarına olan etkisinden yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır.

Heckscher-Ohlin modelinden yola çıkarak ortaya atılan Rybczynski Teorisi ise tam istihdam koşulları, iki mal ve iki faktörün olduğu piyasalarda, faktörlerdeki artışların ekonomik büyümeyi destekleyebileceğine dikkat çekmektedir. Faktörlerden birinin arzında ortaya çıkacak artış sonucunda bu faktöre bağlı mal üretiminde de artış yaşanacağı ancak diğer yandan arzı sabit kalan faktörü kullanan endüstrilerde ise üretiminin düşeceğine dikkat çekilmektedir (Rybczynski: 1956: 359). Örneğin Azerbaycan'ın emek yoğun ülke olduğunu ve ülkedeki emek faktörünü arttırarak sermaye faktörü arzını sabit tuttuğumuzu varsayarsak, ilgili teoriye göre Azerbaycan'da emek yoğun sektörlerde üretimin artmaya başlayacağı ancak sermaye arzı sabit kalsa bile sermaye yoğun sektörlerde üretimin azalacağı gözlemlenecektir.

1.2.4.1.5. İçsel Büyüme Modelleri Kapsamında Dış Ticaret Teorileri

1980’li yıllara gelindiğinde uluslararası ticarete ortaya çıkan gelişmeleri açıklamada Faktör Donatımı Teorisinin yetersiz kalması, ürün farklılaştırması, ölçek ekonomisi gibi konulara önem veren yeni ticaret teorilerinin geliştirilmesi ile sonuçlanmıştır. Nitekim hem Krugman (1979), hem de Grossman ve Helpman’ın (1993) çalışmalarında dış ticaretin sadece faktör donatımı veya karşılaştırmalı üstünlükler ile açıklanmasının pek de mümkün olmadığını, bunların yerine azalan maliyetler ve ölçek ekonomileri gibi konulara da odaklanmanın önemine vurgu yaptıkları görülmektedir. Bu bakımdan yeni dış ticaret teorileri piyasada monopolcü rekabet koşullarının hakim olduğunu ve bunun da ticareti arttırmaya katkı sağlayan itici bir güç olarak görüleceğine dikkat çekmektedir. Dış ticaret sayesinde rekabetin yoğunlaşacağı, bunun da yeni ürünlerin gelişmesine ve teknolojik ilerlemeye katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Romer (1986), Grossman ve Helpman (1991), Rebelo (1991) ve Barro (1995) ortaya koydukları içsel büyüme modellerinde teknolojik gelişmeleri ve beşeri sermayeyi ön plana çıkarma yanında, ekonomik dışa açıklığın önemine değinmiş ve ekonomik açıdan dışa açık ülkelerin ihracat performanslarının daha yüksek olacağına dikkat çekmişlerdir (Kurt ve Terzi, 2007:26). İçsel büyüme modelleri arasında yer alan Romer’in (1986) büyüme modelinde ticaretin ölçek ekonomilerinin ortaya çıkmasına yardımcı olacağı, böylece azalan getirileri ortadan kaldıracığına dikkat çektiği görülmektedir. Grossman ve Helpman (1991) Romer’in modelinden hareketle dış ticaretin büyüme üzerindeki etkilerine dikkat çekerek; dış ticaretin bilgi transferine katkı sağladığına, rekabetin artması ile birlikte yerel firmaların inovasyon ve yeni teknolojilere yönelik daha fazla ilgi göstereceğine, uluslararası entegrasyon ile beraber piyasaların büyüyeceğine ve farklı ülkeler arasında dış ticaret kaynaklarının yeniden dağılımı sonucunda büyümenin hızlanacağına dikkat çekmektedir (Yılmazer, 2010: 246).

1.2.5. Hizmet Ticaretinde Liberalizasyon ve Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda ülkelerin büyüme ve kalkınmasında dış ticaretin öneminin daha iyi anlaşılması üzerine dış ticaretin tüm tarafların lehine olacak bir şekilde ve belirli kurallara bağlanarak hayata geçirilmesinin zorunluluğu ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu döneme kadar ülkelerin kendilerinin belirledikleri farklı ve karmaşık mevzuatlarla mal ticaretine yön vermeye çalışmaları ticarete aksaklıkların ortaya çıkmasına neden oluyordu. 1947 yılında 23 ülkenin de imzalamış olduğu Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması (General Agreement On Tariffs And Trade- GATT) hem bu eksikliklerin giderilmesi, hem de ticaretin serbestleşmesi adına atılan en somut adımlardan biri olmuştur. Nitekim GATT ile birlikte o döneme kadar uluslararası ticareti büyük ölçüde şekillendiren tarifelerin bir kısmı kaldırılmış, bir kısmı ise yasal çerçeveye oturtulmaya çalışılarak mal ticaretinin kapsamı genişletilmeye başlanmıştır. Bazı araştırmacılar tarafından ticaret önündeki engelleri kaldırmaya yönelik bu girişim 1980'li yıllardan itibaren literatürde sıklıkla karşımıza çıkan küreselleşme olgusunun da temel aşamalarından biri olarak görülmektedir (Bozkurt, 2010: 11).

GATT anlaşmasının kapsamı incelendiğinde, uluslararası mal ticaretini esas aldığı ve hizmetlerin kapsam dışında bırakıldığı görülmekteydi. Ancak 1986 yılında başlayan ve 1993 yılına kadar devam eden Uruguay müzakerelerinde tarım, tekstil ve mülkiyet hakları gibi konular yanında hizmetlerin de dış ticaret kapsamında değerlendirilmesi gerektiği üzerinde ülkeler uzlaşmaya varmış ve 15 Nisan 1994 yılında imzalanan Nihai Senet ile uluslararası hizmet ticaretinin ilkelerine de yer verildiği Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (General Agreement on Trade Services- GATS) imzalanmıştır.

GATT anlaşmasında yer verilen mal ticaretine yönelik temel hükümler GATS'da hizmet ticaretine yönelik uygulanmaya çalışılmış olup, bu bakımdan her iki anlaşma arasında önemli ölçüde benzerlikler olduğu görülmektedir. Ancak diğer yandan GATT'da ticaretin boyutu sadece sınır ötesine geçen mallarla sınırlandırılmakta iken, GATS kapsamında hizmet ticaretinin dört farklı şekilde

gerçekleşebileceğine dikkat çekilmiştir. Üç kısımdan oluşan senedin ilk bölümünde tüm üyeler için geçerli olacak temel hükümlere, ikinci bölümünde ülkelerin üstlenmiş oldukları özel yükümlülüklerle ilişkin taahhüt listelerine yer verilirken, son bölümde ise özel durumlara ve eklere yer verilmektedir. Bu bakımdan birinci bölümde hizmet ticaretinin tanımı, kapsamı, hizmet ticaretinin gerçekleşme türleri gibi konulara yer verilmekte iken, ikinci bölümde ülkelerin hizmet ticaretine ilişkin tüm faaliyetlerinin objektif ve tarafsız olmasına ve ülkelerin herhangi bir üyeye yönelik ayrımcı uygulamalardan vazgeçmesinin önemine vurgu yapan ilkelere yer verilmektedir. Ayrıca, ülkelerin yabancı hizmet sunucularına hangi hizmet sektörlerinde faaliyette bulunabileceklerine ilişkin bilgileri kapsayan Özel Taahhüt Listeleri ve bazı sektörlerde sınırlı sayıda ülkelere sağlanacak olan ayrıcalıklar ve bu ayrıcalıkların nedenlerinin yer aldığı deregulasyon listelerine de anlaşımda yer verildiği görülmektedir (Ergün, 2009: 32). Ekonomilere getirmiş olduğu olumlu etkiler yanında, hizmet ticaretindeki serbestleşmenin özellikle yeni gelişme aşamasında olan bebek endütrilere zarar verebileceği gerçeği GATS'a yönelik en temel eleştirilerden biri olmuştur.

1.2.6. Gelişmekte Olan Ülkelerde Hizmet Ticareti

Ülkelerin iktisadi gelişmişlik düzeylerini ölçmede hangi göstergelerin esas alınacağına ilişkin tartışmalar günümüzde de devam etse de, literatürde yaygın olarak kişi başına düşen milli gelirin kullanıldığı görülmektedir. Bu bakımdan yapılan sınıflandırmada, daha önceleri gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler olarak bir ayırmadan söz edilmekte iken, azgelişmişlik kavramının ülkelerin gelişim içinde olması gerçeğini göz ardı etmesinden dolayı günümüzde Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ) tanımının kullanımının daha uygun olacağı düşünülmüştür.

Dünya Bankası'nın 2019 yılı verilerine göre yaptığı sınıflandırmada (World Bank, 2019);

- Düşük Gelir Düzeyine sahip ülkeler kişi başına milli geliri 1025\$ kadar olan ülkeler,

- Orta Gelir Düzeyine sahip ülkeler arasında kişi başına milli geliri 1026-3995\$ olanlar Orta-Düşük gelirli, 3996-12375\$ olanlar ise Orta-Yüksek gelirli ülkeler,
- Kişi başına milli geliri 12375\$ üzerindeki ülkeler ise Yüksek Gelir Düzeyine sahip ülkeler olarak sınıflandırılmıştır.

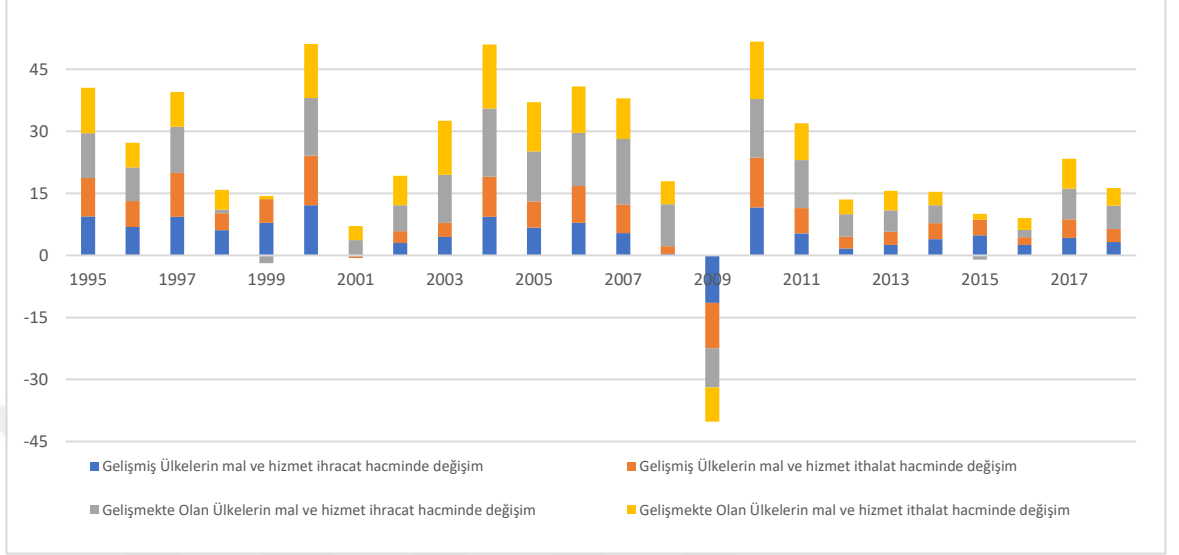
Bu sınıflandırmadan hareketle Dünya Bankası düşük ve orta gelir düzeyindeki ülkeleri Gelişmekte Olan Ülkeler olarak tanımlamaktadır (World Bank, 2019). Şekil 4'den de görüldüğü üzere, 1995 yılından günümüze kadar geçen sürede küresel ekonomik krizin yaşandığı 2009 yılı dışında geri kalan tüm yıllarda hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerin ihracat ve ithalat hacimlerinde artışlar yaşanmıştır. Bu bakımdan gelişmekte olan ülkelere 1995-2018 döneminde ihracat artışı yıllık ortalama %6.82 olarak gerçekleşmekte iken, gelişmiş ülkelere bu gösterge yıllık ortalama %4.91 ile sınırlı kalmıştır.

Diğer yandan ithalat artış oranının gelişmekte olan ülkelere yıllık ortalama %7.37, gelişmiş ülkelere ise daha az (%4.88) gerçekleştiği görülmektedir. Çıkan sonuçlar gelişmekte olan ülkelere mal ve hizmet ihracatının mal ve hizmet ihracatını aştığını göstermektedir ki, bu da dış ticaret hadlerinin bozulması ile sonuçlanmaktadır.

Gelişmekte olan ülkeler büyüme sürecinde teknoloji ve ara mala gerek duymaktadırlar ki, bunların finansmanında tasarrufların yetersiz kaldığı, tasarruflar yeterli düzeye getirilse bile diğer yandan ithalatın artması ile döviz açığının arttığı görülmektedir. Bu bakımdan ortaya çıkan döviz açığını kapatmada mal ve hizmet ihracatı önemli bir rol oynamaktadır.

Diğer yandan gelişmekte olan ülkelerin en temel ekonomik sorunları arasında yer alan yüksek enflasyonla mücadele etmede, ülkeler tarafından tercih edilen sıkı para politikaları ile talep daraltılmaya çalışılmakta, ancak bu durum durgunluğa, reel sektörde bozulmaların ortaya çıkmasına neden olmakta, bu ise ülkeyi krize sürüklemektedir. İşte bu sebeptir ki, iç talebin daraldığı durumlarda reel sektörün faaliyetini sürdürmesi dış talebe bağlı olup, bu ülkelere ihracatın önemini farklı bir boyuta taşımaktadır.

Şekil 4: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin İthalat ve İhracat Hacmindeki Değişim (%)

Kaynak: UNCTAD, 2019

GOÜ'lerin büyüme yolunda karşılaştıkları önemli sorunlardan biri de ihracatın yapısından kaynaklanmaktadır. Nitekim, bu ülkelerin dış ticaret performansları incelendiğinde, gelişmiş ülkelerle rekabet etme gücü son derece sınırlı, düşük katma değerli ve ucuz işgücüne dayalı tarım ürünleri ve maden ihracatının üst sıralarda yer aldığı görülmektedir. Dünyada refah seviyesinin yükseldiği dönemlerde ikincil ve üçüncül ürünler olarak nitelendirilen yüksek katma değerli ürünlere talep artan oranda artmakta, düşük katma değerli mallara yönelik talebin ise azalarak arttığı gözlemlenmektedir. Aynı şekilde kriz dönemlerinde düşük katma değerli ürünlerin daha hızlı değer kaybettiği de yapılan çalışmalarla doğrulanmıştır. Bunun bir sonucudur ki, 1997 yılında yaşanan Doğu Asya Krizinde emek yoğun malların fiyatlarının sermaye yoğun mallara ve ileri teknoloji ürünlerine göre çok daha hızlı değer kaybetmesi gelişmekte olan ülkeleri gelir istikrarsızlığına sürüklemiş, cari işlemler dengesinde hızlı bozulmalara neden olmuştur (Das, 1999).

Bu konuda literatürü destekleyen bir diğer çalışma UNCTAD tarafından yapılmış olup, 1980-1998 yılları arasındaki dönemde 225 mamulun incelendiği çalışmada daha hızlı büyüyen piyasaların teknoloji-yoğun ve nitelikli işgücüne dayalı mal ve hizmetler üreten ülkeler olduğu bulgulanmıştır (UNCTAD, 2002). Bunların yanında, Edgeworth'un (1894) ortaya attığı ve Bhagwati'nin (1958) geliştirdiği

“yoksullaştıran büyüme” hipotezinde de GOÜ’de dış ticaretin artması durumunda bunun ticaret hadlerinde bozulma ile sonuçlanabileceğine ve bunun temel sebebinin dış ticarete tarım ürünleri ve hammadde gibi ilksel malların ağırlığından kaynaklandığına dikkat çektiği görülmektedir (Seydioğlu, 1990: 107-110). Böylece, gelişmekte olan ülkelerin hem küresel rekabette üstünlük sağlayacak ihracat ürünlerinin sayı bakımından yetersiz olması, hem de bu malların ihracatından elde edilen gelirlerin düşük kalması karşılaşılan en temel büyüme engellerinden biri haline gelmiştir.

Görüldüğü üzere ülkelerin düşük ihracat performansları büyüme sürecinde ithalat için gerek duyulan ürünlerin satın alımını da zorlaştırmaktadır. Bu sorunun önüne geçmede son yıllarda GOÜ’ler ya yüksek teknolojiye dayalı katma değeri daha yüksek malların üretimine yönelmekte ya da hizmet ihracatına yönelerek ihracatı çeşitlendirme yoluyla dış ticaretteki istikrarsızlığın önüne geçmeye çalışmaktadırlar. Bu bakımdan özellikle doğal ve kültürel kaynaklar bakımından zengin ülkelerin yüksek turizm potansiyeli sektör ihracatının desteklenmesi ile büyüme yolunda da başarılı bir yapıya ulaşılmasına yardım edecektir. Son yıllarda tarımsal ürünlerin ticaret hadlerinde ortaya çıkan bozulmalar, sanayi ürünlerine getirilen yüksek kotalar bu sektörlere yönelik ihracatın azalmaya başlanması ile sonuçlanırken, alternatif bir sektör olarak turizmin ihracattaki önemi gün geçtikçe artmaktadır (Sinclair, 1998:2). Turizm ihraç edilen mal ve hizmetlerin çeşitlendirmesine katkı sağlamakla beraber, ekonomide hem çarpan etkisi oluşturmada, hem de ileri-geri bağlantı etkisiyle üretime ve istihdama katkı sağlamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

FİNANSAL GELİŞME KAVRAMININ TEORİK ÇERÇEVESİ VE FİNANS-BÜYÜME İLİŞKİSİ ÜZERİNE

Finans sektörünün gelişimi ve finansal istikrarın reel sektör ve toplum için önemi yüzyıllardır üzerinde çalışılan fenomenler arasındadır (Bagehot,1873). Bu bağlamda, Gurley ve Shaw (1960), Goldsmith (1969), McKinnon (1973) ve Shaw (1973) tarafından yapılan çalışmalar finansal sistemin bir ekonominin büyümesi ve gelişmesindeki rolüne ilişkin yeni ufukların açılmasını sağlamıştır. 2008 Küresel Mali Krizi sonrası dönemde ekonomik büyümenin dinamiklerini tanımlamada finansal gelişmenin rolünü araştıran çalışma sayısında da artışlar gözlemlenmiştir (Keen, 2011; Admat ve Hellwig, 2013; Kay, 2016). Ancak gerçek şu ki, finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantıya yönelik ilginin tarihçesi, küresel krizden çok daha önceki dönemlere dayanmaktadır. Finansal sektörün önemi ve istikrarı konusu, 1630'lardaki Lale çılgınlığının neden olduğu krizden, 2008-09'daki “yüzyılın en büyük krizi” olarak nitelendirilen Küresel Mali Kriz’e kadar geçen dört yüzyıllık dönemde gündemde kalmayı başaran sayılı konulardan biridir (IMF, 2009; Nasir ve Du, 2017). Yerine getirdiği hayati fonksiyonlarla önemini bir kez daha gösteren finans sektörünün reel ekonomi ile olan ilişkisi, bazen bir madalyonun iki yüzü olarak da nitelendirilmektedir (Borio, 2011; Nasir, Ahmed, Ahmed ve Wu, 2015). Araştırmalar finansal istikrarsızlığın ortadan kaldırılması için farklı çözüm yolları ve politikalar önerirken, vurgulanan ortak noktalardan biri de bu süreçte finansal sektörün ekonomideki ara bağlantılarının da dikkate alınmasının gerekliliğidir.

2.1. Finansal Sistem Kavramı ve Unsurları

Finansal araçların yatırım ve finansman araçlarından yararlanarak belirli bir hukuki ve idari düzen içinde fon fazlası olan tasarruf sahiplerinden fon açığı olan kişi veya kurumlara fon aktarımını gerçekleştirmelerini sağlayan yapılara finansal sistem adı verilmektedir. Fon fazlasına sahip tasarruf sahipleri, fon ihtiyacı olan yatırımcı ve tüketiciler, finansal kurumlar, finansal araçlar ve sürecin kanuni çerçevede işleyişini

sağlayan hukuki ve idari düzenlemeler finansal sistemin temel bileşenleri olarak gösterilmektedir (Sarıkamış, 2000).

Yaşam standartlarının iyileştirilmesinde, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının ortadan kaldırılmasında ve sürdürülebilir ekonomik başarı elde etmede istikrarlı ve etkin finansal yapı önemli bir yere sahiptir. Finansal sistemin işleyişini temin eden kurum ve piyasaların gelişmesi, bununla da krediye, ulusal ve uluslararası sermaye piyasalarına erişimin kolaylaşması nihai olarak ekonomik büyümeye olumlu yansıyacak faktörler olarak gösterilmektedir. Bu bakımdan, finansal sistemler başta sermaye birikiminin artmasına ve atıl kalan tasarrufların bir araya getirilerek daha verimli yatırımlara aktarılmasına katkı sağlayarak yatırımların miktar ve kalitesini iyileştirmede, böylece mevcut tasarrufların en etkin şekilde kullanılmasını sağlayarak ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Ayrıca gelişmiş finansal sistemlerin bilgi eksikliğinden kaynaklanan finansal riskleri ortadan kaldırmaya, portföy çeşitlendirmesi yöntemiyle risklerin dağıtılmasına, tüm kesimlerin fona erişimini kolaylaştırmaya, yatırım maliyetlerinin düşürülmesi ve getirilerinin artırılmasına katkılarıyla da ekonomik büyümeyi destekleyeceği düşünülmektedir. Görüldüğü üzere gelirlerinin tamamını harcamayan tasarruf sahipleri ile fon ihtiyacı olan birimler arasında fon alış verişinin yasal düzenlemeler çerçevesinde gerçekleşmesini sağlayan kurumların başarısı finansal sistemin etkin işleyişine katkı sağlamakta, bu da makro ve mikro ekonomik performansı yükseltmektedir (Batu, 2005: 49).

Finansal sistem içinde finansal araçların hem nitelik hem de nicelik olarak iyileşmesi, ayrıca aracılık hizmeti sunan bankalar, sigorta şirketleri, yatırım fonları gibi kurumların büyümesi ve sunulan finansal hizmetlerin yaygınlaşması ile finansal kurumların daha kolay ulaşılabilir hale gelmesi finansal gelişme olarak tanımlanmaktadır (Beck vd., 2000; Greenwood ve Jovanovic, 1990). Günümüzde temel fonksiyonları açısından ülkelerin finansal gelişmişlik düzeyleri incelendiğinde, hem finansal kaynaklara erişim, hem de finansal kurumlar ve araçların çeşitliliği açısından sanayileşmiş ve yüksek gelir grubuna sahip ülkelerin gelişmekte olan ülkelere göre önemli üstünlüklere sahip olduğu görülmektedir. Bu bakımdan, gelişmiş ülkelerde kişi başına gelirin yüksek olması tasarruf hacimlerini artırmakta, bu

lkelerde tasarrufların yatırımlara dönüşme oranının da yüksek olması finansal gelişmişliği desteklemektedir. Nitekim Dünya Bankası verilerine göre (Cihak vd., 2012) yüksek gelirli ülke grupları hem finansal piyasalar hem de finansal kurumların gelişmişliği açısından daha üst sıralarda yer alırken, Sahra altı Afrika ve Güney Asya lkeleri ise en az finansal gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler arasında konumlanmıştır. Diğer yandan 2008 küresel mali krizinin ortaya çıkardığı en önemli olgulardan biri, finansal sistemin gelişmişliğinin krizler karşısında direnç kazanmaya yeterli olmadığı, gelişmiş ülkelerin de gelişmekte olan ülkeler gibi kırılgan bir yapıya sahip olduğu gerçeğinin göz ardı edilmemesidir (World Bank, 2018: 129-136).

Dünya Bankası tarafından hazırlanan raporda finansal sistem karakterize edilirken yapının işleyişini sağlayan araçların rolü önemle vurgulanmakta, bu kapsamda finansal kurumlar ve finansal piyasaların sunduğu hizmetlerin belirleyici olduğuna dikkat çekilmektedir. Bankacılığa dayalı finansal sistemlerde milli gelir içinde banka ve banka dışı kurumlar tarafından özel sektöre verilen kredilerin payı finansal gelişmişliğin temel göstergesi olarak kabul edilmektedir. Diğer yandan bazı ülkelerin finansal sistemleri içinde sermaye piyasaları ağırlıkta olduğundan bu ülkelerde sermaye piyasalarının temel gelişmişlik göstergesi olarak milli gelir içinde toplam piyasa değerinin payı esas alınmaktadır.

Ülkelerin finansal yapılarının daha çok sermaye piyasaları ağırlıklı mı yoksa banka ağırlıklı mı olduğ konusunda değerlendirme yapılırken Dünya Bankası tarafından hazırlanan Finansal Yapı Endeksi (Financial Development and Structure) verileri sıklıkla kullanılmaktadır. Bu kapsamda hisse senetleri ve bankacılık sektörü arasındaki ilişkilerden yola çıkarak hesaplanan endeks ülkelerin banka temelli veya piyasa temelli finansal sistem yapısına sahip olduğ konusunda bilgi verir. Finansal Yapı Endeksinin sıfır civarında olduğ ülkelerde finansal sistemde sermaye piyasaları ve bankacılık sektörünün aynı oranda ağırlığa sahip olduğ düşünülürken, pozitif değerler aldığı ülkelerde piyasaya dayalı, negatif değerler aldığı ülkelerde ise bankacılık sektörüne dayalı finansal yapının geliştiği kabul edilmektedir (Beck vd., 1999). Finansal kurumların temelini oluşturdug bankacılığa dayalı, ya da finansal piyasaların ağırlıkta olduğ sermaye piyasalarına dayalı finansal sistemdeki

gelişmenin ekonomik büyümeye olumlu yönde yansıyor yansımayacağına ilişkin tartışmalar uzun süredir literatürde yer almaktadır (Cihak vd., 2012).

Büyümeyi desteklemede banka temelli mi, yoksa piyasa temelli mi sistemlerin daha etkin olduğuna ilişkin tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Almanya, İtalya, İspanya gibi gelişmiş ülkelerde ve gelişmekte olan ülkelerin büyük çoğunluğunda banka kümelerinin kaynak dağılımında etkin bir role sahip olduğu, mevduat ve kredi ağırlıklı bankacılığa dayalı finansal sistemlerin daha iyi gelişim gösterdiği görülmektedir. Bu sistemlerde bankalar tasarrufları harekete geçirmeye, risklerin yönetilmesine ve sermaye tahsisine önemli ölçüde katkı sağlamaktadırlar. Piyasa temelli sistem savunucularının aksine banka temelli sistemlerin tasarrufları daha verimli yatırımlara yönlendirdiği, bu açıdan özellikle kurumsal altyapının zayıf olduğu ülkelerde sanayilerin geliştirilmesine önemli ölçüde katkı sağlayacağı düşünülmektedir (Levine, 2002:1). Bunların yanında bilgi paylaşımı açısından bankaların firmalar ile kurdukları ilişkilerden kaynaklı banka temelli sistemlerde asimetrik bilginin piyasaya dayalı sistemlere göre daha az rastlanması da yatırımcılar tarafından banka temelli sistemin tercih edilmesinin temel nedenlerinden biri olarak gösterilmekte, dolayısıyla bankacılığa dayalı finansal sistemin ekonomik büyümeyi de olumlu yönde etkileyeceği tahmin edilmektedir (Luintel vd.,2008: 5).

Sermaye piyasaları; fon arz eden yatırımcıların birikimlerinin yatırım araçlarında değerlendirdiği, finansman ihtiyacına sahip kurumların ise ihraç ettikleri hisse senedi ya da tahvil, bono gibi borçlanma senetleri aracılığıyla ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığı finansal araçlardan biridir. Bu bağlamda özellikle küçük tutarlarda ve tek başına ekonomiye yararı son derece kısıtlı olan tasarrufların hisse senedi ve borçlanma gibi kıymetler aracılığı ile yatırıma dönüşmesini sağlaması açısından sermaye piyasaları önem arz etmektedir. Bunların yanında risk yönetimi ile yatırımlarını daha güvenli ve etkin bir şekilde gerçekleştirmeye çalışan kurumların sermaye piyasaları aracılığı ile türev araçlardan yararlanarak, arbitraj veya hedge yolu ile risklerini önemli ölçüde azalttıkları da görülmektedir (Ceylan, 2007).

1980’li yıllardan itibaren küreselleşme dalgasıyla beraber uluslararası ticaretin yaygınlaşması sermaye piyasalarının gelişimine olumlu katkı sağlamıştır (Levine, 2002). Finansal liberalizasyon politikaları kapsamında devletlerin piyasaya

müdahalesinin büyük ölçüde sınırlandırılması, ayrıca büyük ve başarılı piyasaların risk çeşitlendirmesine yardımcı olması yanında daha çok kar elde etmeye katkı sağlayacağı yönündeki görüşlerin de yaygınlaşması ile piyasa temelli sistemlerin büyümeyi daha çok destekleyeceği üzerinde durulmaya başlanmıştır (Allen ve Gale, 2000: 6). Günümüzde ABD ve Malezya gibi ülkelerde menkul kıymetler ve türev araçlarının daha yaygın kullanıldığı ve yüksek sermaye piyasası kapitalizasyonuna dayalı finansal sistemin gelişim gösterdiği görülmektedir.

Piyasaya dayalı finansal sistemin savunucularına göre politik çıkar gruplarının etkisi altında karar alma zorunluluğunda kalan kamu bankaları kaynaklarını verimli sektörler yerine, daha çok emek yoğun sektörlerle yönlendirmektedirler. Bu durumda bankaya dayalı finansal sistemlerin olduğu ülkelerde Ar-Ge'ye dayalı sanayilerin geliştirilmesi pek de mümkün olamamaka, bu durum büyümeyi de olumsuz etkilemekte olup, bundan çıkış yolu, piyasa temelli sistemlere yönelmektir. Son yıllarda bankacılık temelli sistemlere göre daha hızlı gelişme kaydetmesine rağmen piyasa temelli sistemlerin 2008 yılında meydana gelen küresel mali kriz sonrasında çok sert eleştirilere de maruz kaldığı bilinen bir diğer gerçektir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde borç verenler ve borç alanlar arasında asimetrik bilginin yaygın olması da bu ülkelerde piyasa temelli sistemlere duyulan güvenin sarsılmasına ve bu sistemlerin büyüme üzerindeki etkilerinin tekrar gözden geçirilmesine neden olmuştur (Luintel vd., 2008: 6).

2.1.1. Tarihsel Çerçeve ve Finansal Serbestleşmenin Ortaya Çıkış Süreci

1929 yılında meydana gelen Büyük Buhran ekonomik sistemde köklü dönüşümü de beraberinde getirmiş, “görünmez el mekanizmasının” üretimdeki azalma ve işsizlikle mücadele etmede yetersizliği ekonomiye devlet müdahalesinin kaçınılmaz olduğunu ortaya çıkarmıştır (Knopp, 2008: 37). Bu dönemde eksik istihdam düzeyinden tam istihdam düzeyine geçme amacıyla uygulanan Keynesyen paradigma üzerine oturtulmuş politikalar kapsamında kamu harcamalarının artırılmasına karar verilmiş, genişletici para politikaları ile krizin etkilerini azaltmada önemli ölçüde başarıya ulaşılmıştır. 1970’li yıllara kadar küresel finansal sistem teorik

altyapısı Keynes (1936) ve Tobin (1965) tarafından inşa edilen Keynesyen görüş ve yapısalcı yaklaşımların etkisinde kalmıştır. İlgili dönemde yoğun olarak kamu müdahaleleri ve piyasalara yönelik düzenlemelerin yaygın olmasıyla birlikte, bankacılık sektörüne girişlerin ve denetimin sıkılaştırılması, sermaye hareketlerinin, özellikle uluslararası sermaye giriş-çıkışlarının kısıtlanması, kredi faiz oranlarının sınırlandırılması, yüksek zorunlu karşılıklar, bankaların kredilenebilir fonlarına sınırlamanın getirilmesi gibi uygulamalar finansal politikalarda temel öncelikler arasında yer almaktaydı (Auerbach ve Uddin Siddiki, 2004).

2.1.1.1. Keynesyen Faiz Teorisi Ve Finansal Baskılama Dönemi

Keynesyen iktisadi anlayış özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan yüksek faiz oranlarının yatırımları, büyümeyi ve gelir dağılımını olumsuz yönde etkilediğine dikkat çekmiştir. Bu görüşün etkisinde kalan hem gelişmekte olan (GOÜ), hem de gelişmiş ülkelerde (GÜ) yatırımların teşvik edilmesi ve finansal istikrarın sağlanması amacıyla faiz kontrolleri ve sermaye hareketlerinin kısıtlanması, bankaların uluslararası faaliyetlerine izin verilmemesi gibi uygulamalar yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Tahvil ve pay piyasalarının zayıf gelişim göstermiş olduğu bu dönemde, uygulanan politikalarda yatırımlardan daha çok tüketici talebinin artırılması amaçlanmış, talebin artırılmasında ise kamu müdahalelerinin gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Bu bakımdan kredi faizi sınırlaması ile düşük tutulan kredi faizlerinin tüketicilerin fon ihtiyaçlarını daha kolay ve daha düşük maliyetle karşılayabilmesine ve dolayısı ile tüketici talebinin tekrar canlanmasına katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Bu dönemde yaygın bir diğer görüş sermaye hareketlerindeki serbestleşme eğilimlerinin büyümede dalgalanmalara ve işsizliğe neden olabileceği, bunun ise finansal istikrarın bozulmasına yol açacağı yönündedir. Bundan yola çıkarak finansal sistem üzerinde devlet müdahalesinin elzem olduğuna inanılmakta, bunun temel gerekçesi olarak ise devletin uygun tasarruf miktarı ve yatırım yapılacak alanların belirlenmesi gibi konularda daha fazla bilgiye sahip olması gösterilmekteydi (Savaş, 1999: 752). Böylece Keynesyen görüş çerçevesinde uygulanan politikalar, büyüme hedeflerini gerçekleştirmeye çalışan kamu otoritelerinin bazı ülkelerde finansal piyasalara müdahale ederek kredileri yönlendirmesini haklı bulmuş, yalnız bu sayede

kalkınma sürecine daha fazla katkıda bulunduğu varsayılan belirli sektörlerin gelişiminin özendirebileceği savunulmuştur. Tüm bu gelişmelerin en önemli etkisi ise belirli sektörlerde kredi kullanımında öncelik tanıyan tercihli (selektif) kredi politikalarının yaygınlaşması olmuştur (Ağır, 2010: 4).

Klasik anlayış, faiz oranlarının belirlenmesinde para politikalarının güçlü bir etkiye sahip olduğunu, dolayısı ile para arzındaki artışların yatırım düzeyini önemli ölçüde etkileyeceğini savunmaktaydı. Ancak Keynesçi yaklaşım, yatırımları harekete geçiren temel faktör olarak geleceğe yönelik beklentileri ön plana çıkarmış, para politikalarının rolünün belirli bir noktadan sonra sınırlı kalabileceğine vurgu yapmıştır. Bu bağlamda, Keynes'in finansal sistemin işleyişinde dikkat çektiği temel noktalardan ilki klasik görüşün aksine faizlerin inebileceği en son seviyenin bulunduğu ve "likidite tuzağı" olarak adlandırdığı durum olup, bu koşullarda faiz oranlarının belirlenmesinde para politikasının geçerliliğinin kaybedileceği düşünülmektedir. Bu bakımdan likidite tuzağı, Merkez Bankalarının genişleyici para politikası uygulayarak para arzında artışa gitseler bile reel faiz oranlarını düşürememesi, böylece faiz oranlarının mali politikalar karşısında duyarsızlaşmasına yol açan durum olarak ifade edilmektedir. Bu durumda ekonomik birimlerin riskli yatırımlardan kaçınması, paralarını daha güvenli olduğunu düşündükleri nakit şeklinde tutmaya başlamaları tasarruf-yatırım dengesinin de bozulmasına yol açacaktır. Böylece Keynes'e göre Klasikler arasındaki yaygın kanının aksine likidite tuzağı durumunda para arzındaki artış faiz oranı, yatırımlar ve çıktı düzeyi üzerinde beklenen etkiyi gösteremeyecektir (Dornbush ve Fisher, 1998:127). Bunun yerine Keynes yatırımlar ve tasarruflar arasındaki dengenin tekrar sağlanması için faiz oranlarının kamu müdahaleleri ile sınırlı düzeye çekilmesini önermektedir (Fry, 1995: 9-12).

2.1.1.2. Finansal Sistemde Liberalizasyon Eğilimleri

İkinci Dünya Savaşını takip eden çeyrek asırlık dönemde çok sayıda ülke tarafından uygulamaya koyulan Keynesyen politikalar birçok ülkede refah düzeyinin iyileşmesine katkı sağladıysa da, 1970'li yıllara gelindiğinde ekonomik konjonktürün hızla değişmesi sonucunda ortaya çıkan yeni problemleri açıklamada ilgili politikaların yetersizliği gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Nitekim Büyük Buhran'ın

neden olduğu üretkenlikteki azalmayı açıklanmada ve durgunluktan çıkmada kilit role sahip Keynesyen politikaların 1970’li yıllara gelindiğinde enflasyonla birlikte işsizlik oranlarının da artması ile sonuçlanan stagflasyonist süreci açıklamada yetersiz kalması yıllarca süren “büyünün bozulmasına” neden olmuş, bu dönemden itibaren ülkeleri yeni bir sistem arayışına girmeye zorlamıştır (Krugman, 2001). Aslında 1960’lı yılların sonlarına doğru özel sektör karlılıklarının azalması mevcut düzenin sürdürülebilir olmadığı ilk sinyallerini vermekteydi. Düzenin temelini sarsan bir diğer önemli gelişme Vietnam Savaşı’nın ABD ekonomisine getirmiş olduğu ilave yük olmuştur. Bu dönemde ABD’nin savunma harcamalarındaki artışlara ek olarak o zamana kadar doların aşırı değeri sonucunda ithalatın da artmış olması, cari işlemler dengesi açığının sürdürülebilir olmadığını göstermiştir. Tüm bu gelişmeler ışığında ABD hükümetinin piyasaya karşılıksız milyarlarca dolar sürmesi o döneme kadar aşırı değeri doların devalüe edilmesini zorunlu hale getirmiştir. 1944 yılında 44 ülkenin katılımıyla ABD’nin Bretton Woods kasabasında gerçekleştirilen konferansta ülkeler arasındaki ticari ve finansal işlemlerde ortak bir parasal düzen üzerinde fikir birliği sağlanmış, yeni sistemde dalgalı kur rejiminin neden olduğu istikrarsız ortamın önüne geçilmesi amacıyla altına dönüştürülebilir tek para biriminin dolar olmasına, diğer ulusal para birimlerinin değerlerinin ise sabit kurdan dolara endekslenmesine karar verilmiştir (Seyidoğlu, 2003: 70). Ancak tüm bu gelişmeler karşısında dolarda istikrarın korunması amacıyla yapılan çabaların neticesiz kalması, 1971 yılında ABD’nin Bretton Woods Anlaşmasından çekildiğini duyurarak o döneme kadar uygulanan ve 1 ons altının 35 dolara eşitlendiği sabit kur rejimini sona erdirilmesi ve kurların piyasada belirlendiği dalgalı kur rejimine geçiş yapılarak çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Takip eden süreçte ABD ve bazı Avrupa ülkelerinin petrol ambargosuna maruz kalması ile başlayan ve petrol fiyatlarındaki hızlı artışlarla daha da derinleşen 1973 Petrol Krizi finansal piyasalar üzerindeki belirsizlikleri daha da artırmıştır. Emtia fiyatlarındaki yükselmelere bağlı olarak enflasyon artışları refah seviyesinin düşmesine ve talebin azalmasına neden olmuş, bu ise birçok ülkelerde ekonomik ve kurumsal faaliyetlerin tamamen ya da kısmen durma noktasına gelmesi ile sonuçlanmıştır. Bunun önüne geçilmesi amacıyla yüksek enflasyona rağmen Merkez

Bankaları faiz oranlarını düşürmeye karar vermişlerdir. Uygulanan politikalar krizi önlemeye yetmemiş, hatta etkilerinin daha uzun döneme yayılmasına neden olmuştur.

Tüm bu gelişmeler finansal liberalizasyona olan gereksinimi daha açık bir şekilde ortaya çıkarmış ve finansal piyasalar üzerindeki kontrol ve sınırlamalar bu dönemden itibaren kısmen ya da tamamen ortadan kaldırılmaya başlanmıştır (McKinnon, 1973; Shaw, 1973).

Aslında 1950’li yılların sonlarına doğru yeterince denetlenme imkanı bulunmayan avro dolar (Euro Dolar) piyasasının ortaya çıkması ve Londra’nın finans merkezi haline gelmesi finansal sistemde yıllarca devam edecek serbestleşme sürecinin ilk sinyallerini vermekteydi (Schenk, 1998). İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) gibi kuruluşların 1970’li yıllardan itibaren uluslararası mali sistemi düzenlemede daha etkin roller üstlenmeye başlamaları da finansal serbestleşme yanlısı görüşlerin yaygınlık kazanmaya başlamasını hızlandıran bir diğer faktör olmuştur. Neoliberal anlayışın yaygınlaşması finansal yapıların daha hızlı işleyişine zemin hazırlarken, bu kapsamda hayata geçirilen reformlar finansal serbestleşme sürecini daha da hızlandırmıştır. Aşamalı olarak kredi tavanlarının ve faiz oranlarına getirilen sınırlamaların kaldırılması, uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, mevduat munzam karşılık oranlarının indirilmesi, piyasaların rekabete açık hale getirilmesi ve Merkez Bankasının bağımsızlığının artırılması gibi serbestleşme adına yapılan reformlar finansal sektörün gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır (Abiad vd., 2008: 272).

1980’li yıllardan itibaren bilişim ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler de finans sektöründe inovatif faaliyetlerin önünü açmış, meydana çıkan yenilikler sektörel rekabetin yoğunlaşmasını sağlamıştır. Geleneksel finansal hizmetler sunan kurumlarla birlikte gün geçtikçe daha geniş ve yenilikçi hizmet yelpazesine sahip finansal teknoloji şirketlerinin de sistem içerisindeki etkinliğini artırdığı görülmektedir (World Bank, 2018: 82). Arner vd. (2015:3) finansal teknolojileri; teknolojiye olanak veren finansal çözümler olarak tanımlarken, Lee ve Kim (2015: 58) ise geleneksel finansal faaliyetleri etkileyebilecek yeni yazılımların geliştirilmesi ve uygulanması süreci olarak tanımlamaktadır. Dijital dönüşüm finans sektöründe bilgi ve işlem maliyetlerinin önemli ölçüde azalmasına katkı sağlamakta,

finansal bilgiye erişimi kolaylaştırmakta, ayrıca finansal sertbestleşmeyi de önemli ölçüde desteklemektedir (Zavokolina vd., 2016:1).

2.1.1.2.1. Finansal Serbestleşmenin Teorik Çerçevesi

Finansal küreselleşme sürecini açıklarken politik ekonomi üç yaklaşım üzerinden hareket etmektedir ki, bunlardan ilki teknolojik determinizm iken, diğerleri egemen güç ve rasyonalist ilgi grubu yaklaşımlarıdır (Walter, 2002). Schumpeter kapitalizmin yapısı gereği durağan değil dinamik bir yapıya sahip olduğunu ve ardışık sanayi devrimleri olarak tanımlanan “yaratıcı yıkımların” her 40-50 yıllık dönemde tekrarlandığını, bunun ise iktisadi, siyasi ve ideolojik yapıları da değişime zorlayarak toplumsal dönüşümleri beraberinde getireceğini ileri sürmüştür. Marshal McLuhan 1967 yılında yazmış olduğu eserinde teknolojik değişimlerin etkisiyle yer ve zaman kavramlarının ortadan kalkacağı ve dünyanın global bir köy haline geleceğinden bahsetmektedir. İnsanoğlunun başlangıçta aletlere şekil vereceği ancak zamanla bu aletlerin tüm yaşamı etkileyecek bir dönüşümü başlatacağını savunan bu kuram teknolojik determinizm olarak tanımlanmaktadır.

Kalkınmanın temelinde bilgi ve iletişim teknolojilerinin yer aldığını benimseyen teknolojik deterministik yaklaşım, teknolojinin tamamen kendiliğinden gelişen bir yapıya sahip olduğuna, engellenemez bir güç olduğuna ve teknolojik değişimlere uyum sağlamanın tek seçenek olduğuna işaret etmektedir. Bunlardan hareketle iktisadi büyümenin de temelinde teknolojik gelişmeler vardır, bu süreçte sürekli olarak yaratıcı yıkım gerçekleşmekte ve eski kurumlar ve üretim metotları yerini yeni kurumlara ve süreçlere bırakmaktadır. Teknolojik gelişmeler çok sayıda yapısal değişimleri de beraberinde getirmekte, bunun sonucu olarak sanayi çağı devlet anlayışı ve kamu kontrolü önemli ölçüde etkinliğini kaybetmekte ve küresel pazar ekonomisinin gelişmesine katkı sağlamaktadır (Neubauer, 2011). Dolayısı ile teknolojik determinizm kavramı aslında piyasa ekonomisi kuramını da destekleyen bir yapıya sahiptir.

Son yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan yenilikler ekonomik ve finansal entegrasyon sürecini hızlandırdığı gibi, finansal kontrol ve baskılamayı da

zayıflatmıştır. Bu gelişmeler teknolojik ilerleme ve piyasa ekonomisine geçiş arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır. Teknolojik değişimler sınır ötesi ticari faaliyetlerin yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Sürece uyum sağlamaya çalışan ülkeler finans sektöründe başlangıçta basit teknik yeniliklerle değişim sürecini başlatmakta, zamanla daha karmaşık tasarımlarla finansal sistemlerini uluslararası sistemlerle daha entegre yapıya kavuşturumaktadırlar. Nitekim DPT'nin sekizinci beş yıllık kalkınma planında da belirtmiş olduğu üzere ekonomik küreselleşmenin en yoğun etkileri finansal küreselleşmede hissedilmektedir (DPT, 2000:5)

Teknolojik determinizm yaklaşımı finansal küreselleşmeyi etkileyen faktörlerden bahsederken teknolojiyi ilk sırada ele almakta iken, politik yapıların dışsal bir etkiye sahip olduğunu kabul etmektedir (Eichengreen ve Mussa, 1998). Bunu göz önünde bulundurarak finansal serbestleşmenin aslında daha çok politik faktörlere bağlı olduğuna işaret eden iki yeni yaklaşım ortaya atılmış olup, bunlar egemen güç ve rasyonalist ilgi grubu yaklaşımlarıdır. İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan iki kutuplu siyasal yapı Soğuk Savaşın sona ermesiyle geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru askeri, sosyal, kültürel alanda tek bir gücün uluslararası sistemde başat haline geldiği tek kutuplu yapıya dönüşmüştür (Wohlforth, 1999). 1980'li yıllarda Ronald Reagan'ın ABD, Margaret Thatcher'ın İngiltere'de liderlik koltuğuna oturması, ayrıca Milton Friedman'ın önderliğinde monetarist politikaların Keynesçi yaklaşımın yerini alması piyasa liberalizasyonuna giden yolda reformları da hareketlendirmiştir. Diğer yandan Şili gibi dönemin gelişmekte olan bazı ülkeleri ekonomik neoliberalizme geçiş sürecinde kobay ülke olarak kullanılmış, "Şikagolu Çocuklar" tarafından ekonominin liberalleşmesine yönelik politikalar finansal küreselleşmeyi de hızlandırmıştır (Yeldan, 2008). Yeni dünya düzeninde egemen güç haline gelen Anglo-Sakson geleneğine bağlı neo-liberal politikalar finansal sistemde de yaygın olarak uygulanmaya başlanmış ve bu süreçte özellikle Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşlar önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu bağlamda piyasa mekanizmasına dayalı serbest finansal sisteme geçiş yeni doktrinde temel hedeflerden biri olarak görülmüş, liberalleşmeye götüren bu süreç egemen gücün getirdiği zorunluluk olarak değerlendirilmiştir (Wade, 1998:9).

Egemen güç yaklaşımı ile önemli ölçüde benzer görüşleri paylaşan rasyonalist ilgi grubu yaklaşımında ise finansal serbestleşmenin temel hareket noktası olarak liberalizasyondan farklı şekillerde etkilenen politik çıkar grupları üzerinde durulmaktadır. Finansal küreselleşmeden daha fazla yarar elde edeceğini düşünen çıkar grupları finansal serbestleşmenin yaygınlaşmasında etkin roller üstlenmektedirler. Bu bakımdan özellikle ucuz finans kaynaklarına erişmek isteyen ilgi gruplarının hükümet üzerinde finansal serbestleşmeye yönelik baskı yarattığı görülmektedir. Bu grupların desteğini alma amacıyla bazı siyasetçilerin özellikle seçim zamanlarında etkin “lobi” faaliyetlerine yönelmesi rasyonalist ilgi gruplarının finansal serbestleşme üzerindeki etkilerini yansıtmaktadır.

2.1.1.2.2. Neo-Klasik Yaklaşım ve McKinnon- Shaw Hipotezi

Finansal piyasalar üzerinde kontrollerin kaldırılması, kamu bankalarının özelleştirilmesi, kalkınma bankalarının ticari bankalara dönüştürülmesi ve devletin finansal aracılıktaki rolünün ortadan kaldırılması finansal liberalizasyon olarak tanımlanmaktadır. Kaminsky ve Schmukler (2003), sermaye hareketlerinin deregülasyonu, yerli finans kurumlarının ve hisse- varlık piyasalarının liberalizasyonunu finansal liberalizasyon sürecinin üç temel sacayağı olarak görmektedir.

Bankacılık ve bankacılık dışı mali kesim arasındaki “duvarların” yıkılması, bununla da mali piyasaların alt sektörleri olan bankacılık, sigortacılık ve sermaye piyasaları arasındaki sınırların gevşetilmesi ve finansal kurumlar arasındaki bağlantıların artırılması finansal serbestleşme sürecinin önemli parçası olarak kabul edilir. İçsel finansal serbestleşme olarak da tanımlanan bu süreçle bankaların sermaye piyasasına özgü işlemleri, diğer finansal kurumların ise bankaların sunduğu finansal hizmetleri sunabilmelerinin önü açılmaktadır. Ekonominin uluslararası sermaye hareketlerine kapalı bir sistemden sermayenin daha serbest hareket edebileceği bir rejime geçmesi olarak tanımlanan sermaye hesabı liberalizasyonu ise dışsal finansal liberalizasyonun bir parçasıdır. Ulusal pazarların uluslararası rekabete açılması amacıyla dış ticaretin ve uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleşmesi birbirini tamamlayan süreçler olarak kabul edilmektedir (Dosi, 1988). Bu kapsamda yerli ve

yabancı finansal kurumların piyasaya girişleri önündeki kısıtlayıcı şartların bertaraf edilmesi finansal sistem içerisinde rekabeti artırmanın yanında uluslararası piyasalar ile bütünleşmeye de katkı sağlayacaktır. Bunun yanında yurtiçi yerleşiklerin yabancı para cinsinden varlık tutmalarına izin verilmesi ve yabancı varlıkların para olarak ekonomide serbest bir şekilde kullanılması da yine dış finansal liberalizasyon örneği olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu durumun özellikle kriz dönemlerinde sermaye kaçıışı riskini artırabileceği gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır (Gelbard ve Leite, 1999: 5).

Keynesyen görüş yaygın olarak finansal baskılama ile para arzı üzerinde kontrolün sağlanabileceğini, ayrıca bilgiye ulaşmada kamunun daha fazla yetkinliğe sahip olduğunu göz önünde bulundurarak, finansal baskılamayı desteklemekte iken, McKinnon ve Edward Shaw Keynesyen parasal görüşleri reddederek finansal baskılamanın olumsuz etkilerine ve finansal deregülasyonun önemine dikkat çekmekteydi. McKinnon ve Shaw'un temel hareket noktası, finansal baskıların döviz kurları ve faiz oranlarını bozabileceği, bu durumun yabancı sermaye akışlarını ve sermaye birikimini olumsuz yönde etkileyeceği, bunun ise ekonomik ve finansal küçülmeyi beraberinde getireceği yönündeydi (McKinnon, 1993: 12). Bundan hareketle McKinnon (1973), faiz oranlarındaki artışla beraber yurtiçi tasarruf oranlarının da artacağına, Shaw (1973) ise bu ülkelere para akışının hızlanacağına dikkat çekerek finansal liberalizasyonun önemine vurgu yapmış, bunun ekonomik büyümeyi de hızlandıracağına değinmişlerdir.

Stanford Üniversitesinin ünlü iktisatçılarından olan McKinnon (1973) ve Shaw (1973) birbirlerinden bağımsız olarak yaptıkları çalışmalarında gelişmekte olan ülkelerin büyüme yolunda karşılaştıkları en temel engellerden biri olarak tasarrufların yetersizliğine dikkat çekmekteydiler. Bunun önüne geçilmesi için acilen tasarrufları artıracak politikaların uygulanmasına gerek duyulmakta, ancak finansal baskılama durumunda faiz oranlarının düşük kalması atıl fonların finansal sisteme kaymasını engellemektedir. Temel olarak ödünç verilebilir fonlar teorisine dayanan McKinnon-Shaw hipotezi finansal serbestleşmenin tasarrufları artırdığına, dolayısı ile yatırımlarda ortaya çıkan artışlarla ekonomik büyümenin hızlanacağına vurgu yapmaktadır. Bu kapsamda faiz oranları yatırım ve tasarrufları doğrudan etkileyerek

iktisadi büyümeye yön vermektedir. Faiz oranlarının baskılanmaması tasarrufların artmasına, bu ise aktif stoğunda artışa neden olacak, bu durum kredi teminini kolaylaştıracaktır. Bunun yanında faizdeki artışların yatırım kararlarına olumsuz etki yaratacağı düşünülse bile, toplam ödünç verilebilir varlıklardaki artış sayesinde yatırımların ve büyümenin de artıracığı şüphesizdir. Ancak burada faizlerin girişimcileri yatırım kararlarından vazgeçirecek ve faiz geliri elde etmeye yönlendirecek düzeyde olmamasına, böylece oranların sermaye marjinal verimlilik oranının altında kalmasına dikkat etmekte fayda vardır.

McKinnon ve Shaw faiz oranlarının enflasyon oranlarının altında tutulması, sermaye hareketlerinin sınırlandırılması, yüksek rezerv talebi gibi uygulamalar başta olmak üzere hükümetlerin finans piyasaları üzerindeki tüm kısıtlamaları ve müdahalelerini finansal baskı olarak tanımlamışlardır (Ağır, 2010:14). Finansal baskılama kapsamında tavan faiz oranı uygulamaları reel mevduat faizlerini negatife çekmektedir. Bu durum cari tüketimin artmasına, gelecek tüketimin yani tasarrufun ise azalmasına neden olmaktadır. Düşük faiz oranları tasarruf sahiplerini mevduata göre getirisi daha yüksek olan döviz veya altın gibi ekonomik büyüme açısından verimsiz doğrudan yatırım araçlarına yönlendirmekte, bu ise tasarrufların finansal sistem dışında kalmasına neden olmaktadır (Emek, 2000:63). Bu durum tasarrufları, mevduatları azaltmakta, yatırımların getirisini düşürerek onları daha istikrarsız hale getirmekte ve bunların optimal seviyeden daha düşük seviyede gerçekleşmesi ile sonuçlanmaktadır (McKinnon, 1993: 11).

Diğer yandan tasarruflardaki azalmanın bankalar aracılığıyla borçlanmayı zorlaştıracak, bunun sonucunda sadece öz kaynağa dayalı bir yatırım ortamının oluşacağını belirten McKinnon ve Shaw, bu durumun ekonomik büyüme hedeflerini gerçekleştirmek isteyen ülkeler için önemli bir sorun teşkil edeceğini vurgulamaktadır. Bu piyasalardaki istikrarsızlık finansal derinleşmenin de önüne geçmektedir. Bütün bunları göz önünde bulundurarak, yatırımların artışı ve tasarrufların üretken olmayan varlıklardan üretken varlıklara aktarılmasının temel yolu finansal baskıların ortadan kaldırılmasıdır (Doğan, 2002: 61). Finansal liberalizasyon sonucunda faizlerin yükselmesi tasarrufların artmasına ve artan tasarrufların da bankacılık sistemine aktarılmasına neden olacak, böylece otofinansman yerine yurtiçi tasarruf ve

yatırımlara dayalı büyümeye imkanı doğacaktır (Kar, 2001). Diğer yandan finansal gelişme sonucu araçların rolünün artması yatırımcılar ve tasarruf sahipleri arasında aracılık hizmeti maliyetlerini azaltacağından yatırımların ortalama etkinliği üzerinde de olumlu etkiler yaratacaktır (Shaw, 1955).

McKinnon-Shaw hipotezi finansal serbestleşme politikaları uygulayan ülkelerde finansal araç çeşitliliğinin artacağını, buna bağlı olarak yatırım ve tasarruf oranlarının artacağını, bununla da özellikle sermayenin bol olduğu ülkelere sermaye getirisinin yüksek olduğu ülkelere doğru sermaye akışının gerçekleşeceğine dikkat çekmektedir. Buna göre, finansal serbestleşme sonucu yabancı sermayenin beraberinde teknoloji ve bilgi transferini de ülkeye getirmesi tasarrufların daha verimli alanlarda kullanılmasına imkan tanıyacak (Atamtürk, 2007: 78), ayrıca portföy çeşitlendirmesi sonucunda artan finansal derinlik risklerin dağıtılmasına da yardımcı olacaktır. Finansal serbestleşme sonucu ortaya çıkan bu gelişmeler bankalar, menkul kıymet piyasaları gibi finansal sistem araçlarının faaliyetlerini daha etkin bir şekilde yürütmelerine ve işlem maliyetlerinin de düşmesine katkı sağlayacaktır.

2.1.1.2.3. Yapısalcı ve Post-Keynesyen Yaklaşım Kapsamında Finansal Serbestleşmeye Yönelik Eleştiriler

Van Wijnbergen (1983) ve Taylor (1983) öncülüğünde geliştirilen Yeni Yapısalcı Yaklaşım McKinnon-Shaw hipotezine yönelik eleştirilerini dile getirerek finansal serbestleşmenin kontrolsüz bir şekilde uygulanması durumunda büyümeyi desteklemediğine bunun aksine finansal piyasaları daha kırılgan hale getireceğine dikkat çekmiştir (Fry, 1988: 110). Buna göre McKinnon ve Shaw'ın belirttiği gibi faiz hadlerinin artması sermaye birikimini artırsa bile istikrarsız bir yapının ortaya çıkması ile sonuçlanacaktır. Bu durumda yatırımlar ve teknoloji üzerinde merkezi otoritelerin kontrol ve denetim mekanizmasına sahip olması her zaman daha istikrarlı bir yapı için gereklidir (Emek, 2000: 5). Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin büyük oranda hammadde ihtiyacını ithal yoluyla karşılama zorunluluğu, faizlerin artması durumunda enflasyonda da artışa neden olacak, enflasyon ise büyümeyi yavaşlatacaktır. Bu bakımdan elde edilen sonuçlar McKinnon-Shaw hipotezi ile örtüşmemekte olup, ılımlı

baskılama politikalarının her zaman büyümeye daha fazla katkı sağlayacağını ileri sürmektedir.

McKinnon-Shaw yaklaşımı resmi finans sektörü dışındaki diğer finans piyasalarının etkin işlemediği, hanehalkı portföyündeki varlıkların ise yalnızca altın ve para şeklinde olabileceği varsayımına dayanmaktadır. Ancak yapısalcılara göre altın ve banka mevduatları yanında, informal piyasa kredileri de GOÜ'nün piyasa yapısında önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan kurumsal ve organize yapıya sahip resmi finans sektöründe bankalara getirilen mevduat munzam karşılığı yükümlülüğü resmi finansal sektör için ek yük yaratmakta, bu ise reel kredi arzının ve yatırım miktarının azalması ve ekonomik büyümenin olumsuz yönde etkilenmesi ile sonuçlanmaktadır. Diğer yandan bankacılık sektöründen farklı olarak ödünç verilebilir fonların bir kısmının yöneldiği informal finans sektöründe böyle bir uygulamanın olmaması, bu sistemleri daha rekabetçi ve esnek bir yapıya kavuşturmaktadır (Taylor, 1983). Bu durum tasarruf sahiplerini ve yatırımcıları bankacılık dışındaki finans piyasalarına yönlendirecektir. Bu bakımdan yapısalcı yaklaşım McKinnon ve Shaw hipotezinin önemli bir eksikliği olarak dile getirdiği bankacılık dışı finans piyasalarının da varlığının göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çekmektedir. Buna göre bankacılık sektöründe bir dizi devlet müdahalelerinin olmamasından dolayı informal piyasalar büyüme için daha verimli olacaktır.

Yapısalcılara göre finansal serbestleşme sonucu portföyün kurumsal olmayan piyasadan kurumsal piyasalara aktarılması ödünç verilebilir fonların azalması ile sonuçlanacaktır. Buna paralel olarak faizlerin yükseldiği bir durumda bankacılık sektörü de riske sürüklenecek, bu ise finansal krizleri beraberinde getirecek ve ekonomik büyümenin yavaşlaması ile sonuçlanacaktır (Esen, 1998: 26).

McKinnon-Shaw hipotezinin temel varsayımlarından biri tasarrufların banka mevduatlarına kayması sonucunda yatırıma dönüşeceğine ve bunun da büyümeyi destekleyeceğine ilişkindir. Diğer yandan yapısalcı yaklaşım risk durumunda tasarrufların üretken olmayan varlıklardan banka mevduatlarına dönüşümünün kolay olmadığına ve böylece büyümeyi harekete geçirmede başarısızlık ile sonuçlanacağına dikkat çekmektedir.

Kaldor öncülüğünde geliştirilen post-keynesyen görüşler ise tasarrufların faiz oranları yerine gelir düzeyinin birer fonksiyonu olduğuna işaret etmektedir. Bu kapsamda ödünç verilebilir fonlar teorisine göre yatırımların finansmanında bireysel tasarruflardan ziyade bankalar tarafından sağlanan kredilerin rolüne dikkat çekilmektedir (Özer, 2006:24). Faiz oranlarında artışlar yatırım maliyetlerinin artmasına bu da yatırım kararlarından vazgeçilmesine neden olacak, diğer yandan tasarrufların artması sonucu düşen efektif talep durgunluğu beraberinde getirecektir. Bundan hareketle Yeni Keynesci yaklaşım finansal liberalizasyonun büyüme üzerinde olumlu etki yaratacağına ilişkin görüşleri kesin bir dille reddetmektedir (Şengönül, Altıok ve Gürbüz, 2007: 30).

Yeni Keynesci yaklaşıma göre finansal serbestleşmenin piyasalara getireceği bir diğer yük “asimetrik bilgi”, “ters seçim” ve “ahlaki tehlike” gibi sorunlardan kaynaklanacak olup, bu durum yatırım ortamını daha da istikrarsızlığa sürükleyecektir. Asimetrik bilgi; borç verenlerin piyasalarda işlemlerini gerçekleştirmek için gerek duyulan bilgiye sahip olmaması durumunu ya da borçluların borçla ilişkili kredi verenlerden daha fazla bilgiye sahip olması durumunu ifade etmekte ve asimetrik bilginin varlığı ekonomik birimler arasında bilginin adil şekilde dağıtılmadığını göstermektedir (Orhan ve Erdoğan, 2008: 220). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde finansal kurumların ve yatırım araçlarının zayıf gelişim göstermesi ve bilgi akışının da istenen düzeyde olmaması asimetrik bilgi sorununun daha da yaygınlaşması ile sonuçlanmıştır. Finans piyasalarında ters seçim ise, geri ödeyemeyeceği borcu alan kişilerin kredi kurumları tarafından verilecek daha düşük riskli kredi taleplerini karşılamasının engellenmesi olarak ifade edilmektedir.

Diğer yandan piyasalar için tehlike arz eden bir başka durum taraflar arasında sözleşme yapıldıktan sonra gizli faaliyetlerden kaynaklı borç alanın borcunu ödemesini zorlaştıran faaliyetlerin ortaya çıkmasıdır (Varian, 1993: 609). Ahlaki Tehlike olarak adlandırılan bu durum, kredi ilişkisinin farklı şekillerde suiistimal edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan ters seçim, finansal işlem öncesinde eksik bilgi nedeniyle ortaya çıkmakta iken, finansal işlem sonrasında asimetrik bilginin neden olduğu sorunlar ahlaki tehlike olarak tanımlanmaktadır.

Bilgi eksikliğinin olduğu durumlarda bankalar borç verdikleri kişilerin hareketlerini gözlemleyemez, projelerin getirisi hakkında bilgi sahibi olmaları için ekstra maliyetlere katlanmaya mecbur kalırlar. Bu durumda kredi verenlerin sadece piyasadaki bilgileri göz önünde bulundurarak kaynak tahsisini gerçekleştirmeleri daha riskli ve reel getirisi daha düşük projelere kredi verilmesi ile sonuçlanacaktır ki, bu da daha fazla risk anlamına gelmektedir. İşte bu riskin altında yatan temel faktör bilgi akışının istenen düzeyde gerçekleşmemesi ve kredi verenlerin sağlıklı bilgiye sahip olmamasıdır (Bustelo, Garcia ve Olivie, 1999: 69).

Göröldüğü gibi asimetrik bilgi finansal sistemlerin tasarrufları yatırımlara dönüştürmedeki rolünü işlevsiz hale getirmekte, daha yüksek getiriye sahip ancak daha riskli yatırımların getirisi daha düşük ancak kaliteli yatırımları sıkıştırmasına neden olmakta, bu durum finansal piyasaları da başarısızlığa itmektedir. Finansal piyasalarda istikrarı ortadan kaldıran bilgi asimetrisinin neden olduğu ters seçim ve ahlaki tehlike gibi sorunlar, finansal serbestleşmenin piyasaları kırılganlığa sürüklemesine neden olabilmektedir (Auerbacj ve Siddiki, 2004: 250). Dolayısı ile bu gelişmeler ışığında finansal serbestleşmenin beklentilerin aksine refah düzeyinin artırılmasına katkı sağlayamayacağı ve büyümeyi olumsuz yönde etkileyeceğine yönelik görüşlerin ortaya çıkması hiç de tesadüf değildir .

2.1.2. Finansal Gelişme Çerçevesinde Sermaye Hareketlerinde Serbestleşme

Küreselleşmenin ilk evresi olarak kabul edilen ve 1870-1914 yılları arasındaki dönemde deniz ve demir yollarındaki gelişmelere paralel olarak ulaşım maliyetlerinin azalması, ayrıca üretim teknolojilerini daha etkin kullanan Almanya, ABD, İngiltere gibi ölkelerdeki hızlı ekonomik büyümenin de etkisiyle dünya ticaretinde ve uluslar arası sermaye ve emek hareketlerinde büyük ölçüde artış yaşanmıştır. İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde, uluslar arası sermaye hareketlerinde kısa dönemli artışlar görölse de özellikle 1929 Büyük Ekonomik Bunalımını takip eden dönemde sermaye ve mal hareketlerinde kayda değer azalma yaşanmış, bu eğilim İkinci Dünya Savaşından sonra uygulanan ve temel amacı finansal istikrarı sağlamak olan Keynesgil politikalarda da kendini göstermiştir (Obstfeld ve Taylor, 2003: 127).

1970’li yıllara gelindiğinde ekonomik ve sosyal gelişmelerin etkisiyle dünya yeni bir küreselleşme sürecine girmiş, finansal piyasalardaki müdahaleci ve korumacı politikalar yerini Neo-Liberal politikalara bırakmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelerde hız kazanan dış ticarete ve finans sektöründe serbestleşme eğilimleri, yapısal dönüşüm sürecine giren gelişmekte olan ülkeler tarafından da takip edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Dünya Bankası ve IMF gibi uluslar arası finansal kuruluşların da önerileriyle hayata geçirilen finansal serbestleşme uygulamalarının da yaygınlık kazanması bu döneme tesadüf etmektedir. Ancak beklentilerin aksine tüm bu gelişmelerin ülkelerin tamamında olumlu sonuçlar göstermemesi, bazı ülke örneklerinden hareketle bu etkilerin kısa sürede piyasalarda kırılmalığa neden olabileceğini ortaya çıkarmıştır.

Ulusal ve uluslararası piyasalar arasındaki faiz-kur arbitrajından kaynaklanan avantajlardan yararlanmak isteyen yatırımcılar kısa vadeli sermaye hareketleri ile hisse senetleri, ticari ve finansman bonoları, kısa vadeli borç senetleri ve banka mevduatlarına yönelik yatırımlara yönelmişlerdir (Boratav, 2001: 9). Bu hareketler ödemeler dengesini ve kamu açıklarını finanse etmeye yardımcı olması ve ekonomik büyümeyi desteklemesi açısından gelişmekte olan ülkelere yararlar sağlasa da, sermaye girişleri sonucunda ortaya çıkan enflasyonist baskı, ulusal para biriminin değerindeki artış ve kredi genişlemesi, ayrıca reel kurdaki dalgalanmaların artırması ve ekonomik reform hareketlerinin sektöre uğraması finansal krizleri de beraberinde getirmiş ve bu ekonomiler için tehdit unsuru haline gelmiştir. Tesadüf değildir ki yapılan bazı çalışmalarda gelişmekte olan ülkelerdeki finansal krizlerin altında yatan temel sebepler irdelenirken finansal serbestleşme sonucunda sıcak para girişlerindeki artışın rolüne de dikkat çekilmektedir. Bu sebeple finansal liberalleşme yanlısı politikaları savunan bazı akademisyen ve politika yapıcılarının sermaye hareketlerinin tamamen denetim ve düzenleme mekanizması dışında tutulmasına yönelik görüşlerinin değişime uğradığı ve sermaye hareketleri üzerinde kontroller de dahil bazı sınırlayıcı önlemlerin zorunluluğunu daha sıklıkla dile getirdikleri gözden kaçmamaktadır. Nitekim MIT profesörü Paul Krugman’ın “Aslında sermaye akımları üzerindeki kontrolleri hiçbir zaman önermem ancak alternatiflere göre en iyi uygulama da budur” ya da “Er ya da geç sermaye hareketleri sınırlandırılmak zorunda

kalınacaktır” şeklindeki yaklaşımları da sermaye hareketlerinin denetlenmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur (Krugman, 1998).

Diğer yandan sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin her zaman beklenen başarıyı vermeyeceği de su götürmez bir gerçektir. Bu uygulamaların ekonomik reformları geciktirdiği ve piyasaya olan güvenin kaybedilmesine neden olduğuna ilişkin endişelerini dile getiren bazı araştırmacılar sermaye kontrolünün kabul gören bir uygulama olmadığını savunmuşlardır. Sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin başarılı bir şekilde uygulandığı iki ülkeden söz edilebilir ki, bunlar Kaminsky (2003) ve Cardoso (2003)’nun çalışmalarında yer verdiği sermaye girişlerinin kontrol altında tutulmasına yönelik politikalar izleyen Şili ve Krugman (1998)’nın değindiği sermaye çıkışlarının sınırlandırıldığı Malezya örnekleridir.

1980’li yılların sonlarından itibaren Şili’de uygulamaya koyulan serbestleşme politikaları ile yabancı sermayenin ülkeye girişi hızlansa da kısa süre sonra bu hareketlerin ülke ekonomisi için tehdit haline geldiği anlaşılmıştır. Dolaylı yabancı sermaye yatırımlarının spekülatif hareketler için müsait olması özellikle piyasa üzerinde baskıların arttığı dönemlerde ani sermaye çıkışlarının yaygınlaşması Şili de dahil olmak üzere birçok ülke ekonomisini zor durumda bırakmış, makroekonomik istikrarın bozulmasına neden olmuştur. Bunun önüne geçme amacıyla 1992 yılında Şili Merkez Bankası kısa vadeli yatırımların girişine başlangıçta %20, daha sonra ise %30 oranında kazançsız rezerv zorunluluğu getirmiştir. Asya Mali Krizine kadar uygulanan kontroller ülkeye giren sermaye hacminde herhangi bir değişiklik yaratmamış, ancak sermaye yapısı içerisinde kısa vadeli sermaye akımlarının payının önemli ölçüde azalmasına, orta ve uzun vadeli sermaye girişlerinin ise artmasına neden olmuştur. Ayrıca kısa vadeli sermaye hareketlerine getirilen kontrolün sermaye kaçışını zorlaştırması döviz kuru üzerindeki baskıyı azaltmaya, ekonomik istikrarı korumaya yardımcı olmuş, bununla da 1994 Meksika krizinden Şili’nin daha az kayıpla çıkmasını sağlamıştır (Corsetti ve Pesenti, 1998).

Benzer şekilde sermaye çıkışını engelleme amacıyla yasal kontroller uygulayan ülkelere bir diğeri Malezya olmuş, bununla da para politikasında kontrolün sağlanması, sermaye hareketlerindeki spekülasyonların ve kayıt dışı ekonominin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir (Dodd, 2005). Asya Krizi zamanı

Malezya yabancıların Ringgit cinsinden gelirlerini dövize çevrilebilmesi için on iki aylık bekleme sürecine tabi tutmuş, yabancı portföy yatırımlarının ülkeye girişini yine bir yıllığına durdurmuş, ayrıca ulusal para birimi ile gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin yetkili kurumlarca yapılmasına karar vermiştir (Epstein vd., 2003: 24). Uygulanan kontrollerle döviz kurunda istikrar sağlanmış, bununla da spekülatif sermaye hareketleri azalarak, kriz döneminde uygulanabilecek örnek politikalar arasında literatürde yerini almıştır.

Diğer yandan Johnson ve Milton (2001) yaygın görüşün aksine çalışmasında Malezya’da uygulanan kontrollerin istenen hedeflere tam olarak ulaşmadığına, özellikle büyük şirketlerin yaygın olduğu ülkelerde denetimlerin beklenenden daha zor olması nedeniyle bu uygulamaların da yetersiz kalacağına vurgu yapmıştır (Yeyati, 2008: 2). Literatürdeki bazı örnekler de sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerle her zaman hedeflenen sonuçlara ulaşmanın mümkün olmadığını göstermiştir. Nitekim Şili ve Malezya’dan farklı olarak Brezilya’da kontrollerin etkileri gelişmiş finansal piyasa yapısından dolayı, Tayland’daki kontroller ise kıyı bankacılığı merkezine sahip olmalarından dolayı çok daha sınırlı gerçekleşmiş ve beklenen hedeflere ulaşamamıştır (Duman, 2004:45).

2.1.2.1. Finansal Gelişmenin Dış Kaynak Mekanizmalarına Etkisi

Emekle birlikte sermaye de iktisat literatüründe büyümenin en temel belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir (Buckley ve Geyikdağı, 1996:5). Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gelir düzeylerinin düşük olması ve gelirlerin büyük kısmının zorunlu tüketim kapsamında harcanması marjinal tasarruf eğiliminin düşük, iç açığın yüksek olmasına neden olmaktadır. Yapısal ve kurumsal sorunlarla da boğuşan bu ülkelerde turizm sektörünün geliştirilmesi için başta altyapı ve üstyapının iyileştirilmesi olmak üzere çok sayıda yüksek sabit sermaye yatırımlarına gereksinim duyulmakta ancak iç tasarrufların yetersizliği yerli sermaye ile yatırımların sınırlı düzeyde gerçekleşmesi ile sonuçlanmaktadır. Diğer yandan kalkınma hedeflerini gerçekleştirmeye çalışan bu ülkelerde ihracatın kifayetsizliği ve makine, teknoloji ve ara mal ithal etme zorunluluğu dış ticaretin sürekli olarak açık vermesi ve

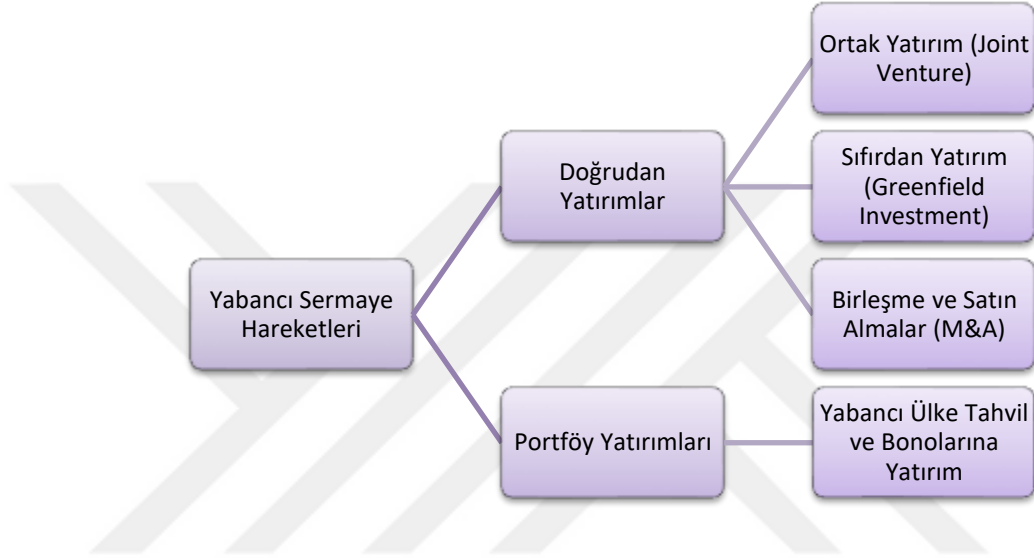
döviz gelirlerinin düşük düzeyde gerçekleşmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu durum gelişmekte olan ülkeleri dış kaynak arayışına girmeye zorlamakta, ancak dış borçlanma yoluyla yapılan yatırımların maliyetleri yüksek olduğundan yatırım riski de artmaktadır. Tüm bu gelişmeler hem sektörlerin, hem de ekonominin büyümesinde yabancı yatırımların öneminin daha iyi anlaşılmaya başlamasına neden olmuştur (Hymer, 1970: 442).

1944 yılında imzalanmış olan Bretton Woods anlaşması ile uluslararası sermayenin herhangi bir denetim ve sınırlamaya tabi tutulmadan serbest bir şekilde hareket etmesi konusunda katılımcı ülkeler arasında fikir birliğine varılması, uluslar arası sermaye hareketlerinin artması adına önemli bir gelişme olmuştur (Minibaş, 1998: 28). Diğer yandan 1980'li yıllardan itibaren iletişim ve ulaşım teknolojilerinde ortaya çıkan yeniliklerin etkisi ve IMF, Dünya Bankası gibi kuruluşların da liberalleşmeye yönelik politikalara ağırlık vermeye başlaması ile hız kazanan küreselleşme süreci uluslar arası sermaye hareketlerindeki artışın da ivme kazanmasında belirleyici olmuştur. Bu dönemden itibaren dünya pazarları arasındaki bütünleşmenin de hızlanması ile sermaye getirisi daha yüksek ülkelere ve alanlara akmaya başlamıştır. Yeni gelişmeler ışığında pazar paylarını maksimize etmeye ve daha yüksek kar marjı elde etmeye çalışan yabancı yatırımcılar özellikle ticaret, bankacılık ve turizm gibi hizmet sektörlerine yönelik sermaye yatırımlarını arttırmaya başlamışlardır (Alkin Erdoğan, 1978: 193; Kazgan Gülten, 1997: 127).

Uluslararası sermaye hareketlerinin sınıflandırılmasında farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte, genel olarak kapsayıcılık bakımından aralarında temel bir fark bulunmamaktadır. IMF uluslar arası yatırımları; doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları, finansal varlıklar, rezerv varlıklar ve diğer yatırımlar şeklinde beş başlık altında gruplandırmaktadır (Ghosh, 2002:8). Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası ise ödemeler dengesi raporlarında uluslar arası sermaye hareketlerini üç başlık altında sınıflandırılmakta olup, bunlar; doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve diğer yatırımlardır (Çelik, 2008:10). Benzer şekilde Salvatore (2007), yabancı sermaye hareketlerinin doğrudan yabancı yatırımlar ve yabancı portföy yatırımları şeklinde sınıflandırmaya tabi tutmaktadır. Bunlardan portföy yatırımları daha çok kurumsal yatırımcılar tarafından gerçekleştirilmekte olup, piyasaya sadece parasal katkılar

sağlarken, çok uluslu şirketlerin başını çektiği doğrudan yabancı sermaye yatırımları ise finansal katkı yanında, teknoloji, know-how, yeni yönetim ve pazarlama teknikleri gibi maddi olmayan çıktıları da beraberinde getirmektedir.

Şekil 5: : Uluslararası Yabancı Sermaye Hareketleri

2.1.2.1.1. Portföy Yatırımları

Sermaye piyasalarının serbestleşmesi ve ulusal piyasalar ile uluslar arası piyasalar arasındaki entegrasyonun güçlenmesi, risklerini azaltmak ve yeni pazarlardaki yatırım fırsatlarından yararlanarak getirilerini maksimize etmek isteyen yatırımcılara yatırımlarını çeşitlendirme fırsatı sunmuştur. Hisse senedi, tahvil gibi para ve sermaye piyasaları araçlarının kısa dönemde faiz ya da temettü geliri elde etmek için uluslararası sermaye piyasaları tarafından satın alınması sonucunda ortaya çıkan yatırımlara portföy yatırımları adı verilmektedir (Salvatore, 2001: 400).

Finansal küreselleşme ile başlayan süreçte yabancı tahvil ve hisse senedi gibi menkul kıymet alım ve satımlarının daha kolay şekilde gerçekleşmesi portföy yatırımlarının da artması ile sonuçlanmıştır (Saritaş, 2007: 327). Özellikle gelişmiş finansal piyasalara sahip gelişmekte olan ülkeler portföy yatırımlarını en fazla çeken

lkeler konumunda olup, bu durum ülkedeki yerel firmaların sermayelerinin artmasına önemli katkılar sağlamaktadır (Todaro ve Smith, 2011: 694). Kamu finansman aının yüksek olduğu ülkelerde, hükümetler tarafından yüksek faiz politikaları uygulanarak mevcut baskılar hafifletilmeye çalışılmakta, yüksek reel faizler ise yabancı yatırımcılar tarafından her zaman cazip bir durum olarak görülmektedir (Seyidoğlu, 2003: 632).

Diğer yandan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından farklı olarak portföy akımlarının ekonomik, siyasal ve sosyal koşullardaki değişimlerden çok daha kısa sürede etkilenmesi yani volatilitenin yüksek olması, spekülatif atakların sıkça yaşanmasına ve ülke ekonomilerini önemli risklerle de karşı karşıya kalabilmesine neden olabilmektedir. Örneğin ülkenin kredi notunun yükselmesi, geleceğe yönelik olumlu beklentiler ve yapısal reformlar sıcak para girişlerini hızlandırırken, mali krizler yüksek likidite özelliğine sahip portföy yatırımlarının kısa sürede tersine dönebilmesi ile sonuçlanabilmekte, yatırımcıların sr psikolojisi ile hareket etme eğilimi piyasalarda dalgalanmalara neden olabilmektedir (Hattari ve Rajan, 2010: 505). Nitekim 1997 yılına kadar uluslar arası portföy yatırımlarının yarısından fazlasını çeken Asya piyasaları, Temmuz ayında Tayland’da başlayan ve kısa sürede başta Doğu Asya lkeleri olmak üzere birçok ülkeyi etkisi altına alan finansal krizle birlikte önemli sermaye kaçışlarına şahitlik etmiştir (Fischer, 1998).

2.1.2.1.2. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Bir firmanın ulusal sınırlar dışındaki başka bir firmanın varlık ve operasyonları üzerinde belli bir ölçüde karar alma, denetim ve kontrol sağlama amacıyla yaptıkları yatırımlar doğrudan yabancı yatırım olarak adlandırılmaktadır. Dunning (1993) DYY’yi; kurulan yeni sınırötesi şirkete transfer edilen finansal sermaye, teknoloji, yönetim ve organizasyon uzmanlığı gibi kaynaklar üzerinde yatırım yapan şirketin kontrol gücünün devam ettiği yatırım türü olarak ifade etmektedir. Bu bakımdan gerçek ve tüzel kişiler yanında kamu firmaları da DYY yatırımlarını gerçekleştirebilmektedirler (Yavan, 2006).

OECD'ye göre farklı ülkede yerleşik olan bir teşebbüste kalıcı bir bağ oluşturmaya çalışan yatırımcıların yaptığı doğrudan uluslar arası yatırımlar doğrudan yabancı sermaye yatırımları olarak tanımlanmaktadır (OECD, 1996: 8). Bu tanımda oluşturulacak kalıcı bağ, uzun vadeli ilişkilerin geliştirilmesini nitelemekte olup, bu bakımdan doğrudan yatırımları portföy yatırımlarından ayıran en temel gösterge olarak kabul edilmektedir. Diğer bir tanımda Gür (2014), yabancı kişi veya kurumlar tarafından bir şirketin satın alınması ya da mevcut faaliyetlerin genişletilmesi amacıyla en az %10 hisse oranına sahip olunacak şekilde yapılan yatırımları doğrudan yabancı yatırımlar olarak tanımlamaktadır (Gür, 2014: 25). Yabancı yatırımlar özellikle gelişmekte olan ülkelere sermaye girişleri sağlayarak tasarruf açığının kapatılması yanında, lisans, teknoloji ve bilgi transferini de beraberinde getirmektedir. Yabancı ülkede kurulan bir firma için kuruluş sermayesinin sağlanması, o ülkede var olan firmanın sermayesinin artırılması veya yabancı bir ülkedeki firmanın satın alınması doğrudan yabancı sermaye yatırımları kapsamında değerlendirilmektedir.

Yabancı yatırımlar vergi gelirlerine sağladığı katkılarla kamunun kaynak ihtiyacını karşılamada, yabancı sermaye sahipleri ise yatırım yapılan ülkeler ile kaynak ülke arasında ilişkilerin yürütülmesinde aracılık görevini yerine getirerek işbirliklerinin gelişmesine yardımcı olmaktadır (Yılmaz, 2006: 11). Bu bakımdan yabancı sermaye yatırımlarının ülkelerin uluslararası sisteme daha çok entegre olmasını sağlayarak ülkeler arasında uzun dönemli ve istikrarlı ilişkilerin gelişmesi yönünde de katkılar sağladığı söylenebilir.

Ancak finansal serbestleşme sonucunda yabancı sermaye yatırımlarındaki artışların yukarıda belirtilen olumlu etkilerinin yanında ekonomi üzerinde olumsuz etkilere de neden olabileceği unutulmamalıdır. Bu bakımdan ülke ekonomisine katkıları yanında, zamanla ortaya çıkarabileceği maliyetlerden dolayı doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının doğru şekilde analizi son derece önemlidir. Doğrudan yabancı sermaye ile kurulan işletmeler elde edilen karların önemli bir kısmını kar transferleri şeklinde, ayrıca patent ücreti ve yönetim ücreti adı altında yurtdışına transfer etmekte, bunlar yabancı yatırımların maliyetleri olarak değerlendirilmektedir (Çeken, 2003:55). Azalan marjinal gelir varsayımı altında doğrudan yatırımların ülke ekonomisine katkısının, yalnız sağlamış olduğu faydaların sözüedilen yöntemler

kullanılarak ülkeden çıkarmış olduğu ekonomik değerden daha fazla olduğu durumlarda gerçekleşeceği unutulmamalıdır. Diğer yandan sektörün geleceği konusunda karar verme yetkisinin büyük ölçüde yabancı yatırımcılara geçmesi de zaman içinde kontrolün kaybedilmesi ile sonuçlanabilecektir. Çok uluslu şirketlerin yerli firmaların piyasadan çekilmesine yol açması yani dışlanma etkisi de piyasa üzerindeki olumsuz etkiler arasında değerlendirilmektedir (Bakın, 2011).

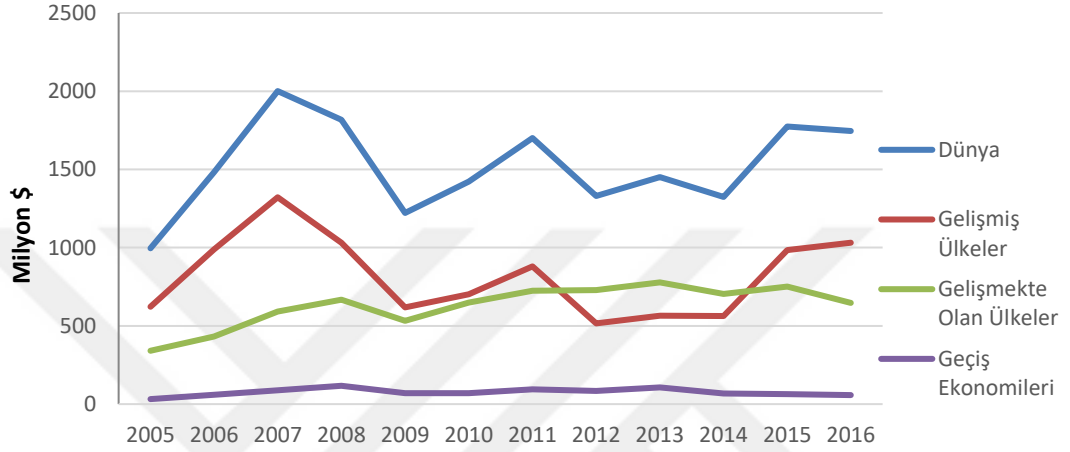
Daha önce Tunus örneğinden de görüldüğü üzere çok uluslu şirketlerin politik ve ekonomik istikrarsızlığın ortaya çıkması ile uluslararası turizm talebinin azalması sonucunda kısa sürede ortaklık payını yerli sermayedara devrederek pazarı terk etmesi durumunda yurtdışına büyük miktarda sermaye transferi gerçekleştirecektir ki, bu da ödemeler dengesi üzerinde ciddi baskı oluşturacaktır. Bu durum hem sektör hem de ekonominin geneli açısından büyük riskleri beraberinde getirmektedir. Bunları göz önünde bulundurduğumuzda, yabancı yatırımların büyüme üzerindeki etkilerinin ülkelere ve sektörler için değişim gösterebileceği de dikkate alınmalıdır.

Uluslararası DYY verileri akımlar ve stoklar olmak üzere iki grupta incelenebilmektedir. Belirli bir dönemde doğrudan yatırım teşebbüslerine yabancı şirketlerin yaptıkları yatırımın toplamı DYY akımlarını meydana getirmektedir. DYY akımları dinamik bir gösterge olarak kabul edilmekte, yabancı iştirak sermayesini, yeniden yatırıma dönüştürülen karları ve şirketler arası borç işlemlerini kapsamaktadır. DYY stokları ise belirli bir zamanda bir ülkede yabancı yatırımcıların elinde bulundurdıkları toplam aktif (dışa doğru stoklar) ve yükümlülüklerin (içe doğru stoklar) değerini göstermektedir.

Günümüzde küresel DYSY'nin yarısından daha fazlası gelişmekte olan ülkelere yönelik gerçekleşmektedir. Küresel sermaye akışlarının hızlanmaya başladığı 1980'li yıllardan günümüze kadar geçen sürede sermaye akışlarının yönü de önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. 1980'li yıllarda ABD dünya genelindeki DYSY'nin %30'unu, G-20 ülkeleri %76'nı çekerken, 2013 yılında bu oran ABD'de %12'lere, G-20 ülkelerinde ise %54'e gerilemiş, diğer yandan BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin) ülkelerinin payı aynı dönemde %3.7'den %20'lere, gelişmekte olan ülkelerin toplam içindeki payı ise %58'e yükselmiştir (UNCTAD, 2015). Bu azalmada 2008 yılında gerçekleşen küresel mali krizin de büyük ölçüde etkili olduğu bilinmektedir.

Ancak 2014 yılından itibaren uluslararası DYY'lerin gelişmiş ülkelere akışının tekrar hızlandığı da gözden kaçmamaktadır.

Şekil 6: Küresel Sermaye Akışları

Kaynak: UCTAD, 2019 (World Investment Report)

2.1.2.2. Turizmde Yabancı Sermaye Yatırımlarının Görünümü

1980'li yılların sonlarına doğru yaşanan küresel gelişmeler uluslararası turizm hareketlerinde de büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki yeniliklerin de etkisiyle bu dönemden itibaren hem turizm hareketlerine katılan kişi sayısında hem de turizm gelirlerinde artış yaşanmış, bu süreçte gelişmekte olan ülkelerin turizmden aldıkları payın da hızla yükseldiği görülmüştür. Diğer sektörlerde olduğu gibi globalleşme turizmde de yoğun rekabeti beraberinde getiren ana dinamiklerden biri haline gelmiştir. Yeni gelişmeler ışığında tüketici ihtiyaçlarını en hızlı şekilde karşılayan, değişen tüketim davranışlarına uyum sağlama amacıyla yeni yönetim ve pazarlama tekniklerine yönelen yenilikçi işletmeler rakiplerine göre daha başarılı olmuş, rekabet avantajı sağlamışlardır.

Küreselleşmenin getirmiş olduğu en önemli avantajlardan biri sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ile uluslararası firmaların yeni pazarlara girişleri önündeki engellerin de büyük ölçüde ortadan kalkması olmuştur.

Özellikle bu dönemden itibaren turizm faaliyetlerinin gelişim göstermeye başladığı yeni destinasyonlara yönelik yabancı sermaye yatırımlarının artırmaya başlaması da bu fikri desteklemektedir. Diğer yandan 2008 yılında başlayan ve kısa sürede küresel finans sistemini etkisi altına alan kriz sonrası bir dizi gelişmekte olan ülkenin uluslararası sermaye girişlerini artırma amacıyla ekonomik reformlara yönelmesi de, bu ülkelerin diğer sektörlerinde olduğu gibi turizm sektörüne yönelik yabancı sermaye girişlerini de hızlandırmıştır (HMYSGM, 2010). Yabancı yatırımcıların ziyaret ettikleri ülkelerin yatırım potansiyeli hakkında birinci elden bilgi toplama fırsatı bulması ve izleyen süreçte turizmde yabancı sermaye yatırımlarının artmasını dikkate aldığımızda, sektörün yabancı sermaye açısından sürükleyici bir özelliğe sahip olmasının da bunda etkili olduğunu söylemek mümkündür (Tang vd., 2007:27). Böylece yeni düzende dünya pazarlarına hızla nüfuz eden çok uluslu şirketler sürecin en önemli aktörleri haline gelirken Latin Amerika, Güney, Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri ve Avrupa'daki geçiş ekonomileri ÇUŞ'ların merkezi haline gelmişlerdir.

Birden fazla ülkede iktisadi faaliyetlerde bulunan ancak genel merkezi bir ülkede olup, yatırım, üretim ve personel politikası ile ilgili tüm kararların merkez tarafından kontrol edildiği büyük firmalara çokuluslu şirket adı verilmektedir (Aktan ve Vural, 2006: 6). Dunning ve McQueen (1982) çok uluslu otel zincirlerini, çok sayıda ülkede yatırımları olan ve sözleşmeler ile çalışan şirketler olarak tanımlamaktadır. Bu bakımdan zincire bağlı oteller merkezi rezervasyon ağları ile birbirine bağlanmışlardır. Çok uluslu şirketler gelişen turizm pazarından pay alabilmek için lisans anlaşmaları, yönetim kontratları, stratejik işbirlikleri, franchising sözleşmeleri gibi yöntemlerle birlikte inşa etme ve satın alma yöntemleri ile de yeni pazarlara nüfuz etmeye ve sektördeki yatırımlarını artırma yoluna gitmektedirler (Liu, Siler, Wan ve Wei, 2000: 408).

Çok uluslu turizm şirketlerinin yerel firmalarla kuracakları ilişkiler ve bilgi alış verişi sonucunda ortaya çıkacak dışsallıklar en temel avantajlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bu şirketler, yatırımın yapıldığı ülkelerde yeni işletmecilik tekniklerinin yaygınlaşması, hizmet kalitesinin iyileştirilmesi, uluslararası turizm niteliklerine uyum sağlanması ve yeni teknoloji kullanımının yaygınlaşması ile işletme performansının artırılması gibi bir takım imkanları da beraberinde

getirmektedirler. Turizmdeki çokuluslu işletmelerin tanınma, markalaşma ve ürün farkındalığı gibi konularda diğer işletmelere göre önemli ölçüde rekabet üstünlüğüne de sahip olduğu bilinmektedir (Zhang ve Jensen, 2007). Bu özellikleri bakımından yabancı yatırımlar rekabetin yoğunlaşmasında etkili olarak, yerli işletmelerin faaliyetlerini daha etkin ve verimli bir şekilde sürdürmeye destek olmaktadır.

2.1.2.2.1. Turizmde Yabancı Pazarlara Giriş Yöntemleri ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Yeri

Yabancı sermaye yatırımları bir ülkede sıfırdan tamamen yeni bir tesisin inşası şeklinde gerçekleşiyor, bununla da istihdam imkanlarının genişlemesine de katkı sağlıyorsa, buna sıfırdan yatırım (greenfield investment) adı verilir. Yatırımı gerçekleştiren tarafların kontrol gücünü elinde bulundurması ve yönetimde söz sahibi olması açısından yatırımcılara önemli avantajlar sunmaktadır. Sıfırdan yatırımlar ülkelerin sabit sermaye birikimine ve istihdama sağladığı katkılarla özellikle gelişmekte olan ülkelerin en fazla ihtiyaç duyduğu yatırım türü olarak görülmekte, ancak diğer yöntemlere göre pazara girişin daha yavaş gerçekleşmesi, maliyetinin ve riskinin yüksek olması sebebiyle çok uluslu şirketler tarafından fazla tercih edilmeyen yöntemler arasında gösterilmektedir. Bundan dolayı diğer yabancı yatırım türlerine göre çok uluslu zincir otellerin portföylerinde yüksek bir payı oluşturmamaktadır (Met, 2015:35). UNCTAD'nin yaptığı bir araştırmada 2002-2005 yılları arasında gerçekleştirilen sıfırdan yatırımların %70'den fazlasının gelişmekte olan ülkelere yönelik gerçekleştiği ortaya konulmuştur (UNCTAD, 2007). Diğer yandan turizm sektöründeki birleşme ve satın almaların tamamına yakının gelişmiş ülkelerde gerçekleştiği görülmektedir.

Son yıllarda diğer sektörlerde olduğu gibi turizmde de Güneyden Güneye DYY (South-South FDI)'ların artış göstermesi sonucunda, GOÜ kaynaklı yeni yatırımcı ülkeler ortaya çıkmaya başlamıştır (Aykut ve Ratha, 2004). 2003-2016 döneminde sıfırdan otel yatırımlarına ilişkin verilerde bölgesel olarak Asya-Pasifik, Ortadoğu ve Batı Avrupa'nın, ülkeler özelinde ise Macau, Fas, Almanya, Katar ve Vietnam'ın sermaye harcamaları (CAPEX) bakımından en çok yabancı yatırım çeken ülkeler arasında yer aldığı görülmektedir.

Sıfırdan yatırımlardan farklı olarak kahverengi yatırımlar mevcut bir tesisle birleşme veya onun satın alınmasını kapsamaktadır. Bu bakımdan kahverengi yatırımlarda yabancı yatırımlar ve yerel yatırımcıların işletmeye yön veren faaliyetlerde birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Kahverengi yatırımların sermaye birikimine katkısı bazen sınırlı gerçekleşse de, bilgi ve teknoloji transferine yapmış olduğu katkılarla ekonomik büyümeyi desteklediği ampirik çalışmalarla da ortaya koyulmuştur (Bayar, 2017: 19).

Konaklama işletmeleri arasında özellikle 1990'lı yıllardan sonra yaygınlaşmaya başlayan stratejik ortaklıklar konaklama işletmelerinin birbirlerini desteklemek ve varlıklarını genişletmek, bununla da rekabet avantajı sağlamak amacıyla yaptıkları büyüme stratejilerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Yu, 1999:145). Bu bakımdan stratejik işbirlikleri konaklama işletmeleri arasında olabileceği gibi, havayolları, araç kiralama şirketleri, tur operatörleri ile de yapılabilmektedir. Başka bir ülkeye giriş imkanı vermesi yanında, pazarlama faaliyetlerini büyük ölçüde kolaylaştırması, maliyetlerinin ve riskinin düşük olmasından dolayı yaygın olarak tercih edilen uygulamalar arasındadır. Bunun yanında yerel pazar bilgisine erişimin kolay ve hızlı olması, böylece coğrafi ve ekonomik fırsatlardan yararlanmada rakiplerine göre üstünlüğü de stratejik birleşmelerin diğer avantajlarıdır (Fyall, 2003:5). Ancak çoğu durumda şirketler arasında beklenen sinerjiyi vermemesi temel dezavantajı olarak görülmektedir. Özellikle işbirliği yapılacak ortağın yeteneklerinin doğru bir şekilde analiz edilmemesi bu yöntemi tercih eden işletmelerin başarısızlığının başlıca sebebi olarak gösterilmektedir. Ayrıca işbirliği yapılacak kurumla ilişkilerin uzun dönemli olmasında kültürel bakımdan uyumun sağlanamaması da zaman içinde kültürel çatışmaları beraberinde getirebilecektir .

Şirket evlilikleri olarak da adlandırılan şirket birleşmeleri 1980'li yıllardan itibaren özellikle küreselleşme sürecinin yaratmış olduğu baskılarla ABD ve Avrupa Birliği ülkelerinde en sık tercih edilen yöntemlerden biri olarak, yerli bir turizm şirketinin yabancı şirketler ile birleşmesi veya satın alınmasına dayanmaktadır. Bu bakımdan, iki ya da daha çok sayıda işletmenin kendilerini feshederek yeni bir işletme çatısı altında bir araya gelmeleri yanında, işletmelerin kendi tüzel kişiliklerini

koruyarak ekonomik amaçlar doğrultusunda birlikte hareket etmeleri de birleşme olarak kabul edilmektedir. (Karakeçili, 1997: 10).

Merkezi ofisi başka bir ülkede bulunan bir firmanın, bir işletmenin varlıklarını, ticari ismini satın alması, böylece yönetimi ve ekonomik kontrolü ele geçirmesi satın alma olarak tanımlanmaktadır. Ürün hatlarının benzer işletmeler tarafından satın alınması yatay satın almayı, tedarik zincirinde kendinden önce gelen tedarikçi bir işletmeyi ve ya kendinden sonra gelen dağıtımçı bir işletmeyi satın alması ise dikey satın almayı temsil etmektedir. Literatürde birbirinin yerine sıkça kullanılsa da, aslında birleşme sürecinde işletmelerin üçüncü bir işletme yaratarak sadece ekonomik ve yasal bağımsızlıklarının kaybı söz konusu iken, satın almada şirketlerin tüzel kişiliklerini kaybettikleri bilinmektedir. 2019 yılı verilerine göre Türkiye’de yabancı sermaye ile gerçekleştirilen birleşme ve satın almalar bakımından turizm sektörünün en yüksek sermaye hareketlerine sahip sektörler arasında yer aldığı görülmektedir. Nitekim Katarlı şirket Al Rayyan Tourism Investment Group’un 2019 yılında Karaköy Veli Alemdar Han ve Dolapdere Titanic Oteli, Robinson TUI’nin Evre Grub’u satın alma işlemleri toplam değeri 181 milyon dolar olan yabancı sermaye girişine katkı sağlamıştır (Deloitte, 2019).

Yabancı sermaye yatırımları girişlerinde kullanılan yöntemlerden bir diğeri ortak teşebbüsler olup, yabancı şirketlerin yerli şirketle işbirliğine giderek yeni bir işletme kurması ortak girişim örneği olarak gösterilmektedir (Ülgen ve Mirze, 2013: 362). Özellikle doğrudan yabancı sermaye girişlerine izin verilmeyen sektörlerle yönelik yatırımlarda en sık tercih edilen yöntemler arasındadır. Son yıllarda yabancı şirketler Çin, Rusya, Hindistan gibi yükselen piyasalara girişlerde birleşme ve satınalmalar, yönetim anlaşmaları ve imtiyaz sözleşmeleri (franchising) ile birlikte ortak girişimleri de sıkça tercih etmektedirler. 2004 yılında TUI’nin Türkiye ve Mısır pazarlarına yönelik ülkenin önde gelen tur operatörlerinden Mostravel ile yaptığı anlaşma ortak girişime örnek olarak gösterilebilir (Olsen ve Zhao, 2008: 163). Diğer yandan InterContinental otellerinin Sun Group ve Dynasty Group ile ortak girişimlerde bulunduğu görülmektedir (Met, 2015). Bu yöntemin diğer sektörlerde olduğu gibi turizmde de en temel dezavantajı yatırım yapılacak ülkede uygun ortağın bulunamamasıdır.

Turizmde sınırlı bir sermaye yatırımı ile büyüme ve pazar payını artırma hedeflerini gerçekleştirmeye çalışan büyük ölçekli otel işletmeleri tarafından en çok tercih edilen yatırım yöntemlerinden bir diğeri franchasingdir. Tanım olarak franchasing, mal ve hizmetlerin satışı sürecinde bir otel işletmesinin başka bir bağımsız yatırımcıya bir zaman diliminde belirli bir maddi bedel karşılığında marka adını kullanma hakkını satması olarak tanımlanmaktadır. Özellikle hizmet sektörlerinde yaygın olarak tercih edilen bu yöntemde, franchasing veren işletmelerin (franchisor) %10-20 dolayında sermaye yatırımı gerçekleştirmesi de beklenebilir (Zhao, 1998: 298). Bu kapsamda taraflar arasında imzalanmış sözleşme gereği isim kullanma ayrıcalığını (franchise) veren taraf, ürün ve hizmetlerin üretiminde izlenmesi gereken süreçleri ve hizmet standartlarını franchise alan işletmeye sunarken, franchise alan taraf ise tüketici zihinlerinde konumlandırılmış olan beklentilere uygun olacak şekilde üretim yapmayı taahhüt eder (Chon ve Yu, 1999: 141). İşletme kontrolünün orta, yatırımın tamamına yakınının yerel şirket tarafından finanse edilmesi dolayısıyla maliyetlerinin ve riskinin düşük olması en temel avantajları arasında gösterilmektedir. Ancak tüketicilerin franchise edilmiş işletmelerden de aynı hizmet kalitesini beklemesi yöntemin en temel risklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Nitekim O'Neill ve Xiao (2006), otel markası altında bulunan franchise işletme sayısı ile misafir memnuniyeti arasında negatif korelasyonun olduğuna işaret etmiş, dolayısı ile bu yöntemin yabancı pazarlara giriş ve büyüme açısından sakıncalı sonuçlar doğurabileceğine dikkat çekmiştir.

2.1.2.2.2. Turizmde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Önemi

Turizmde toplam yabancı sermaye yatırımları içinde konaklama, yiyecek-içecek işletmeleri ile ikincil konutlara yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının payının son derece yüksek, ancak seyahat acenteleri ve tur operatörleri, havayolu işletmelerine yönelik yabancı sermaye girişlerinin ise sınırlı düzeyde gerçekleştiği görülmektedir. Diğer yandan uluslararası pazarlara nüfuz etmede konaklama işletmelerinin yönetim anlaşmaları, franchasing gibi sermaye temelli olmayan yöntemlere yönelmesi, havayolu işletmelerinin ise ittifakları (alliance) daha

çok tercih etmesi toplam yabancı sermaye yatırımları içinde sektörün payının düşük kalması ile sonuçlanmıştır (UNCTAD, 2007: 108).

FDI Markets'in (2020) verilerine göre 2018-2020 yılları döneminde yabancı sermaye ile toplam değeri 84 milyar dolar olan 919 turizm projesi uygulamaya koyulmuştur. Buna göre, 2003-2016 yılları döneminde turizmde yabancı sermaye yatırımlarının toplam değeri 352 milyar dolar olmuş ve en çok yabancı sermaye çeken 39 sektör içinde turizm onuncu sırada yer almıştır. Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri en çok yabancı sermaye yatırımı yapan ülkeler arasında yer alırken, en çok yatırım çeken 20 ülkeden ABD, Birleşik Krallık, Almanya, Hollanda, Singapur ve Kanada dışında geri kalanların gelişmekte olan destinasyonlar olduğu ve ilgili dönemde en fazla yabancı sermaye çeken ülkenin ise Çin (Macau bölgesi) olduğu görülmektedir (FDImarkets, 2020).

Tablo 3: En Fazla Uluslararası Yatırım Çeken On Ülke ve Türkiye (milyar \$)

1	ABD	391
2	İngiltere	293
3	Çin	133
4	Hong-Kong*	108
5	Hollanda	92
6	Singapur	61
7	Brezilya	58
8	Avustralya	48
9	Hindistan	44
10	Rusya Federasyonu	37
24	Türkiye	12

Kaynak: FdiMarkets, 2020

Çok uluslu şirketler son yıllarda uluslararası pazarlara girmede yüksek sermaye yatırımlarına dayalı sıfırdan inşa etme, birleşme ve satın almalar gibi sermaye ağırlıklı yöntemler yerine, franchising, yönetim sözleşmeleri gibi sermaye yatırımı az ve yatırım riski düşük yöntemleri tercih etmeye başlamışlardır (Zhao, 1998: 291). Bu

bağlamda özellikle geçiş ekonomilerine ve gelişmekte olan ülkelere yönelik turizm yatırımlarının %80'nin yönetim anlaşmaları, finansal kiralama ve franchising gibi sermaye temelli olmayan yöntemlerle, geri kalan %20'lik kısmının ise ortak teşebbüsler ve sıfırdan inşa etme gibi doğrudan sermaye yatırımları şeklinde gerçekleştiği görülmektedir (UNCTAD, 2006). Nitekim dünyanın en büyük otel zincirlerinden olan IHG grubunun 2018 yılı verilerine göre mevcut tesislerin %68'i franchising, %30'su ise yönetim anlaşmaları ile idare edilmektedir. Sermaye temelli yatırımlar az gelişmiş ülkelerde daha çok tercih edilmekte olup, bunun temel sebebi olarak daha gelişmiş ülkelere göre bu ülkelerde işbirliği yapılacak yerel ortakların bulunmasının daha zor olması gösterilmektedir. Bunların yanında ulusal turizm ve yatırım politikaları, politik ve ekonomik riskler, yatırımcıların haklarını güvence altına alan yasal düzenlemeler, nitelikli personel bulma kolaylığı, kültürel farklılıklar gibi faktörler ÇUŞ'ların yeni pazarlara giriş stratejilerini önemli ölçüde etkilemektedir. Özellikle yolsuzluk ve politik müdahalelerin yüksek, altyapının yetersiz, finansal sistemin ise sınırlı gelişim gösterdiği ülkelerde sermaye yatırımlarının gerçekleştirilmesi güçtür.

2.1.2.2.3. Turizmde Yabancı Sermaye Yatırımlarını Belirleyen Faktörler

Kitle turizminin gelişimi ile beraber ortaya çıkan yüksek turizm talebinin karşılanması özellikle gelişim sürecinde olan ve sermaye birikiminin sınırlı kaldığı gelişmekte olan ülkelere sancılı bir sürece dönüşmüş, diğer yandan turizmde talep dalgalanmalarının yüksek olması bu ülkelerde yerel yatırım risklerini de artırmıştır. Böyle bir dönemde yabancı sermaye yatırımları turizmde hem arz kapasitesini artırmaya katkı sağlamış, hem de yatırım risklerinin de paylaşılmasına imkan tanımıştır (Meldrum, 2000: 34). Diğer yandan yabancı yatırımcılar pazar çeşitlendirmesi stratejisini benimseyerek yeni pazarlara girme fırsatı elde edebilmiş, bununla da tek bir pazarda uzmanlaşma sonucunda talep dalgalanmalarında maruz kalabilecekleri olumsuzluklara karşı daha dirençli yapıya kavuşabilmişlerdir. Ancak diğer sektörlerde olduğu gibi turizmde de yabancı sermaye yatırımlarının akışı homojen bir yapıda olmayıp, çok sayıda faktörden önemli ölçüde etkilenmektedir.

Doğal, tarihi ve kültürel çekicilikler bakımından zengin, yüksek turizm potansiyeline sahip, turizm talebinin yoğun olduğu ülkelerin turizm sektörlerine yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekmede daha başarılı oldukları görülmektedir. Bu bakımdan yüksek dış aktif turizm yabancı sermaye yatırımlarını çekmede önemli belirleyicilerden biri olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında son yıllarda özellikle yabancı yatırımları çekmede iç turizm talebinin de önem kazanmaya başladığı ve Çin'e yönelik sermaye yatırımlarındaki artışın altında yatan temel sebebin de bundan kaynaklandığı biliniyor.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere işgücünün bol ve ucuz, işletme giderlerinin düşük olmasının getirdiği maliyet avantajları ve kar elde etme imkanlarının daha yüksek olması yabancı yatırımların bu ülkelere akışını hızlandıran başlıca faktörler arasında gösterilmektedir. Bunun yanında turizmde yatırım teşvikleri gibi yatırımcının karını artıran ekonomik politikalar, hükümet politikaları, siyasi ve ekonomik istikrar, bürokratik engellerin çokluğu, vergi oranları, kültürel yakınlık, coğrafi yakınlık, altyapının durumu, ekonomik büyüme oranları, özelleştirme düzeyi, kurumsal sorunlar, hukukun üstünlüğünün korunması da yabancı sermayeli şirketlerin yatırım kararlarını etkilemektedir (Endo, 2006). Yüksek vergiler, ticaret kotaları, hükümet kontrolleri diğer sektörlerde olduğu gibi turizmde de yabancı sermaye girişlerini engelleyen faktörler olarak değerlendirilirken, vergi indirimleri, teşvikler, düşük faiz oranları ise turizmde yabancı sermayeyi çeken faktörler olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca hukuki risklerin yüksek olduğu ülkelere karlılık oranları yüksek, tanıtım faaliyetleri yeterli düzeyde olsa bile yatırımcıları çekmenin yine mümkün olmayacağı da dikkate alınması gereken bir diğer gerçektir.

Bazı gelişmekte olan ülkelere karların yurtdışına transferinin yasal düzenlemeler ile kısıtlanma yoluna gidilmesi yabancı sermaye yatırımlarını engelleyen faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Sosyalist bir ülke olan Çin'in 1979 yılından itibaren yasal düzenlemelerle yabancı sermaye yatırımlarına kapısını açması ülke hakkındaki önyargıların da önemli ölçüde ortadan kalkmasına ve yabancı sermaye girişlerinin artmasına katkı sağlamıştır. Latin Amerika ülkelerinde askerlerin sıkça yönetime el koyması ve kamulaştırma faaliyetlerinde bulunması, ayrıca yabancı sermaye karşıtı görüşlerin de yaygın olması yabancı yatırım kararları üzerinde politik

istikrarın ve sosyo-kültürel yapının etkisini ortaya koymaktadır (Taban, 2016: 39). Nitekim UNCTAD’ye göre 2019 yılında Kosta-Rika’daki halk ayaklanmaları ülkeye yabancı sermaye girişlerinde önceki yıla göre %22’lik bir azalmaya neden olmuş ve en büyük kayıp turizm yatırımlarında yaşanmıştır (UNCTAD, 2019).

Türkiye’de de turizm politikaları ile uyumlu olması, tekel ifade etmemesi gibi gerekli koşulları yerine getirmesi suretiyle turizmde yabancı sermaye yatırımlarına izin verilmekte olup, bu kapsamda 6224 sayılı “Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu” ve 2003 yılında çıkarılan 4875 sayılı “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlar Kanunu”nun hükümleri esas alınmaktadır. Özel önem taşıyan sektör yatırımları arasında değerlendirilen turizm yatırımları, Yatırım İndirimi, Gümrük Vergisi, Vergi, Resim ve Harç İstisnası Yatırım İndirimi gibi bir dizi destekten de yararlanmaktadır.

2.2. Finansal Gelişmenin Ölçümünde Kullanılan Yöntemler

Finansal sistemi açıklamada kullanılan farklı tanımlar kavramın çok boyutluluğuna işaret etmekte, bundan dolayı finansal gelişmişliğin ölçümünde kullanılan göstergeler de farklılık göstermektedir. Ekonomik politikaların hazırlanması ve uygulamasında iyi tanımlanmış finansal göstergeler her zaman hedeflere ulaşmaya yardımcı olacaktır.

1980 yılından itibaren finansal gelişmişlik büyümenin temel belirleyicilerinden biri olarak ampirik çalışmalarda mercek altına alınmış, yapılan çalışmalarda para arzından, kredi büyüklüklerine, toplam mali varlık stoklarından sermaye piyasalarının büyüklüğüne kadar çok sayıda belirleyici finansal gelişmenin göstergesi olarak kullanılmıştır (Gupta, 1984; King ve Levine, 1993; Lynch, 1996).

Finansal gelişmişliğin ölçümünde belirli bir dönemde ekonomideki mevcut parasal varlıkların toplamını ifade eden para arzı (M) sıkça kullanılan göstergelerden biridir (Lynch, 1996). Parasal büyüklükleri ifade etmede dolaşımdaki para arzını gösteren dar tanımlı (M1) ve bankacılık sistemindeki vadeli mevduat (M2) ve döviz tevdiat hesaplarının (M2Y), repo ve diğer para piyasası fonlarının da buna dahil edildiği geniş tanımlı (M3) para arzının milli gelire oranı gibi göstergelerden

yararlanılmaktadır. Bu bakımdan mevduatların kredi olarak da kullanılabilmesi durumu göz önünde bulundurulduğunda geniş tanımlı para arzının milli gelire oranının (M3/ GSMH) finans sektörü gelişmişliğini ifade etmede daha başarılı sonuçlar vereceği düşünülmektedir (Gregorio ve Guidotti, 1995). Diğer yandan M2/M1 oranı ekonomik birimlerin ellerindeki varlıkların ne kadarını vadeli mevduata aktardıklarını göstermekte ve yüksek oranlar piyasada finansal aracılarn rolünün arttığına işaret etmektedir. Orandaki artışlar bankacılık sisteminin güvenilirliğinin bir göstergesi olarak da kabul edilmekte ve finansal gelişmişliğe işaret etmektedir (Lynch, 1996). Nitekim bu durum eldeki paranın atıl kalması yerine bankacılık sistemine aktarıldığı ve ekonomiyi harekete geçirmeye yardımcı olduğu şeklinde de yorumlanabilir. Makroekonomik istikrarsızlıklar ve finansal krizlerin belirsizliği artırması sonucunda dolaşımdaki para arzının artacağı, geniş anlamli para arzı göstergesinde ise azalma olacağı da unutulmamalıdır (Kar ve Ağır, 2005: 60). Diğer yandan özellikle yüksek enflasyon oranlarına sahip ülkelerde parasal göstergelerden yararlanılarak hesaplanan finansal gelişmişlik düzeyi olduğundan daha yüksek çıkmakta, bu durum akademisyenler tarafından eleştirilmektedir (Erim ve Türk, 2005).

Finansal gelişmenin bir diğer ölçütü olarak yurtiçi kredilerin milli gelire oranı, özel sektöre verilen kredilerin milli gelire oranı (ÖSKH/GSMH), özel sektöre verilen kredilerin toplam krediler içerisindeki payını gösteren kredilere ilişkin büyüklükler de yaygın olarak kullanılmaktadır (Durham, 2002). Finansal gelişme sonucunda kredi hacimlerinin önemli ölçüde artacağı, bunun ise yatırımlar için gerekli fon ihtiyacını karşılamaya yardım edeceği düşünülmektedir.

Sermayenin harekete geçirilmesi ve risk dağıtımı işlevleri bakımından sermaye piyasası göstergelerinin de finansal gelişmeyi ölçmede sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Borsada yer alan şirketlerin piyasa değerleri toplamının milli gelire oranı ve hisse senetleri toplam işlem hacminin milli gelire oranları temel sermaye piyasası göstergeleri olarak kullanılmaktadır (Müslümov ve Gürsoy, 2000; Güngör ve Yılmaz, 2009). Bunların yanında, piyasadaki en büyük 10 hisse senedinin toplam piyasa değerine oranı olarak ifade edilen yoğunlaşma ve hisse senetleri getirilerinin bir dönemdeki standart sapmasını veren dalgalılık (volatility) oranlarının da finansal gelişmişliği ifade etme amacıyla bazı çalışmalarda kullanıldığı ve düşük oranlara sahip

finansal sistemlerde piyasa gelişmişliğinin daha yüksek olacağı varsayılmaktadır (Erim ve Türk, 2005: 35). Bu kapsamda kullanılan göstergelerden bir diğeri borsadaki şirketlerin toplam işlem hacminin şirketlerin toplam piyasa değerlerine oranını gösteren hisse senedi devir hızı olup, düşük devir hızı oranı yatırımların uzun vadeli olduğuna ve sermaye piyasalarının gelişmişliğine işaret etmektedir.

McKinnon-Shaw hipotezinde de değinildiği üzere özellikle gelişmekte olan ülkelerde hükümetlerin uyguladıkları finansal baskılama politikaları sonucu faiz oranlarının düşük olması ve bu ülkelerin uzun süren kronik enflasyon ile mücadelesi reel faiz oranlarını negatife çekmekte, bu ise tasarruf ve yatırımları azaltmakta ve büyümeyi yavaşlatmaktadır. Ayrıca bu ülkelerin finansal piyasalarındaki araç çeşitliliğinin az olması değişen koşullara uyum sağlamayı da zorlaştırmakta ve ekonomileri daha kırılgan hale getirmektedir. Bu bakımdan hazine ve finansman bonoları, mevduat sertifikaları, ipotek senetleri ve devlet tahvilleri gibi para ve sermaye piyasası araçlarının çeşitliliği hem tasarrufların farklı yatırım araçlarında değerlendirilmesine hem de fon ihtiyaçlarının farklı kaynaklardan sağlanabilmesine yardımcı olacaktır. Bu bakımdan literatürde hem reel faiz oranlarının hem de finansal ürün çeşitliliğinin finansal gelişmenin temel göstergelerinden biri olarak kullanıldığı çalışmalara da rastlanmaktadır (Kar ve Ağır, 2005: 61).

Finansal gelişmenin ölçümünde tek bir göstergeden yararlanılması yukarı da değinildiği üzere yanılığa neden olabilmektedir. Bu kapsamda bazı çalışmalarda sermaye piyasası ve parasal göstergelerin bir arada kullanılması amacıyla endeks oluşturulma yoluna gidilmiştir. Graff ve Karmann'ın (2006) üç farklı göstergeden yararlanarak oluşturduğu finansal gelişme değişkeni, Durusu, Çiftçi vd. (2016) tarafından hesaplanan finansal yapı endeksi, Binicioğulları'nın (2014) Bankacılık ve Sermaye Piyasalarına ilişkin toplam sekiz göstergeden yararlanarak oluşturmuş olduğu Finansal Gelişme Endeksi bunlar arasında gösterilebilir.

2.3. Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişisine Teorik Bakış

Ülkeler ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerini gerçekleştirme adına yaptıkları yatırımların finansmanını en uygun kaynaklardan sağlamaya çalışırlar.

Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra büyümenin finansmanında, gerekli fonlara sahip olunmasından ziyade fonların daha etkin bir şekilde kullanılmasına ve artırılmasına imkan tanıyan bir yapının geliştirilmesinin daha önemli olduğu sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştır (Prebish, 1950). Bu bakımdan ekonomik büyümeyi hızlandırmada finansal entegrasyon ve finansal küreselleşme gibi kavramların önemi daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Bir ülkenin uluslar arası finansal sisteme bağlanması finansal entegrasyon iken, çok sayıda ülkenin finansal sisteme entegrasyonu şeklinde gerçekleşen faaliyetler finansal küreselleşme olarak tanımlanmaktadır (Schularick ve Stegare, 2010:2).

Tarihsel sürece göz atıldığında, ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılmasına yönelik çalışmaların uzun yıllar boyunca devam ettiği ve yapılan çalışmalarda genellikle ilişki yönünün finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru ve pozitif yönde olduğu ortaya koyulmuştur. Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin teorik temellerinin Schumpeter’e dayandığı düşünülse de, aslında modern ekonomi biliminin kurucusu olarak da nitelendirilen Adam Smith (1776)’ın hem uzmanlaşmaya sağladığı katkılar hem de İngiltere’nin ticaret hacmini artırmadaki rolleri bakımından finansal sistemin önemine yaptığı vurgular bu ilişkinin temellerinin çok daha eskiye dayandığını göstermektedir (Smith, 1994: 323). Ekonomik büyümeyi teşvik etmede bankaların icat edilen “en mutlu makineler” olduğuna değinen Hamilton (1781: 36) da Adam Smith’le benzer görüş ortaya koymuştur. Joseph Schumpeter (1912)’in bankacılık sistemindeki gelişmelerin üretken yatırımların fonlanmasına, verimlilik artışına ve teknik değişime olumlu yansıtacağına, bunun ise doğrudan iktisadi büyümeyi hızlandıracığına ilişkin görüşleri de aslında Adam Smith ve Hamilton’un bu fikirlerini destekler niteliktedir (Mercan ve Göçer, 2013: 202).

Büyüme literatürü incelendiğinde, finansal gelişmişlik düzeyi ile ekonomik büyüme arasında ilişkileri inceleyen çalışma sayısında her geçen gün artış yaşandığı görüle de, yapılan çalışmalarda bu etkilere ilişkin fikir birliğinin var olmadığı ve ilişki yönünün ülkelere göre değişim gösterebileceği görülmektedir. Örneğin, Rioja ve Valev (2004) finansal sistemin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ülkelerin gelişmişlik durumuna göre değiştiğini, bu etkinin gelişmekte olan ülkelerde daha fazla

olacağını, ayrıca düşük gelirli ülkelerde bankacılığa dayalı sistemin sermaye piyasalarına dayalı sistemlere göre ekonomik büyümeye daha fazla katkı sağlayacağını ortaya koymuştur. İlgili çalışmalar arasında Ross Levine, Joseph Schumpeter, Goldsmith (1969), Edward Shaw, Ronald McKinnon-Shaw (1973) ve Fry (1978) gibi ekonomistlerin araştırmaları finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru güçlü ve pozitif yönlü ilişkilere ışık tutması açısından son derece önemlidir. Bu çalışmalarda, tasarrufların ve yabancı sermaye yatırımlarının artırılmasında, birikimlerin daha çok katma değer yaratan sektörlerle aktarılmasında ve risk yönetimine yardım etmede finansal sistemin ekonomik büyümeyi önemli ölçüde desteklediği vurgulanmıştır. Finansal sistem atıl kalan fonların modern sektörlerle transfer edilmesini sağlayarak bu sektörlerde büyümeye öncülük etmektedir. Ancak finansal sektörün büyüme üzerindeki etkileri ampirik olarak nedensellik analizi ile ilk kez Hugh Patrick (1966) tarafından incelenmiş olup, yapılan çalışmada finansal gelişme sonucunda ortaya çıkan yeni kurumların ve enstrümanların ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiye sahip olacağı ortaya koyulmuştur (Kar, 2001: 152). Bunun yanında Patrick'e göre finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi arz öncüllü (supply leading) ve talep takipli (demand following) yaklaşımlarla ve "gelişme sahfası hipotezi" ile de açıklanabilmektedir (Atamtürk, 2005: 100).

Ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri sermaye birikimi olup, büyüme hedeflerine ulaşmada yatırımların önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Günümüzde gelişme yolunda olan ekonomilerin karşılaştığı en temel sorunlardan biri tasarrufların yetersiz kalması, ekonomik büyümeye katkı sağlayacak şekilde yatırımlara yönlendirilmesi ve daha verimli sektörlerde kullanılması yerine yastık altında tutulması ya da değerli madenler şeklinde saklanmasıdır. Bu noktada iyi işleyen finansal sistemlerin tasarrufları harekete geçirmede, bilgi ve işlem maliyetlerini azaltmadaki rolleri ile ekonomik büyüme oranı üzerinde destekleyici etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Nitekim 1960'lı yıllardan itibaren yapılan ve daha çok betimsel nitelik taşıyan çalışmalarda da finansal aracılığın yatırım amacıyla kullanılabilecek fonların artırılmasında böylece dış finansmana bağlı firmaların daha düşük faiz ile ve daha uygun vadede borçlanabilmesine, bununla da yeni firma kuruluşlarını teşvik etmedeki önemine vurgu yaptığı görülecektir (Tobin ve Brainard,

1963). Örneğin, Gurley ve Shaw (1955) sanayileşmiş ülkelerin gelişmiş finansal yapılara sahip olması dolayısı ile bu ülkelerde tasarruf sahipleri ile yatırımcıların bir araya gelmesinin daha kolay olduğundan bahsetmekte, bunun da ekonomik büyümeye olumlu yansıtacağına dikkat çekmektedir.

Neo-Klasik büyüme modelini öne süren Robert Solow, büyümeyi gerçekleştiren temel faktörün ekonominin dışsal faktörlere bağlılığına ve bu bakımdan teknik değişimin önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca sektörlerin üretim süreçlerini yenilemelerinin verimliliğin artmasına katkı sağlayacağı da bilinmektedir. Finansal kurumların gelişmesi fonların daha erişilebilir hale gelmesine ve böylece mali açıdan güçlü olmayan işletmelerin teknolojik yenilikleri de takip etmesine yardımcı olacak, bu durum büyümeyi de destekleyecektir. Kredilere daha kolay şekilde erişilmesi eğitim ve sağlık gibi alanlarda da beşeri sermaye birikiminin artmasına katkı sağlayacak olup, bu sonuçlar finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi desteklediğine işaret etmektedir.

Solow'un aksine büyüme literatürünü inceleyen Paul Romer ve Robert Lucas büyümenin ekonominin iç dinamiklerinden kaynaklandığını ve beşeri sermaye ile AR-GE gibi içsel faktörlerin ekonomiyi harekete geçiren temel kuvvetler olduğuna vurgu yapmışlardır. Buna göre finansal sistemlerin gelişmesi sermaye birikiminin artmasına, beşeri sermaye ve AR-GE'ye dayalı sektörlerin kaynak ihtiyaçlarının karşılanmasına ve dolayısı ile daha verimli sektörlerin gelişmesine ve ekonomik büyümeye yardımcı olacaktır.

Ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı çalışmalarda ilgili değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru olduğunu savunan Schumpeteryen görüşlerle beraber, Robinson (1952) gibi iktisatçıların ekonomik büyümenin finansal hizmetlere olan talebi artıracığı sebebiyle büyümenin sebep finansal gelişmenin ise sonuç olduğuna dair görüşlerinin talep takipli hipotez kapsamında ön plana çıktığı da görülmektedir (Levine, 1997:688). İlgili görüşü savunan iktisatçılar uluslararası ticaretin yaygınlaşması, reel sektörün büyümesi ve sektörlerin modernizasyonu gibi gelişmelerin finansal hizmetlere olan talebi artıracığını, dolayısı ile finansal gelişmenin ekonomik gelişme sonucunda ortaya çıkabileceğini öne sürmüşlerdir. Buna

göre finansal sektörün gelişmesi büyük ölçüde reel sektörün gelişime bağlı olacaktır. İşletmelerin büyümelerini finanse etmede dağıtılmamış karlar gibi içsel finansman kaynaklarının zamanla yetersiz kalması dışsal finansal kaynaklara olan talebi artıracak, bu ise finansal gelişmeyi beraberinde getirecektir (Robinson, 1952: 52).

Schumpeteryan büyüme modellerinde yaratıcı yıkımın gerçekleşmesinde temel hareket verici noktanın girişimciler olacağı, bu süreçte kaynakların yavaş büyüme eğilimi gösteren geleneksel sektörlerden verimli sektörlerle aktarılmasında gelişmiş finansal sistemlerin daha başarılı olacağına dikkat çekilmektedir. Levine (1991) ekonomik büyümeyi desteklemede sermaye piyasalarının üstlendiği rollere dikkat çekmektedir. Buna göre sermaye piyasalarının gelişmediği ülkelerde firmalardan kaynaklanan verimlilik şoklarının ortaya çıkması durumunda yatırımcıların risk algısı ile diğer firmalara da yatırım yapmaktan çekinecekleri, bu durumun ise likidite riskini beraberinde getireceği düşünülmektedir. Bunun aksine finansal piyasaların gelişmesi firmalara özgü şoklardan, likidite ve verimlilik risklerinden korunmayı sağlar, kaynakların etkin dağılımı zamanla beşeri sermayenin artmasını ve teknolojik ilerlemeyi destekler, bu ise ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkiler.

King ve Levine'nin 1993 yılında yapmış olduğu çalışmada finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru ilişkinin olduğunu ortaya koyan Schumpeter'in görüşleri ilk kez ampirik bulgularla desteklenmiştir. Bu bağlamda finansal sistemlerin gelişmesi sonucu bilgi ve işlem maliyetlerinin düşmesinin sermaye birikimini arttıracığı, girişimcilerin kaynaklarını daha üretken faaliyetlere yönlendirmesinin toplam faktör verimliliğini olumlu yönde etkileyeceği, bunun ise uzun dönemli ekonomik büyümeyi destekleyeceği bulgulanmış olup, bu durum arz-öncülü yaklaşım olarak tanımlanmıştır (King ve Levine: 1993: 735). Ronald McKinnon (1973) da finansal araçların hem yatırım araçlarını çeşitlendirerek risk dağıtımını yapmada, ayrıca işlem maliyetlerini düşürmedeki önemine vurgu yaparak, faizlerin baskılanmasının ekonomik büyümeyi zayıflatacağına işaret etmektedir.

Diğer yandan literatürde arz öncüllü ve talep takipli yaklaşımların aslında karşılıklı olarak birbirini etkilediğine ilişkin çalışmalara da rastlanmaktadır. Örneğin Edward Shaw'a (1973) göre başlangıçta ekonomik büyüme tasarruf ve yatırımların verimliliğini artırırken, yatırım verimliliğindeki artış zamanla ekonomik büyümeyi

hızlandıracak olup, bu yaklaşımların birbirini karşılıklı olarak takibi söz konusudur. Greenwood ve Jovanovic (1990) ise finansal aracılardan bireysel yatırımcılardan farklı olarak bilgileri toplama, analiz etme, riskleri “kümelenendirme”de daha başarılı olduklarını iddia etmektedir. Bu bakımdan elde edilen bilgiler yatırımcılara sunulurken hem kaynaklar daha etkin dağıtılmakta, hem de riskler çeşitlendirilmektedir ki, bu fonksiyonları sayesinde gelişmiş finansal sistemler ekonomik büyümeyi desteklemektedir (Greenwood ve Jovanovic, 1990: 17-23). Ancak bahsedilen etki tek taraflı olmayıp, özellikle ekonomik gelişme sonucunda ortaya çıkan gelir düzeyindeki artış finansal hizmetlere olan talebi de artıracaktır. Bu bakımdan finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik edeceği, ekonomik büyümenin de finansal gelişmeyi destekleyeceği çift yönlü bir ilişki söz konusudur.

Yukarıdaki görüşlerin aksine başta Klasik diktomi olmak üzere ana akım iktisat teorileri finansal sektörün büyümeyi ya etkilemediği ya da bu etkilerin son derece sınırlı olduğunu vurgulamaktadır (Auerbach, 2004: 233). Örneğin Lucas, 1988 yılında yayınlamış olduğu “On the Mechanism of Economic Development” adlı çalışmada ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki ilişkinin gereğinden fazla ilgi gördüğünü, aslında bu iki değişken arasında herhangi bir anlamlı ilişkiye rastlanmadığını ifade etmiştir. Bunun yanında yeniliklerin ve teknolojiye gelişmelerin kaynakların daha etkin kullanılmasına yaptığı katkılar göz önünde bulundurulduğunda, finansal gelişmenin yatırımların etkinliğini arttırmada ve ekonomik büyümeyi hızlandırmadaki rolünün son derece sınırlı kalacağı da bu görüşleri desteklemektedir (Auerbach, 2004: 234).

Ajit Singh (1997) ve Xu (2000) ise çalışmalarında finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında literatürdeki yaygın görüşün aksine ters yönlü bir ilişkinin var olduğunu iddia etmektedirler. İlgili çalışmalarda finansal gelişme sonucunda sermaye piyasalarının rolünün güçlenmesinin hanehalkının tasarruf yerine birikimlerini hisse senedi piyasasında değerlendirmeye yönlendireceği, bunun ise tasarruflara paralel olarak yatırımların da azalmasına yol açacağı bulgulanmıştır. Bunun yanında sermaye piyasalarında ortaya çıkacak fiyat dalgalanmalarının kaynak tahsisini olumsuz yönde etkileyeceği, bu durumun ekonomik istikrarsızlığı da

beraberinde getireceği, böylece finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki yaratabileceği düşünülmektedir.

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dikkat çeken çalışmalar yanında son yıllarda finansal gelişmenin diğerk sektörler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerine yönelik ilginin de arttığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan yapılan ampirik araştırmalarda finansal gelişmenin turizm sektöründeki büyümeyi önemli ölçüde etkileyebileceği ve bu ikili arasındaki karşılıklı ilişkinin varlığına işaret eden bulgulara rastlandığı görölmektedir. Araştırma bulguları turizm ile finansal gelişme arasındaki ilişkinin yabancı sermaye yatırımları ve yabancı ticaret üzerindeki etkiler aracılığıyla gerçekleştiğine işaret etmektedir.

2.3.1. Ekonomik Büyüme, Yabancı Sermaye Yatırımları Ve Finansal Gelişme İlişkisi

Küreselleşme ile birlikte gelişmekte olan ülkelere yönelik artan yabancı sermaye yatırımları ev sahibi ülkelerde yalnızca pozitif dışsallıkların ortaya çıkması ile değil aynı zamanda bu ülkelerde ekonomik büyümeyi desteklemede de temel belirleyicilerden biri haline gelmiştir. Bu bakımdan özellikle sermaye birikiminin artmasına, teknoloji ve bilgi transferi yanında, işgücü becerilerinin geliştirilmesi ve endüstrilerin yeniden yapılandırılmasına, bununla da üretim kapasitesinin artırılmasına sağladığı katkılarla yabancı yatırımların ülkelere ekonomik büyümeyi doğrudan ve dolaylı yollarla desteklediğı öngörülmektedir. Ancak yabancı yatırımların az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin büyüme hedeflerini gerçekleştirmede her zaman için tüm dertlere deva olarak (panacea) sunulmasının da doğru bir yaklaşım olmadığı yapılan çalışmalarla kendini doğrulamıştır. Nitekim sermaye yatırımlarından beklenen pozitif dışsallıkların ortaya çıkması her durumda geçerli olmamakta, bunun için ülkelerin ekonomik ve insani kalkınma düzeyleri ve üretim kapasiteleri olarak da ifade edilen masnetme kapasitesi gibi belirleyiciler ön plana çıkmaktadır (Adams, 2009). Çalışmanın bu bölümünde masnetme kapasitesi kavramının doğuş sürecini açıklama amacıyla ilk önce yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinden bahsedilecek, ardından masnetme kapasitesinin önemli belirleyicilerinden biri olarak kabul edilen finansal gelişmişliğe ilişkin bilgilere yer verilecektir.

Doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin anlamlı olması, bu ilişkinin şiddeti ve yönü yatırımların gerçekleştiği ülkenin içselleştirme veya masetme kapasitesinden önemli ölçüde etkilenmektedir. Masetme kapasitesi tüm bilgi ve yeniliklerin özümsebilmesi ve bunlardan faydalanabilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Cohen ve Levinthal, 1989). Masetme kapasitesi bir adaptasyon ve yenilik yayılması süreci olarak da ifade edilebilmektedir. Artık ülkelerin uluslararası sermayeyi çekmesinden ziyade yeni teknolojileri özümseyerek onlardan faydalanabilmesi daha önemli hale gelmiştir. Masetme kapasitesi teknolojik yayılma etkisi aracılığıyla yeni bilgi edinmeyi hızlandıracak, bu da yabancı yatırımların etkinliğinin artmasına katkı sağlayacaktır (Alfaro vd., 2004).

Ülkelerin kurumsal kalite ve finansal gelişmişlik göstergeleri ile işgücünün eğitim düzeyi masetme kapasitesinin temel belirleyicileri olarak değerlendirilmekte, yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin pozitif olması için bu göstergelerin yüksek olması beklenmektedir (Hermes ve Lensink, 2003). Finansal yapının sağlam ve güvenilir ve beşeri sermayenin de daha nitelikli olduğu ülkelerin yabancı sermaye yatırımlarını çekmede daha etkin olabildikleri ve yatırımların büyümeye yönelik pozitif etkilerinin bu ülkelerde daha yüksek olduğu yapılan ampirik çalışmalarla da doğrulanmıştır (Alfaro vd. 2004).

Sermaye çeken ülkenin masetme kapasitesini hızlandırma ve böylece yabancı yatırım işlemlerini kolaylaştırmada finansal gelişmişlik en temel bileşenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Gelişmiş finansal sistem ülkeleri finansal anlamda dış dünya ile daha entegre ve bütünleşik hale getirecek, bu ise uluslararası sermaye akımlarının ülkeye girişini hızlandıracaktır. (Nguyen, Duysters, Patterson& Sander, 2008). Ayrıca finansal genişleme işlem maliyetlerinin düşmesine, sermayenin getirisi daha yüksek yatırımlara aktarılmasına, ekonomik aktivitenin artmasına da yardımcı olacaktır. Bu özellikleri bakımından finansal gelişmenin sadece yerli yatırımları değil, aynı zamanda yabancı sermaye girişlerini de teşvik edeceği öngörülmektedir.

Durham (2004), 80 ülkenin 1979-1998 yılları arasındaki panel verilerinden yararlanarak yapmış olduğu çalışmada yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin her zaman pozitif olmayacağını, bu kapsamda ev sahibi ülkenin masetme kapasitesinin önemine dikkat çekerek masetme kapasitesinin ölçümünde

kurumsal gelişmişlik düzeyi yanında finansal gelişmişliğin de en güçlü göstergelerden biri olarak kabul edileceğine vurgu yapmıştır. Benzer şekilde Alfaro vd. (2004), 71 ülke üzerine yaptıkları 1975-1995 dönemini kapsayan çalışmalarında DYY'nin tek başına ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin belirsiz olduğunu, ancak finansal açıdan daha gelişmiş ülkelere bu etkinin az gelişmiş ülkelere göre daha belirgin hale geleceğine dikkat çekmektedir. Özellikle endüstriler arasında güçlenen bağımlılıkla birlikte, yabancı yatırımların geriye doğru bağlantı (backward linkage) etkisi ile yaratacağı ilave talebin, gelişmiş finansal hizmetlere sahip ülkelere yerel tedarikçiler tarafından en kısa ve uygun şekilde karşılanabileceği, bunun da ekonomik büyümeyi hızlandıracağı beklenmektedir (Alfaro vd, 2004; Ang, 2008). Zadeh ve Madani (2012) yabancı yatırımların büyüme üzerinde etkili olması için finansal gelişme düzeyinin eşik değerden yüksek olması gerektiğini bildirmiştir. Böylece, belirli bir finansal gelişme düzeyinin altında yabancı sermaye yatırımları ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilerken, bu eşik değerinin üstünde bu etki pozitif dönüşecektir.

Sermaye piyasalarının yeterince gelişim göstermediği ve bankacılık sektörünün zayıf kaldığı ülkeler hem elverişli yatırım iklimi oluşturmada hem de yabancı yatırımların ortaya çıkaracağı pozitif dışsallıklardan yararlanmada yeterince başarılı olamamaktadırlar. Bu bakımdan gelişmiş finansal sistemlerin farklı şekillerde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına etki ettiği bilinmektedir. Diğer yandan literatür incelendiğinde yabancı sermaye girişleri ile finansal gelişmişlik arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğuna ve yabancı sermaye girişlerinin artmasının finansal ürün çeşitliliğinin de artması ile sonuçlanabileceğine dikkat çeken çalışmalara da rastlanmaktadır.

Doğrudan yabancı sermayeyi çekmede finansal sistem önemli roller üstlenmektedir. Gelişmiş bir finansal sistem, ekonomide dağıntı tasarrufların bir araya getirilmesine, asimetrik bilginin kaynak dağılımı üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılmasına ve tasarrufların daha verimli yatırımların finansmanında kullanılmasına katkı sağlar. Ayrıca, yabancı firmalar açısından piyasa hakkında bilgi edinmenin hem maliyetli hem de zor olmasını göz önünde bulundurduğumuzda, finansal gelişmenin özellikle yatırım fırsatları ile ilgili bilgiye erişimi daha da kolaylaştıracağı,

yatırımcıların yatırımlar hakkında planlama ve ön değerlendirme yapabilme ve sermayenin kurumsal kontrolünü sağlama imkanı sunacağı da beklenmekte, bunun ise yabancı sermaye girişlerini de özendireceği düşünülmektedir. Bu gerekçelerden yola çıkarak bu çalışmada masnetme kapasitesinin göstergesi olan ülkelerin finansal gelişmişlik düzeyi göz önünde bulundurularak, turizmde uzmanlaşma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ekonometrik analizle incelenmeye çalışılacaktır. Elde edilen sonuçlar turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin finansal gelişmişlik düzeyine göre değişiklik gösterip göstermeyeceğini ortaya koyması açısından literatüre katkı sağlayacaktır.

2.3.2. Turizm Ve Finansal Gelişme Bağlantılarının İncelenmesi

Finansal gelişmenin turizm üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalarda da arz öncüllü ve talep takipli yaklaşımlar öne çıkmaktadır. Patrick (1966) tarafından ampirik olarak test edilen arz öncüllü ve talep takipli hipotezler finansal gelişme ile turizm arasındaki ilişkiye ışık tutması açısından incelenmeye değerdir.

Arz öncüllü yaklaşım (supply leading) gelişmiş bir finansal sistemin üretimi gerçekleştiren girişimlerin finanse edilmesine ve bununla da ekonomik büyümeyi artırdığına vurgu yapar. Finansal sistemin geliştiği ülkelerde finansal kurumlar yatırım projelerinin takibi ve değerlendirilmesinde ayrıca toplanan fonların tarım gibi geleneksel sektörlerden ziyade getirisi daha yüksek olan üretken sektörlerin finansmanında kullanılmasında önemli görevler üstlenmekte, bu ise hem reel sektörün hem de bir bütün olarak ekonominin büyümesine katkı sağlamaktadır (Helhel, 2017: 10).

Gelişmiş kredi sistemi sayesinde tasarrufların ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesine yönlendirilmesi kolaylaşacak, bu durumda işletmeler finansmanda daha uygun şartlarla krediye erişme fırsatı elde edecektir. Özellikle verimliliği daha yüksek sektörlerde kredi arzındaki artış daha yüksek olacaktır (Beck, 2002). Bunlardan yola çıkarak finansal gelişmenin ülkelerin belirli sektörlerde uzmanlaşmasına ve önemli ölçüde karşılaştırmalı üstünlük elde etmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Finansal gelişme ve serbestleşmenin hem yerli, hem de yabancı sermayeli turizm yatırımlarının artmasına katkı sağlayacağını söylersek hata etmiş olmayız. Turizmde ilk yatırım maliyetlerinin yüksek olması finansal sistemin önemini daha da artırmaktadır. Özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletme sayısının da yoğun olduğu sektörde, bu işletmelerin çalışma sermayelerini finanse etmede kredilere erişim hayati önem arz etmekte, bu ise uygun şartlarda kredi sağlayan gelişmiş finansal sistemin varlığını zorunlu kılmaktadır. Finansal gelişme turizmde daha uygun yatırım ortamının oluşması ve yabancı sermaye yatırımlarının artmasını, turizm yatırımlarının finansmanında bankacılık sistemine ve finansal hizmetler sunan diğer kurumlara erişimin önemli ölçüde kolaylaşmasını sağlayacaktır.

Sanayi devriminin sonuncu evresi olarak tanımlanan Endüstri 4.0, tüm makine ve varlıkların internet ve diğer teknolojileri kullanarak iletişim ve etkileşimde bulunması ve yüksek teknolojilerin seri üretiminin gerçekleştiği dönem olarak adlandırılmaktadır. Üretim süreçlerinin daha otomatik ve sürdürülebilir hale geleceği düşünülen yeni dönemde, turizm sektöründeki üretim ve tüketim ilişkilerinin çehresinin de değişeceği muhtemeldir. Gelen yeniliklerle verimliliğin artması beklenirken, turizmde rekabetin daha da yoğunlaşacağı su götürmez bir gerçektir. Yeni dönemde ayakta kalmanın tek yolu değişen ve gelişen tüketici ihtiyaçlarını en etkin şekilde karşılama ve yeniliklere uyum sağlamadır. Diğer yandan özellikle turizmde yüksek teknoloji kullanımının yaygınlaşmasında yüksek sermaye ve finans yatırımlarına gerek duyulmaktadır. Bu bakımdan bazı turizm işletmeleri dijitalleşmeyi getirisi düşük ancak maliyeti yüksek bir süreç olarak görmekte, bundan dolayı geçişe pek sıcak bakmamaktadırlar. Ancak finansal gelişmenin fon maliyetinin düşmesine sağlayacağı katkılar turizm işletmelerinin yeniliklere uyum sürecini hızlandıracak, sektörün rekabet gücünü artırarak karşılaştırmalı üstünlük elde etmesine yardımcı olacaktır (Dredge, Phi, Mahadevan ve Popescu, 2018:1).

Arz öncüllü yaklaşımdan farklı olarak talep takipli yaklaşım (Robinson, 1952; Goldsmith, 1969) ilişki yönünün ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru gerçekleştiğine işaret eder. Beck (2002)'in belirttiği üzere finansal hizmetlere olan talebin artması aslında ülkelerin belirli sektörlerde uzmanlaşması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan reel sektörün yeterince gelişmemiş olması finansal

hizmetlere olan talebin de düşük kalması ile sonuçlanmakta, bu da finansal sistemin gelişmesi önündeki en temel engel olarak nitelendirilmektedir (Wood, 1993: 379). Bunlardan hareketle turizmdeki büyüme ve girişimcilik faaliyetlerindeki artışın finansal hizmetlerin ve araçların çeşitlendirme ihtiyacını doğuracağı, bunun ise finansal gelişmeyi de beraberinde getireceği düşünülmektedir.

Yapılan ampirik çalışmalardan da görüldüğü üzere ilişkinin finansal gelişmeden turizme doğru mu, yoksa tam tersine turizmdeki gelişmenin öncü finansal gelişmenin ise bunu takip eden bir süreç olduğuna ilişkin tartışmalarda fikir birliğine varılmamıştır. Wood (2003) finansal gelişmenin reel sektör üzerindeki etkilerini anlamak için ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğine işaret ederek, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde arz öncüllü, daha gelişmiş ülkelerde ise talep takipli hipotezin geçerli olabileceğini ortaya koymuştur. İlgili çalışmalar göz önünde bulundurularak finansal açıdan hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerin araştırmaya dahil edilmesi uygun görülmüş olup, bununla da ilgili ülkelerde turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezinin finansal gelişmişliğin farklı evrelerinde değişim gösterip göstermeyeceğinin belirlenmesi de hedeflenmiştir.

2.3.3. Turizm, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Üzerine Ampirik Çalışmalar

Turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılması makroekonomik politikalarda başarı elde edilmesi açısından son derece önemlidir. Büyüme literatüründeki az sayıdaki çalışmada finansal gelişme ve turizm arasındaki ilişkinin de incelenmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin Shahbaz vd. (2017) turizme dayalı büyüme hipotezinin Malezya için geçerliliğini test ettiği çalışmasında Genişletilmiş Solow Büyüme Modelinde (1956) bağımsız değişkenler olarak turizm, finansal gelişme ve ticari açıklığı ele almış, araştırma sonucunda turizm ile kişi başına çıktı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını bulgulanmıştır. Ayrıca araştırmada turizm talebi ve finansal gelişme arasında nedensellik ilişkisine dikkat çekilerek, özel yatırımlar ve özel tasarrufların turizmin gelişmesine de katkı sağladığı bulgulanmıştır.

Kumar ve Kumar (2013) turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Fiji'nin 1981-2009 dönemi verilerinden yararlanarak finansal gelişme ve şehirleşme gibi aracı değişkenleri de dahil ederek incelemiştir. Araştırma sonucunda turizmin gelişmesinde finansal gelişmenin en temel belirleyicilerden biri olduğu belirlenmiştir. Cannonier ve Burke (2017) ise turizmin finansal gelişmeye olan etkisini Karayip ülkeleri örneğinden hareketle genelleştirilmiş momentler metodu (GMM) ile incelemiş, turizm harcamalarının finansal derinliği olumlu ancak ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini bulgulamıştır.

Hindistan için turizme dayalı ekonomik büyüme modelini test eden Ohlan (2017), finansal gelişmeyi üretim fonksiyonunun bir aracı olarak modele dahil etmiş, araştırma sonucunda finansal gelişme ve turizm arasında nedensellik ilişkisinin bulunmadığı belirlenmiştir. Shahbaz, Benkraiem, Miloudi ve Tiwari'nin yine Malezya'yı ele aldığı çalışmada finansal gelişme ve turizm arasındaki ilişki ekonomik büyüme ve reel efektif döviz kuru değişkenleri ile beraber incelenmiştir. Araştırma sonucunda turizm ve finansal gelişme değişkenlerinin uzun dönemde eşbütünleşik oldukları saptanmış, Todo-Yamamoto Granger nedensellik test sonuçları ise değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur (Shahbaz vd., 2019). Başarır ve Çakır'ın (2015) 1995-2010 döneminde Türkiye, Fransa, İspanya, İtalya ve Yunanistan'ı inceldiği çalışmasında gelen turist sayısı ve finansal gelişmişlik arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı ortaya koyulmuştur. Güney Afrika için turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi inceleyen Muskawa ve Odhiambo (2020), finansal gelişmişlik göstergesi olarak para arzı kullanıldığında turizmden finansal gelişmeye doğru tek yönlü, özel sektöre verilen krediler ve piyasa kapitalizasyonun kullanıldığı durumlarda ise finansal gelişme ve turizm arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Literatürdeki ampirik çalışmalardan da görüldüğü üzere turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ülkelere göre farklılıklar gösterebilmektedir.

Turizm literatürü incelendiğinde, turizmin bir bütün olarak yerel ekonomiyi ne şekilde etkilediğinin farklı modellerle ortaya koyulmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir. Yapılan çalışmalarda turist harcamaları, turizm gelirleri, gelen turist sayısı gibi değişkenler bağımsız değişkenler olarak, milli gelirdeki değişim,

istihdam, vergi gelirleri gibi değişkenler ise turizmden etkilenen bağımlı değişkenler olarak modelde yerini almıştır. Elde edilen bulgular turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişkileri açıklamada fikir birliğine varılan ortak bir modelin olmadığını doğrulamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İHRACAT ve TURİZME DAYALI EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE

3.1. Dış Ticarete Dayalı Büyüme Stratejileri

İkinci Dünya Savaşından sonra büyümenin farklı kaynaklarını arayan ikitsatçılar dış ticaret ve ekonmik büyüme arasında anlamlı bir ilişkinin var olabileceğine dikkat çekmeye çalışmışlardır (Haring ve Humphrey, 1964; Emery, 1967; Balassa: 1978). Bu sebeptir ki, günümüzde de küresel ekonomik durumu ve ülke genelindeki makroekonomik koşulları göz önünde bulundurarak uygun ticaret politikası geliştirmeye çalışan ülkeler dış ticareti ekonomik büyümenin motoru haline getirmeyi amaçlamaktadırlar. Bu bağlamda ülkelerin yapısına, ekonomik karar alıcıların faaliyetlerine uygun olacak şekilde ya korumacı poltikalar ile dış ticaretin şekillendirildiği ithal ikameci ya da ticaretin serbestleştirilmesine yönelik ihracata dayalı stratejilerinden biri tercih edilebilir (Mangır, 2012:68).

1960'lı yıllarda dünya genelindeki ülkelerin büyük çoğunluğu yerli sanayiye desteklemek adına ithalatı kısıtlamaya dayalı poltikalar tercih etmekte ve bu kapsamda bazı ürünlerin ithalatına %120'lere varan gümrük vergileri uygulamaktaydılar. 1980'li yıllara gelindiğinde Latin Amerika ülkeleri gibi bir kısım ülkelerin bu politikayı sürdürümeye devam ettikleri görülmekte iken, bazı Doğu Asya ülkeleri ise güçlü kurumsal altyapının da desteği ile ithalat önündeki engelleri kaldırmaya ve ticareti serbestleştirmeye yönelik politikalar hayata geçirmeye başlamışlardı. Ancak Doğu Asya ülkelerinin ihracata dayalı sanayileşmeye geçtikten sonraki 10 yılda Latin Amerika ülkelerine göre milli gelirlerini 3 kat artırması ekonomik gelişmede ihracata dayalı sanayileşmenin daha etkin olduğuna ilişkin görüşlerin güçlenmesi ile sonuçlanmıştır (Rodrik, 2009:226). Bu sebeptir ki, dış ticareti şekillendiren her iki sanayileşme stratajisinin detaylı bir şekilde incelenmesinin ekonomik büyüme ile ticaret arasındaki ilişkiyi anlamaya da yardımcı olması açısından faydalı olacağı düşünülmüştür.

3.1.1. İthal İkameci Büyüme Stratejisi

İç piyasayı destekleme amaçlı, devlet müdahalesi ile ithalata karşı yoğun koruma önlemlerinin alınması ile izlenen politika ithal ikameci politika olarak tanımlanmaktadır (Krugman ve Obstfeld, 2000: 257). Kotalar, yüksek gümrük tarifeleri, döviz kurları üzerinde kontrol, faiz hadleri ithal ikameci politikalar kapsamında devletlerin en çok başvurduğu müdahale araçları olarak görülmektedir.

İlk defa Raul Prebisch (1962) ve Hans Singer (1975)'in yapmış olduğu çalışma ile literatüre kazandırılan ve kısa sürede Latin Amerika ülkeleri arasında popülerlik kazanan ithal ikameci sanayileşme özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret dengelerinin bozulmasını önlemek ve ülkelerde henüz gelişim aşamasında olan “bebek endüstrileri” yoğun küresel rekabet koşullarından koruyabilmek, ekonomiyi çeşitlendirmek adına sıklıkla tercih edilmektedir (Seyidoğlu, 2017: 344; Bruton, 1989). Bu bakımdan iç pazarın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yerli sanayinin geliştirilmesi döviz tasarrufunun sağlanmasına da katkı sağlayacak, bu ise dış ticaret hadlerini etkileyerek ülkelerin ticarete kazançlı çıkmasına yardımcı olacaktır (Kazgan, 1988: 83).

İthal ikamesinin eğitim ve teknolojinin gelişmesine katkı sağlama yanında kalifiye işçi sayısında da artışa neden olacağı ve bunun da büyümeye katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu sebeptir ki, günümüzde gelişmekte olan ülkeler hem ekonomik yapıyı modernleştirmek hem de sanayide gelişmiş ülkeler gibi ileri bir yapıya kavuşmak amacıyla ithal ikameci politikaları tercih etmektedirler (Awokuse, 2008: 161). 1982 yılında ortaya çıkan mali kriz ve bu yıllarda ticari serbestleşmeye giden Doğu Asya ülkelerinin kısa sürede yüksek büyüme rakamlarına ulaşması bazı devletlerin ithal ikameci politikaları terk etmesi ve ihracata dayalı politikalara yönelmesi ile sonuçlansa da (Edwards, 1993: 1360), günümüzde de çok sayıda ülkenin farklı koruma stratejileri ile ithal ikameci sanayileşme politikasını uygulamaya devam ettikleri görülmektedir.

İthalata dayalı büyümeyi seçen ülkeler bunu iki aşamada gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar ki, bunlardan ilki tüketim malları sanayisinin geliştirilme aşaması iken, ikinci aşama ara mallar ve yatırım mallarının da yurtiçinde üretimine

başlanmasıdır. İthal ikameci sanayileşmenin ilk aşamasında ileri teknolojiye ve yoğun sermaye yatırımlarına gerek duyulmayan tüketim mallarının ithalatı yerine yurtiçinde üretimine yönelik gerekli çalışmalar başlatılmaktadır. Bununla da, yurtiçi talebin yoğun olduğu tüketim mallarının ithalat yerine yerli üretim ile ikame edilmesi hedeflenmektedir. Ancak bu aşamada ara mallar ve yatırım mallarına olan talebin de artması ile birlikte ithalatın tekrar yükselebileceği de unutulmamalıdır. Bu durumda tüketim mallarına yüksek kotalar, tarifler getirilerek ilgili talep bastırılmaya çalışılırken, döviz kaynaklarının da tüketim mallarının ithalatında kullanılması engellenmiş olur. Ara ve yatırım mallarına ise gümrük muafiyeti uygulanarak döviz kaynaklarının bu alanda kullanılması hedeflenir. Bununla da, devletin de müdahalesi ile yerli üretim hızlandırılmaya, kapasite arttırılmaya çalışılmakta, ancak daha da önemlisi iç piyasa uluslararası rekabete hazır hale getirilmektedir. İlk süreç yurtiçi kapasite sınırlarına ulaşana kadar devam etmekte, bundan sonra ikinci aşamaya geçilmektedir.

İkinci aşamada ise, ithal edilen ara ve yatırım malları ülke içinde gerekli teknoloji ve deneyime sahip sanayi dallarında üretilmeye başlanır. Ancak üretimin yurtiçine kayması, bu malların ithalatına yönelik koruyucu önlemlerin getirilmesi ile sonuçlanmaktadır. Ayrıca bu malların üretiminde gerekli olacak girdilerin yurtdışından temin edilme zorunluluğu, dövizle olan talebin artmasına neden olacağından devletin daha fazla korumacı politikalar uygulamaya koyması zorunlu hale gelmektedir. Uygulanan korumacı önlemler üretimde maliyeti yüksek yerli girdilerin kullanması ile sonuçlanacak, bu da zaman içinde yüksek enflasyona neden olacak, ayrıca üretilen malların uluslararası rekabet gücünün de zayıflaması ile sonuçlanacaktır.

İthal ikameci sanayileşme stratejisini uygulayan ülkeler bir sıra politikalarla hedeflerine ulaşmaya çalışırlar ki, bunlardan ilki korumacılık uygulamalarıdır. Mutlak korumacılık uygulamaları daha çok Doğu Bloğu ülkelerinde karşılaşılan, yurtiçi talebi karşılama amacıyla üretilen ürünlerde fiyat, kalite gibi herhangi bir faktör gözeticilmeyen ve yurtdışından mal ithalatını yasaklayan korumacılık politikaları olarak tanımlanmaktadır (Kepenek ve Yentürk, 2000: 362). Bu ülkelerde ortaya çıkan dış rekabet eksikliği devletin fiyatlara müdahale edebilmesinin önünü açmakta, bu ise

zamanla ekonomik dengelerin bozulması ile sonuçlanabilmektedir. Diğer yandan bazı devletler sadece gümrük vergileri ve kotalar ile iç pazarı dış rekabetten korumaya çalışmaktadırlar ki, bu korumacılık politikası ise Göreceli korumacılık olarak tanımlanmaktadır. Çok sayıda gelişmekte olan ülkeler tarafından ithalat mallarına belirli bir sürede geçerli olacak kotaların getirilmesi şeklinde uygulanan bu politikalar ile yerli işletmelerin dış rekabetten korunması ve toparlanmaya yardımcı olması beklenmektedir. Ancak uygulamada bu ülkelerin bu kotaları belirlenen süre sonunda kaldırmadığı, aksine gümrük tarifelerinin daha da yükseltildiği ve uygulamanın zamanla diğer sanayileri de kapsayacak şekilde genişletildiği görülmektedir (Ballance vd., 1985: 33).

İthal ikameci politikaları benimseyen ülkeler yukarıda bahsi geçen korumacılık politikaları yanında sanayi yatırımlarını özendirici uygulamalarla da yerel sanayiye geliştirmeye çalışmaktadırlar. Yatırım indirimleri, faiz oranlarının piyasa denge değeri altında tutulması, vergi destekleri ve teşvikler sanayileşmeyi özendirici faaliyetler kapsamında sıkça başvurulan uygulamalar arasındadır. Bu uygulamalar yatırım maliyetlerini düşürülmesine ve kar marjlarının yükselmesine katkı sağlayarak sanayileşmeyi desteklemektedir.

İthal ikameci politikalar arasında yer alan kur politikası, hükümetlerin döviz kurunu sabitlemesi şeklinde uygulanmaktadır. Ancak sabit döviz kurlarının ulusal para birimlerini zamanla aşırı değerli hale getirmesi sonucunda ithal edilen ara ve yatırım mallarının yerli sanayiler tarafından daha ucuz bir fiyata temin edilmeye başlanması, ülkelerin dış ticaret dengesinde bozulmaların ortaya çıkması ile sonuçlanmaktadır.

İthal ikameci politikalara geçişte daha önceden yurtdışından satın alınan malların yurtiçinde üretimine başlanması ve bu süreçte arzın belirli bir hacme kadar ulaşması beklenmektedir. Bunun için ise satın alma gücünde bir artış ve iç talepte canlanmaya gerek duyulmaktadır ki, bunun gerçekleşmesi için hükümetlerin hanehalkı geliri, maaşlar ve ücretlerde de artışa gitmesi olasıdır.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tarafından yaygın olarak tercih edilmesine rağmen ithal ikameci sanayileşmenin bazı çalışmalarda sert bir şekilde eleştirildiği de gözden kaçmamaktadır. İlgili çalışmalar incelendiğinde yurtiçinde

retimine başlanan tüketim, ara mal ve yatırım mallarının ithal edilen mallara göre daha maliyetli, kalite bakımından daha düşük ve satış fiyatının da pahalı olması eleştirilerin en temel nedenleri arasındadır. Ayrıca korumacı bir politikanın AR-GE faaliyetlerini baltalayacağına ve kaynakların rasyonel şekilde kullanımına engel olacağına yönelik eleştirilere de çalışmalarda sıkça rastlanmaktadır.

Diğer yandan ithal ikameci politikaları uygulayan ülkeler tarafından çoğunlukla tercih edilen sabit kur politikası sonucunda ulusal para biriminin zamanla aşırı değer kazanması ihracatçılara zarar vermekte, ihracattan elde edilen gelirlerin düşmesi ile ülkenin ihraç performansı olumsuz yönde etkilenmektedir. Bu durum ise yüksek maliyetler, düşük gelirlere sahip, uluslararası piyasalarla rekabet etme yeteneğini kaybetmiş sektör yapısının ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Egeli, 2001: 152).

Bunların yanında ithal ikameci politikaların beklentilerin aksine sadece nihai malların ithalatını azaltacağı, ancak ara mal ve yatırım mallarının ithalatını artıracacağı bununla da dışa olan bağımlılığı azaltma yerine daha da artıracacağı da yapılan birçok çalışma ile doğrulanmıştır. Unutulmamalıdır ki, ara ve yatırım mallarının üretiminde makine, teknoloji, hammadde vd. girdilere gerek duyulacaktır ki, bunların temini ancak dış pazarlardan sağlanabilmektedir. Bu durum daha fazla döviz ihtiyaı doğuracak, düşen ihracat performansı sonucunda ortaya çıkan döviz darboğazları demeler bilançosunun açık vermesine neden olacaktır. Böyle bir tabloda ülkeler açıklarını finanse etmek için maliyeti yüksek dış kaynaklara yönelmek zorunda kalacaklardır. Bunun yanında üretim yapma amacıyla transfer edilen teknoloji hem istihdam yaratma hem de sermaye bulmada yetersiz olan gelişmekte olan ülkelerin faktör donatımları ile de çoğu zaman uyumlu olmayacaktır. Nitekim yeni teknolojinin işsizliği artırma riski de stratejinin eksiklikleri arasında görülmekte ve eleştirilere neden olmaktadır (Tyler, 2008: 94). Dolayısıyla dışa bağımlılığı azaltma amacıyla tercih edilecek ithal ikameci politikalar amacına ulaşmamakta, aksine bahsi geçen bir sıra sorunları da beraberinde getirebilmektedir.

3.1.2. İhracata Dayalı Büyüme Stratejisi

Karşılaştırmalı üstünlük ilkesine göre ticaretin en büyük avantajı kaynak tahsisi açısından verimlilik sağlamasıdır. Ancak verimli kaynak tahsisinden elde edilen reel kazançlar, ancak hükümetlerin ihracata karşı önyargılarını bir kenara bırakmaları durumunda gerçekleşmiş olacaktır. İhracata dayalı büyüme stratejisini benimsemenin bir başka kazanımı da ölçek ekonomileri ile ilgilidir. Bu stratejinin savunucuları, iç pazarların firmaların optimal ölçeğe ulaşmasına izin vermek için çok küçük olduğunu savunurlar. Firmaların artan getiriler ve nihayetinde optimal ölçek elde edebilmeleri ise yalnızca üretimin dış pazarlara satışı yoluyla mümkün olabilmektedir (Grabowski, 1994). Dolayısıyla stratejinin faydaları veya getirilerinin daha çok sayıda olduğunu düşünen birçok gelişmekte olan ülke ihracata yönelik politikaları daha fazla tercih etmeye başlamışlardır. Kruger (1985, s. 22); “... dünya ekonomisinden yalıtılmak yerine onunla bütünleşmeye dayanan kalkınma stratejisi sadece uygulanabilir değil, aynı zamanda daha tercih edilebilirdir” diyerek ihracata dayalı büyüme stratejisine olan desteğini ifade etmiştir.

İhracata dayalı büyüme, teorik olarak Doğu Asya Kaplanlarının ihracat politikalarının başarısı nedeniyle Neo-Klasik iktisatçılar tarafından ortaya atılmıştır (World Bank, 1993). İlk kez Bela Balassa (1978), 1960-73 yılları arasında gelişmekte olan on bir ülke için standart en küçük kareler yöntemi kullanarak ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada ihracat ve imalat çıktısı arasındaki bağlantıya ek olarak toplam ihracat ile GSMH arasındaki ilişki de tahmin edilmiş, elde edilen tahmin sonuçlarıda ihracatın, ekonomik büyümenin belirlenmesinde önemli bir faktör olduğu ortaya koyulmuştur. Ancak hipotez sadece akademisyenler tarafından geniş çapta kabul edilmekle kalmamış (Feder, 1983; Krueger, 1990), zamanla birçok ülkenin ekonomik büyümesini ve kalkınmasını sağlayan ve Dünya Bankası'nın politikalarını da şekillendirmeye başlayan bir strateji haline dönüşmüştür (Dünya Bankası, 1987).

İhracata dayalı sanayileşme büyümenin temelinde iç talepten çok dış talebin olduğuna dikkat çekerek , ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları alanlarda serbest piyasa koşulları altında mal ve hizmet üretimi ve ihracatına yönelmelerini

teşvik etmektedir (Kazgan, 1988: 85). Diğer bir ifadeyle, ihracata dayalı büyüme stratejisi ülkelerin bol olarak bulundurdıkları kaynakları yurtiçinde tüketilecek malların üretiminden daha çok, ihraç edilecek malların üretiminde kullanılması olarak da tanımlanmaktadır (Aklin vd., 2006:474).

İhracata dayalı sanayileşmenin gerçekleşmesi için öncelikli koşul, iç pazarda talebin daralması veya makro araçlardan yararlanılarak iç talebin sınırlandırılması ile ortaya çıkacak arz fazlasının dış pazarlara yönlendirilmesidir (Çelebi, 1990: 24). Bundan sonraki süreçte döviz kurunun serbest piyasa koşullarında belirlenmeye başlanması, ara ve yatırım mallarına yönelik gümrük tarifelerinin düşürülmesi, ihracatı destekleyen endüstrilerin kapasitelerinin artırılmasına yönelik rekabette avantaj sağlayacak bir dizi politkalarla stratejinin desteklenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

İhracata dayalı sanayileşmeye geçiş, ihracata yönelik yatırımlara ağırlık verme ve kaynakların büyük bir kısmının ihracata yönelik üretim gerçekleştiren ve gelişim potansiyeline sahip sektörlerle yönlendirilmesi ile mümkün olabilmektedir (Yılmaz, 1985: 72). Bu kapsamda ulusal paranın aşırı değerlenmesinin önüne geçilmesi amacıyla sabit kur sisteminin terk edilmesi ve esnek kur politikasına geçiş ilgili sanayileşme stratejisinin sacayaklarından birini oluşturmaktadır. Nitekim esnek kur rejimi ihracatı destekleyen yerli sanayi sektörünün korunması ve uluslararası pazarlarda rekabet edebilir olması açısından son derece büyük öneme sahiptir.

İthal ikameci politikalarda korumacı yöntemler tercih edilmekte iken, ihracata dayalı sanayileşmede diğer ülkelerle rekabet edebilme ve mal ve hizmet piyasalarında serbestleşme adına ihracata yönelik destek, teşvik ve sübvansiyonlara yer verilmekte, bunları girdi mallarına yönelik kotaların kaldırılması ve tarifelerin indirilmesi gibi politikalar izlemektedir. Bu bakımdan ülkeye döviz girdisi sağlayabilecek sektörlerin saptanması, düşük faizli krediler, vergi indirimleri, vergi, resim ve harç istisnası, bürokratik engellerin azaltılması gibi özendirici çalışmalar yanında, üreticinin yurtiçi karlarını azaltma ve ihracata yöneltecek uygulamalarla desteklenmesi de ilgili sanayileşme stratejisini seçen ülkeler tarafından yaygın olarak tercih edilmektedir.

Ayrıca ilgili sanayileşme stratejisine geçmede yukarıda yer verilen politikalar yanında hükümetlerin reel sektörü destekleme amaçlı bazı politikalara da yer vermesi

beklenmektedir. Bu kapsamda gerekli kurumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi, alt yapının iyileştirilmesi, işgücünün eğitilmesi, rekabette üstünlük elde edilmesi amacıyla uluslararası standartların gerekliliklerinin karşılanması konusunda reel sektöre gereken desteklerin sağlanması bunlar arasında yer alabilir (Seyidoğlu, 2017: 607).

İhracata dayalı sanayileşme ülkeler açısından bir takım avantajları beraberinde sunmaktadır. İhracat; ülkeler arasında bütünleşme ve karşılıklı ilişkilerin güçlendirilmesine, kaynakların daha etkin kullanımına ve ürün kalitesinin de artmasıyla rekabet kabiliyetinin yükselmesine katkı sağlar. Bunların yanında ilgili sanayileşme stratejisinin emek faktörü zengin ülkelerde istihdamın artmasına, üretimde verimliliğin artması ve maliyetlerin düşmesine, ölçek ekonomilerinden faydalanmaya, yabancı yatırım girişinin hızlanmasına ve teknoloji transferine de önemli ölçüde yardımcı olduğu bilinmektedir. Büyüme hedeflerini gerçekleştirme yolunda ülkeler ara mal ve sermaye malına ihtiyaç duyarlar ki, ihracat bu malların ithal edilmesi için gerek duyulan döviz girdisinin sağlanmasına da yardımcı olmaktadır. Görüldüğü üzere sağlamış olduğu tüm katkılarla ihracat üretimin ve kişi başına gelirin artmasına ve bununla da nihai olarak iktisadi büyümenin hızlanmasına katkı sağlamada etkin araçlardan biri olarak kullanılabilir (Krueger, 1974: 287; Coughlin, 1987: 448).

3.1.3. İhracata Dayalı Büyüme Stratejisine Yönelik Eleştiriler

İhracata dayalı sanayileşmenin özellikle gelişmekte olan ülkelerin büyüme hedeflerine ulaşmada yapmış olduğu katkılar bu kapsamda uygulanan bazı politikaların ekonomiye getirmiş olduğu yükün çoğu zaman gözardı edilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu bakımdan hangi sektörlerin vergi indirimi ve muafiyetlerden yararlanabileceğine ilişkin doğru planlamanın yapılmaması bir çok kez ülke bütçelerini önemli ölçüde gelir kaybına uğratmış, bu nedenle bu uygulama hem Dünya Ticaret Örgütü (WTO), hem de GATT tarafından ağır eleştiriler almıştır. Diğer yandan döviz kurlarının piyasa koşullarında belirlenmeye başlanması, nihai malların üretimi için gerek duyulan ara ve yatırım mallarının fiyatlarını yükseltecek, bu durum ara ve yatırım mallarını ithal eden ülkelerin üretim maliyetlerinin artması ile sonuçlanacak,

neticede bu ülkeler uluslararası rekabet avantajını kaybedecektir. Son yıllarda gelişmiş ülkeler tarafından özellikle ticaret savaşları adı altında uygulamaya koyulan korumacı ticari politikaların artması da ihracatın büyümeye desteğini sınırlandırmıştır.

Bunların yanında ihracata dayalı büyüme politikası uygulayan ülkelerin kaynak dağılımı konusunda rasyonel hareket etmemelerinin, karşılaştırmalı üstünlük ve faktör donatımını gözetmeden sektörlere yapılacak kaynak tahsisinin, beklentilerin aksine yüksek maliyetler ve düşük verimliliğe neden olacağı da unutulmamalıdır. İhracata dayalı büyüme politikasına yönelik en temel eleştirilerden biri de, bu strateji ile birlikte kişi başına gelir artış hızının daha da artacağı ve böylece iç talepte artışın ortaya çıkması yönündedir ki, bu da ihracatın düşmesi ile sonuçlanmaktadır. Nitekim uygulama aşamasında ihracat kapsamında ortaya çıkan gelir artışlarının tasarruflar yerine lüks tüketime kayması gibi durumlar stratejinin büyüme üzerindeki etkilerini kısıtlayıcı faktörler olarak nitelendirilmektedir.

Ülkelerin ister ithal ikameci, isterse de ihracata dayalı büyüme stratejisinden birini tercih ederken ilgili stratejinin sağlayacağı katkılar ve eksiklikleri göz önünde bulundurarak hareket etmesi son derece önemlidir. Birbirine zıt gibi gözükseler de, aslında her iki stratejinin de temel hedefleri istihdamın teşviki, sanayi sektörünün geliştirilmesi, ödemler dengesinde ortaya çıkan açıkların kapatılması ve nihai olarak iktisadi büyümenin hızlandırılmasıdır (Grabowski, 1994). Bu bakımdan büyüme literatüründe hem ihracata hem de ithalata dayalı büyüme hipotezlerine yer verildiği görülmektedir.

3.2. Dış Ticaret Kapsamında Hizmet İhracatının Sınıflandırılması ve Turizmin Yeri

Gelişmiş ülkelerde hizmet ticaretinin temel belirleyicisi beşeri sermayedir ve buna bağlı olarak finans ve eğitim hizmetleri gibi bilgi ve beceriye dayalı hizmet üretiminin daha yaygın olduğu görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise turizm ve ulaştırma gibi hizmet sektörlerinin geliştirilmesi için fiziksel sermaye ve yabancı yatırımlara daha çok gerek duyulmaktadır (Kuznar, 2004: 12). Diğer yandan bu ülkelerde eğitim kalitesinin düşük, nitelikli personelin ise gelişmiş ülkelere göç etme eğiliminde olması bu ülkelerin beşeri sermayeye dayalı hizmet ticaretinde

ilerlemesinin önündeki en temel engellerden biridir. Ancak bunların yanında teknoloji, altyapı, tüketici tercihlerinde ortaya çıkan değişimler, küresel talep ve reel efektif döviz kuru gibi faktörlerin de hizmet ticaretinin belirleyicileri arasında yer aldığı bilinmektedir.

Birleşmiş Milletler (United Nations, 2010:15) tarafından yapılan sınıflandırmada hizmet ticaretinin dört şekilden bahsedilmektedir. Hizmet ticareti; sınır ötesi ticaret, yurt dışında tüketim, ticari varlık ve gerçek kişilerin hareketliliği şeklinde ortaya çıkar. Sınır ötesi ticarete tüketicilerin veya hizmet arz edenlerin fiziki olarak hareketlerine gerek duyulmamakta, farklı bilgi ve iletişim teknolojileri kanallarından yararlanılarak finans, danışmanlık, e-ticaret gibi hizmetler sunulmaktadır. Yabancı yatırımlar yoluyla yurtdışında bir şube açarak buradaki tüketicilere hizmet vermeye çalışan bir banka ya da bir sigorta şirketi ticari varlık (commercial presence), bir doktorun yabancı bir ülkeye geçici hareketi yoluyla buradaki tüketicilere sağlık hizmeti sunması ise Gerçek Kişilerin Varlığı ya da Gerçek Kişilerin Geçici Hareketliliği (Movement of Natural Persons) olarak tanımlanan ticaret türlerine örnek olarak gösterilebilmektedir (Dinçer ve Çakmak, 2008:141). Turizm hizmet ihracatı ise bu kategorilerden yurtdışında tüketim (consumption abroad) kapsamında değerlendirilmektedir . Bu bakımdan A ülkesindeki bireylerin belirli turistik hizmeti almak için B ülkesinde bulunan hizmet sağlayıcılarına doğru hareketi söz konusu olmaktadır. Ancak yine de yapılan sınıflandırmalar arasındaki sınırların kesin hatlarıyla belirgin olmadığı, hizmetlerin karşılıklı olarak iç içe geçtiği örneklerin de çok sayıda olması sebebiyle sadece belirli bir grubun içinde değerlendirilmesinin doğru olmayacağı belirtilmiştir (Schwarzer, 2015: 3)

3.2.1. Turizme Makroekonomik Bakış

Hizmetler ekonomisini inceleyen Inman (1985) kişi başına düşen reel gelirin artması durumunda kişi başına talep edilen hizmetlerde daha fazla artış meydana geleceğini dolayısı ile talebin gelir esnekliğinin 1’den büyük olması dolayısı ile reel hizmetlerin daha hızlı büyüyeceğini belirtmiştir. Bu durum hizmetlerin ulusal gelirlerden aldıkları payın refah düzeyindeki artışlarla paralellik göstermesine neden olur.

Bir diğerk önemli faktör, uzmanlaşma ve toplam üretim faktörlerindeki artışlardan kaynaklı ekonomik büyümeler ve kişi başına düşen gelir artışlarının firmaların hukuksal, finansal bazı hizmetleri, hanehalkının ise ev temizliği ve yiyecek

Şekil 7: Turizmde Küreselleşme

Kaynak: Dwyer, 2017

ve içecek hizmetlerini dışarıdan satın almaya yonelmeleri ve bunun bir sonucu olarak hizmetlere olan talebin artmasıdır. Bu durum ekonomide farklı hizmet sektörlerinin gelişmesine katkı sağlamış olacaktır. Artan uzmanlaşma hizmet kalitesinin iyileştirilmesine ve ortalama maliyetlerin azalmasına neden olacak, bu durum ise hizmetlere yönelik talebin ve dolayısı ile bu sektörlerin üretim içerisindeki paylarının da artması ile sonuçlanacaktır.

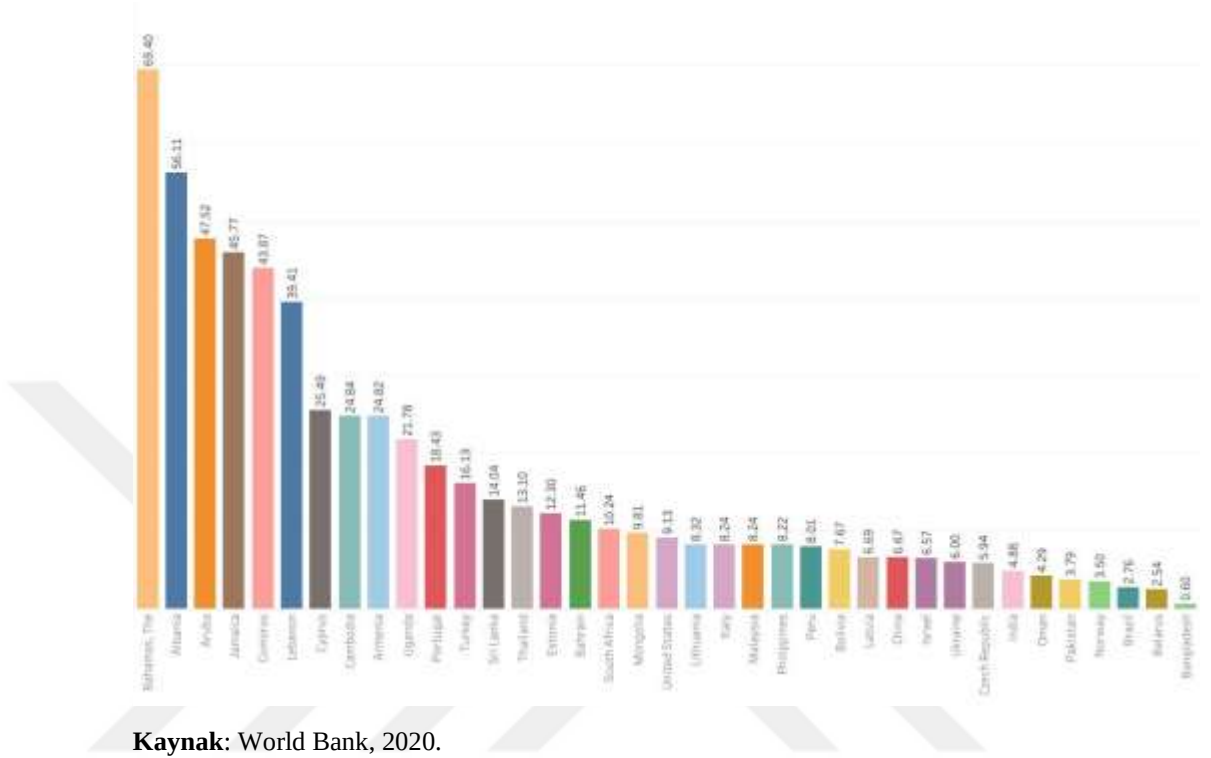
Hizmet sektörlerinde emeğin verimliliği tarım ve sanayiye göre daha zayıf artış göstereceğinden, genel istihdam içinde hizmetlerin payı her geçen gün artmaya devam etmektedir. Bundan dolayı hizmet sektörlerinin talebi fiyat karşısında inelastik bir yapıya sahip olduğu durumlarda, ekonomi büyüdükçe hizmetlerin de toplam istihdam içindeki payı artmaya devam edecektir. Bir sonraki bölümde turizmin makroekonomik etkilerine ilişkin ayrıntılara yer verilecektir.

3.2.1.1. Turizmin Ödemeler Dengesine Ekisi

Ödemeler dengesi, ülkede yaşayan kişilerin başka bir ülkedeki kişiler ile yaptıkları bütün ekonomik ilişkileri gösteren hesap olarak bilinmektedir (Salvatore, 2004: 430). Turizmin bir ülkenin veya bölgenin ödemeler dengesi açığını kapatmada ve ekonominin krize sürüklenmesinin önlenmesinde önemli sektörlerden biri olduğu bilinen bir gerçektir (Ritchie ve Goeldner, 1986). Diğer yandan turizmin dış ödemeler bilançosundaki etkileri değişiklik gösterebilmekte, farklı bölgelerden gelen ziyaretçilerin destinasyonda yaptıkları harcamalar bölge ekonomisini canlandırırken, herhangi bir tedarikçinin turistik ürünlere yönelik gerçekleştirdikleri dış alımlar ise sızıntıları meydana getirerek ödemeler dengesinde bozulmalara neden olmaktadır.

Bir ihracat ürünü olarak turizmin en önemli makroekonomik etkisi, ülkenin ödemeler dengesine sağlamış olduğu katkılardır. Turizm kapsamında destinasyonlarda yapılan harcamalar gelir düzeyinin artmasına neden olmakta, bu durum ülkelere daha fazla tasarruf fırsatı sunarak, yatırımların da artmasını desteklemektedir. Ayrıca yeni istihdam fırsatlarını beraberinde getirmekte, nihai olarak ekonomik büyüme hedeflerine ulaşmayı kolaylaştırmaktadır (Hugo, 1992).

Şekil 8: Turizm gelirlerinin toplam ihracat gelirlerine oranı (%)

Kaynak: World Bank, 2020.

Uluslararası turizm kapsamında turizm hareketleri turist gelen ülkelerde döviz arzını, turist gönderen ülkelerde ise döviz talebini artırmaktadır. Howell (1993) turist harcamalarının turizm ödemeler dengesi üzerinde yaratmış olduğu etkileri şu şekilde sınıflandırmıştır:

a) birincil etkiler: Ev sahibi ülkede yabancı ziyaretçilerin ulaştırma, konaklama, yeme-içme amacıyla yaptıkları günlük harcamalar birincil etkiler olarak değerlendirilmektedir. Diğer yandan yerleşiklerin yurtdışındaki turistik harcamaları döviz giderlerine neden olmakta bu durum ödemeler dengesini baskılamaktadır. Bu sebeple turizmin ödemeler dengesi üzerindeki etkilerinin pozitif olarak değerlendirilmesi için döviz giderleri ve gelirleri arasındaki oranın 1’den büyük olması beklenir.

b) ikincil etkiler: Ölçülmesi daha karmaşıktır, doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olarak üç grupta değerlendirilmektedir.

Doğrudan ikincil etkiler: Sızıntılar, seyahat acentlerine ödenen komisyonlar ve yabancı yatırımlara ödenen kar payları gibi turizm kapsamında yapılan tüm ithalat faaliyetlerini kapsamaktadır.

Dolaylı İkincil Etkiler: İlk turist harcamalarının transferlerini yani elde edilen gelirlerin diğer işletmelere aktarılmasını ifade eder.

Uyarılmış İkincil Etkiler: turizm gelirlerinin turistik mal ve hizmet üretiminde istihdam edilenlerin kişisel ücretlerindeki artışa ilişkin etkilerine uyarılmış etki adı verilir. Ancak istihdam edilen personelin yabancı olması durumunda yapılan ödenemelerin bir kısmı yurtdışına transfer edilebilmektedir.

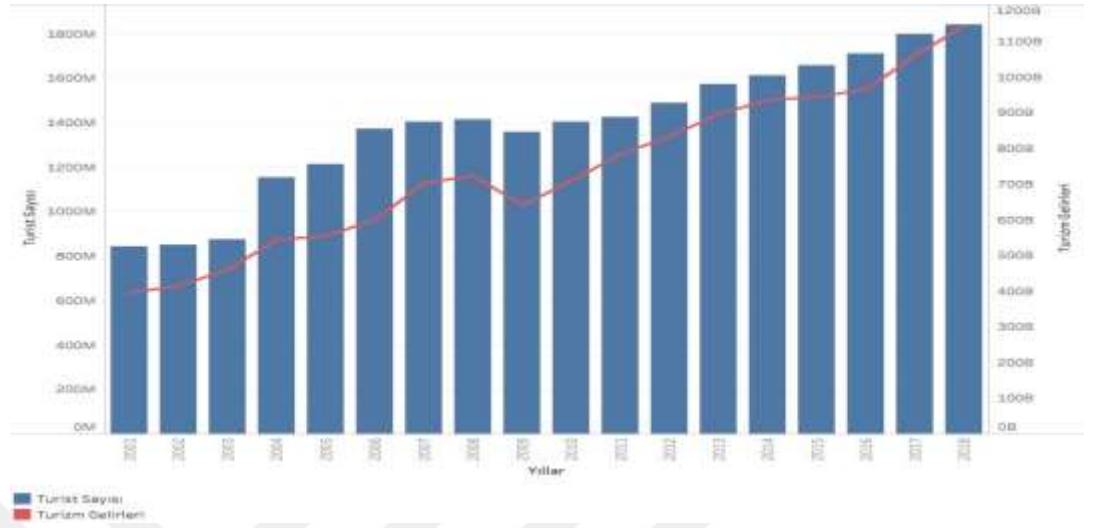
c) üçüncül etkiler: doğrudan turist harcamaları ile değil, turizm faaliyeti tarafından teşvik edilen yatırım fırsatları gibi faaliyetler ile ilgili olan döviz akışlarını ifade eder.

3.2.1.2. Turizm Gelirleri

İhracata dayalı büyüme teorisine göre, ekonomik büyümenin kaynağı yurtdışına satışlardan elde edilen gelirden, yani ihracattan kaynaklanmakta olup, turizm uluslararası ticaretin ve ihracatın ana unsurlarından biridir. Klasik dönem dış ticaret teorilerinden Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler Teorisi, turizmde uzmanlaşmaya ilişkin önemli bakış açısı sunar. Buna göre büyümenin temel kaynağı, bir sektörün, diğer sektörlerle kıyasla rekabetçi ve göreceli maliyet avantajına sahip ürünlerin üretiminde ve ihracatında uzmanlaşmasıdır. Turizm gelirlerinin neden olduğu döviz kazançlarındaki artış ticaret dengesine olumlu yansımakta, bu da özellikle gelişmekte olan ülkelerde ulusal para biriminin değer kaybetmesinin önüne geçmeye yardımcı olmaktadır.

Turizm gelirleri hesaplanmasında yaygın olarak iki yöntem tercih edilmektedir (Shaw ve Williams, 1991). Doğrudan yöntem, turistlerin beyanlarına ve finans kurumları tarafından sağlanan verilere dayanırken, dolaylı yöntemde ise, turist geceleme sayıları günlük ortalama harcama miktarı ile çarpılarak toplam turizm gelirleri belirlenmeye çalışılır.

Şekil 9: Turizm Gelirleri ve Uluslararası Turist Sayısı (2001-2018)

Kaynak: WTTC, 2019.

Turizmden elde edilen gelirler kısa sürede tüm sektörlerle yayıldığından dolayı ortaya çıkan etkilerin direk, endirek ve uyarılmış olarak gruplandırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Turizm harcamalarının turizm işletmeleri açısından oluşturduğu gelirler direkt ya da birinci dereceden etkiler olarak nitelendirilmektedir. Direkt turizm gelirleri elde eden işletmelerin yaptıkları harcamalar sonucunda turizm gelirlerinin tekrar ekonomiye kazandırılması endirekt etkiler olarak adlandırılmaktadır. Bu bakımdan endirekt etkiler turizm geliri elde eden işletmelerin gelirlerinin bir kısmını diğer işletmelere aktarırken ortaya çıkar. Örneğin, bir havayolu şirketi, catering hizmetleri sunan işletmelerden hizmet aldığı anda, turizm gelirleri tekrar ekonomiye kazandırıldığından endirekt etkiler meydana gelecektir. Uyarılmış etkiler ise turizm işletmelerinde istihdam edilenlerin kişisel gelirlerinde meydana gelen artışla beraber tüketim harcamalarının da artmasının doğurduğu etkilerdir.

3.2.1.3. Turizmin Kamu Gelirlerine Etkisi

Turistler, seyahat ettikleri ülkede o ülkenin vatandaşları gibi aldıkları mal ve hizmetler karşılığında devletin gelir kaynaklarına katkı sağlamış olurlar (Ritchie ve Goeldner, 1986). Bölge dışından gelen turistlerin ev sahibi ülkelerde yapmış oldukları harcamalar hükümet için önemli bir ek kaynak anlamına gelmektedir.

İç ve dış turistik mal ve hizmet tüketimine ilişkin harcamaların ortaya çıkardığı vergi gelirlerine ek olarak, sektörde kullanılmak üzere yurtdışından ithal edilen mallarından alınan gümrük vergileri, ayrıca turizm işletmeleri tarafından ödenen kurumlar vergisi ve gelir vergileri turizmin kamu gelirlerine olan etkilerinin göstergesidir. Bunların yanında yerli ve yabancı turistlerden alınan ayakbasta parası, yurtdışına çıkış harcı, vize için ödenen ücretler, müze, ören yerleri ve milli parklara giriş ücretleri gibi yollarla da ekonomiye doğrudan girdi sağlamaktadırlar. Elde edilen gelirlerin önemli bir kısmı, destinasyonlarda altyapı ve üstyapının iyileştirilmesi, destinasyonun tanıtımı ve pazarlanması, sektörün geliştirilmesine yönelik teşvik ve muafiyetler kapsamında doğrudan ya da dolaylı giderler olarak kamu tarafından tekrar turizm endüstrisine aktarılabilir.

3.2.1.4. Turizmin Fiyatlar Üzerindeki Etkileri

Turistlerin gittikleri destinasyonlarda yaptıkları harcamalar, bölgenin gelirini artırırken, enflasyonist baskılara da neden olabilmektedir (Ritchie ve Goeldner, 1986). Turistlerin çoğunlukla yüksek harcama eğilimlerine sahip olmaları, paranın satın alma gücü yüksek ülkeleri tercih etmeleri ve tatildayken aşırı tüketim ve "savurganlığa" meyilli olmaları destinasyonda mal ve hizmetlere yönelik talebin artmasına neden olacaktır. Bu durum destinasyonlarda yiyecek-içecek, ulaşım, hediyelik eşya işletmelerinin sundukları ürün ve hizmetlerde fiyat artışlarına neden olabilmektedir. Bu sürecin uzun süre devam etmesi zamanla turizm ile bağlantılı diğer sektörlerle de yansiyacaktır. Ayrıca, turistik ürün ve hizmet tedarikçileri yoğun sezonlarda turist sayısındaki artışı fırsat bilerek, fiyatlarını aşırı derecede artırmaktadırlar. Tüm bu gelişmeler enflasyona neden olarak yerel halkın ekonomik refahına zarar verecektir.

Enflasyonist ortamda çalışanların ücretlerinde bir artış yaşansa bile reel ücretlerde azalma meydana gelecek, bu durum hizmet kalitesinin de düşmesi ile sonuçlanacaktır.

3.2.1.5. Turizmin İstihdama Etkisi

Emek yoğun sektörlerden olan turizmde makineleşme ve otomasyonun kullanımının zor olması hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde turizmde istihdam imkanlarının yüksek olmasına neden olmuştur. Turist harcamalarının istihdam üzerindeki etkileri üçe ayrılabilir (Nobbs, 1981):

Doğrudan İstihdam: Turistik çekicilikler, konaklama işletmeleri, hediyelik eşya satışı gerçekleştiren işletmeler gibi doğrudan turizm faaliyetlerini gerçekleştiren işletmelerin oluşturduğu istihdam olanaklarıdır.

Dolaylı İstihdam: Yerel ulaşım işletmeleri, mağazalar ve bankalar gibi turizm ile ilişkili sektörlerin oluşturduğu istihdam imkanları ikincil istihdam olarak tanımlanmaktadır.

Yatırım istihdamı: Turistik destinasyonların geliştirilmesine yönelik havaalanları, karayolları, elektrik, su ve atık yönetimi gibi büyük altyapı ve üstyapı çalışmalarının ortaya çıkaracağı istihdamdır.

Dolaylı ve yatırım istihdamı gibi ikincil istihdamın büyüklüğü, turizm sektörünün yerel ekonomiyle ne ölçüde bütünleştiğine bağlıdır (Mill, 1992). Ayrıca turizmin diğer sektörlerle göre daha fazla emek yoğun olduğu ve bu nedenle sektörün geliştirilmesi için daha fazla dikkate ihtiyaç duyulduğu ileri sürülmektedir. Turizmin emek yoğunluğu düzeyi istihdam edilen işçi sayısının turizmin ülke ekonomisine katkısına bölünmesiyle elde edilen istihdam - çıktı oranı ile hesaplanabilir.

Özellikle gelişim aşamasında olan bir destinasyonda başta altyapı ve üstyapı maliyetleri olmak üzere turizm yatırımlarının başlangıç maliyetlerinin yüksek oluşu, istihdam yaratma sürecinde birim maliyetlerini önemli ölçüde artırmaktadır. Benzer şekilde, turizm gelişiminin ilk aşamalarında ziyaretçi sayısının az olması nedeniyle yatırım - çıktı oranı da yüksek olacaktır. Destinasyon geliştikçe ve daha fazla turist çekmeye başladıkça yatırım-çıktı oranında düşüşler gözlemlenecektir. Ayrıca lüks ve maliyeti yüksek otel inşaatlarında istihdam maliyeti yüksek kalmaya devam etse de,

ortaya çıkan fiziksel gelişim daha az maliyetli yeni tesislerin de açılmasına fırsat sunacak, bu da istihdam maliyetlerini önemli ölçüde düşürecektir. Burada turizmin ekonomik etkilerinden en etkin şekilde yararlanmanın tek yolu istihdam edilen personel içinde yerel halkın payını maksimize etme ve hedef pazarlara yönelik hizmet kalite standartlarına bağlı kalınmasıdır.

3.2.1.6. Turizmle İlişkili Olumsuz Dışsallıklar

Turizmin özellikle gelişmekte olan ülkeler tarafından önemli bir gelir kaynağı olarak görülmesinden dolayı aceleci politikalarla geliştirilmesinin uzun vadede onarılması mümkün olmayan çevresel ve sosyal hasara neden olabileceği ve bir bölgedeki yerel halkın refahı üzerinde kalıcı olumsuzluklar yaratabileceği unutulmamalıdır. Gelişmekte olan ülkelerde kontrol edilemeyen bir kitle turizminin, doğal kaynaklardan geleneksel yaşam tarzlarına kadar uzun vadede farklı boyutlarda büyük yıkıma neden olabileceği uyarısı her zaman dikkate alınmalıdır.

Turizmin pek çok faydası biliniyor olsa da, bununla bağlantılı sosyal, ekonomik ve çevresel olumsuz etkilerin de göz önünde bulundurulması zorunludur. Olumsuz dışsallık, bir ekonomik faaliyetin, örneğin çok sayıda çalışana istihdam sağlayan (ekonomik faaliyet) bir fabrikanın, üretim sürecinde havayı da kirletmesi sonucunda toplumu olumsuz yönde etkilemesi olarak nitelendirilmektedir (Biglan, 2009: 215). Benzer şekilde artan turizm hareketlerinin doğal ve sosyal çevre üzerindeki etkilerinin hazırlanan politikalarda özen gösterilmemesi felaketlere yol açabilir. Ekosistemin ve çevrenin bozulması ise, nihayetinde turistik çekicilik unsurları olan doğal, kültürel zenginlikleri yok edebilir. Bu etkiler göz önünde bulundurularak turizmin olumsuz etkileri üç şekilde gruplandırılmaktadır:

- a. Fiziksel Etkiler: Destinasyonlarda aşırı kalabalıklaşma ve nüfus yoğunluğundaki artış
- b. Ekonomik Etkiler: Enflasyon, arsa fiyatlarındaki artışlar, tek bir sektöre bağımlılık
- c. Sosyal Etkiler: Fuhuş, kumar ve kültürel kimliğin kaybı gibi istenmeyen faaliyetlerin yaygınlaşması.

Turizmin gelişmekte olan ülkeler tarafından önemli bir gelir kaynağı olarak görülmesi ve gelecek vizyonu taşımayan politikalarla geliştirilmesi nedeniyle ciddi aksamalara yol açabileceği ve toplumlarda uzun vadeli hasara neden olabileceği konusunda yapılan uyarılar mutlaka dikkate alınmalıdır. Turizmden olumsuz etkilenen yöre halkı, turistlere düşmanca davranışlar sergileyebilmekte, bu durum, yerel turizm endüstrisindeki gelir potansiyelini ve istihdam fırsatlarını tersine viren destinasyon bölgesinin çekiciliğini azaltmaya hizmet etmektedir.

Mill'e (1992) göre turizm endüstrisindeki potansiyel sorunların gerçek sebebi, turizm pazarının destinasyonlardan daha hızlı büyümeye devam etmesidir. Sosyal taşıma kapasitesi; yerel halkta turizme karşı olumsuz algının oluşmaya başladığı, turizmin gelişiminin tahammül edilemez düzeye geldiği son eşik düzeyi olarak ifade edilmektedir. Bundan dolayı fiziksel ve sosyal taşıma kapasitesi daima göz önünde bulundurulmalı ve buna uygun plan ve stratejiler geliştirilmelidir. Kaynaklar sınırlı olduğu için her destinasyonun sınırlı turist kabul edebileceği gerçeğini göz önünde bulundurularak “tolerans düzeyinin” turizm planlayıcıları tarafından dikkate alınacağı takdirde, turizmin uzun vadede büyümeye, kalkınmaya ve refah düzeyinin iyileştirilmesine katkıda bulunacağından bahsedilebilir.

3.2.1.7. Turizm ve Ekonomik Büyüme

Devletlerin temel gayesi, kıt kaynaklarını en verimli şekilde kullanmak ve böylece yerel halkın onlardan maksimum faydalanmasını sağlamak olmalıdır. Bu ve diğer ekonomik hedeflere ulaşmak için hangi kaynakların geliştirilmesi, kaynakların nasıl ve nerede kullanılmasına ilişkin farklı yaklaşımlar geliştirilmeye başlanmıştır (Nobbs, 1981).

Kaynakları belirli bir alanda yatırımların artırılması veya bir yatırım kategorisinden diğerine yönlendirerek kaybedilecek fırsatların neler olacağı, yatırımların belirli kesimlerden ziyade tüm paydaşlara fayda getirip-getirmeyeceği, etkilerinin zaman içinde değişim gösterebilmesi durumu gibi sorular ekonomik büyüme stratejisine karar verirken mutlaka analiz edilip değerlendirilmelidir. Bu planlamalar yanında ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için çok sayıda bileşenin de

doğru bir şekilde bir araya getirilmesi gerekmektedir. Uygun yetenek ve becerilere sahip işgücü, bol miktarda sermaye, teknik yeterlilik, AR-GE faaliyetlerine önem verilmesi, beşeri sermaye imkanları, büyüme için uygun politik ve ekonomik iklimin oluşturulması gibi faktörler bu bileşenler arasında değerlendirilebilir. Ekonomik büyümenin temel göstergeleri olarak ise çoğunlukla gelirde, nüfusta, yaşam kalitesinde, istihdamda ya da üretimde artışlar dikkate alınmaktadır.

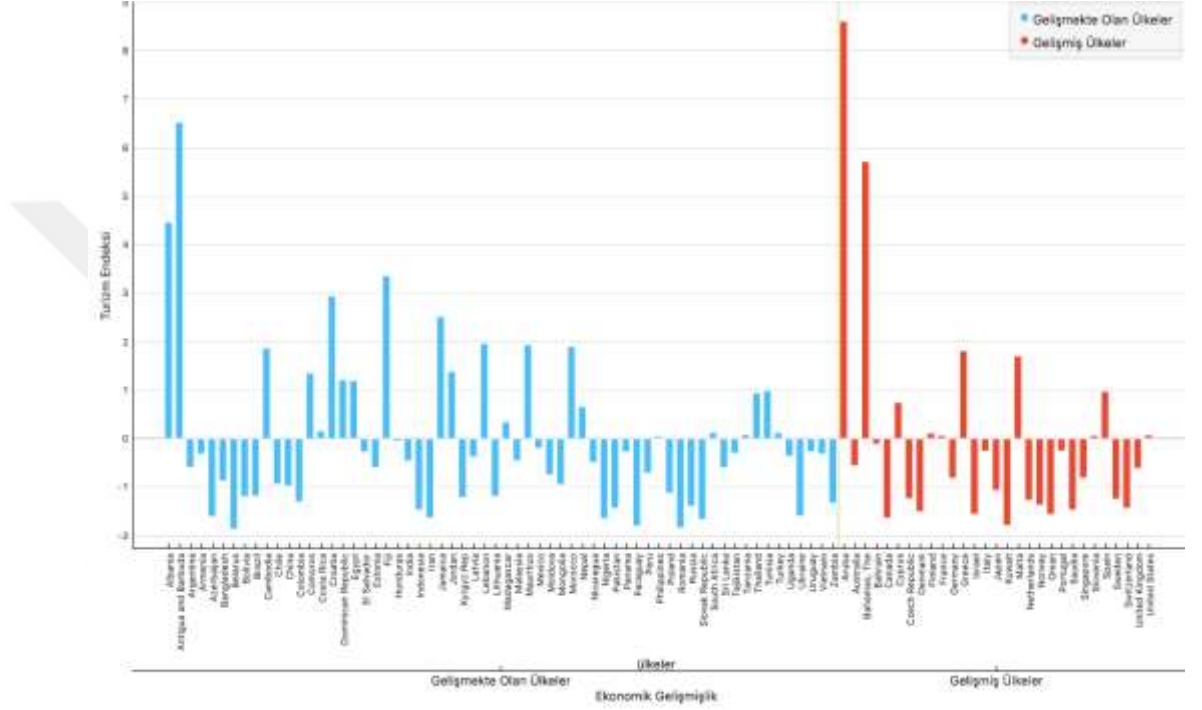
Neo-Klasik büyüme teorisi, bölgesel ve uluslararası kalkınma farklılıklarından kaynaklanan az gelişmişliğin kontrollü ekonomik büyüme stratejisi ile zamanla ortadan kaldırılabilirliğini öne sürer. Turizm sektörünün büyümeye katkı sağlayacak yönde gelişmesi için, bu bileşenlerin sektörün ihtiyaç duyduğu şekilde bir araya getirilmesi gerekecektir. Örneğin zengin doğal, tarihi ya da kültürel çekiciliklere sahip bir destinasyonda finansal desteği arkasına alacak bir yatırımcının bu imkanları turizm kapsamında değerlendirmesi neo klask büyüme teroisi kapsamında ekonomik büyümeyi destekleyerek ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının da aradan kaldırılmasına katkı sağlayacaktır.

Ekonominin bir sektöründeki büyüme, kaynak kullanım verimliliğini arttırmayla beraber, ilgili diğer endüstrilerin veya sektörlerin de gelişmesini sağlayarak büyümeyi teşvik edebilmektedir. Örneğin bazı sektörlerin gelişmemesi diğer sektörlerin ürünlerine olan talebin de düşük kalmasına neden olmakta iken, büyüme ile birlikte atıl kalan fonların ve işgücünün de katılımı sağlanarak dinamik ilişkiye sahip sektörlerde de canlanma ortaya çıkmış olacaktır. İşte tam bu noktada neo-Klasik büyüme modeli rekabetçi üstünlüğe sahip sektörlerin ve coğrafi bölgelerin geliştirilmesi, bunun ise oluşturduğu taşmalar sonucunda bir bütün olarak ekonomik büyümeyi destekleyeceğini ifade etmektedir (Hoti, McAleer ve Shareef, 2007: 1474).

Az gelişmişlik düzeyine sahip ülkede büyüme ilk olarak karşılaştırmalı üstünlüğe sahip şehir ya da merkezde ortaya çıkmakta ve zamanla çevreye yayılmaya başlamaktadır. Bununla da kıt kaynaklar tüm bölgeye ve sektörlerle eşit şekilde dağıtılma yerine diğer sektörlerle güçlü ileri ve geri bağlantılara sahip ve rekabet gücü de yüksek az sayıda sektörde yoğunlaşacaktır. İleri bağlantılar, bir endüstrinin ürünlerinin diğer endüstriler için hammadde oluşturduğu karşılıklı ekonomik ilişki

biçimi iken, geriye bağlantılar ise, bir endüstri ile onun ham madde tedarikçileri arasındaki ara bağlantılarını ifade etmektedir.

Şekil 10: Seçili Ülkelerde Turizmde Uzmanlaşma ve Ekonomik Büyüme Verileri

Not: Turizmde uzmanlaşma endeksi (TOU) yazar tarafından oluşturulmuş olup, sürece ilişkin ayrıntılı bilgiye bir sonraki bölümde yer verilecektir.

İhracat, bölgenin daha da gelişmesi için ihtiyaç duyulan dış sermayenin girişine ve çarpan etkilerinin oluşmasına neden olacaktır. Dolayısıyla, turizmin de aralarında bulunduğu itici gücü yüksek bir endüstrideki büyüme, birbiriyle ilişkili, hem ileri hem de geriye dönük bağlantılı endüstrilerde büyümeyi besleyecek, bu da yeni yatırımlar için gelişmiş bir ekonomik ortam fırsatı sunacak, nihai olarak uzun vadeli sürdürülebilir büyümeyi desteklemiş olacaktır.

3.2.2. İhracatın Dinamikleri, Turizm İhracatında Büyüme Stratejileri

İhracat-ekonomik büyüme ilişkisinde incelenmesi gereken bir diğer nokta hangi ülkelere hangi malların ihraç edilmesi gerektiğine dair soruların cevaplanmasıdır. Bu kapsamda ihracatın temel dinamiği ürün ve pazarların çeşitliliği ve yoğunluğunun doğru şekilde analizine dayanmaktadır. Ülke bazında ihracat dinamiklerinin ilgi konusu ürün ve pazarda ortaya çıkacak değişimlerin ülke ekonomisi üzerinde yaratacağı değişimleri belirlemektir. Yapılan çalışmalarda ürün sofistikasyonu, ürün ve pazar çeşitlendirme ve uzmanlaşma gibi farklı ihracat politikalarının ekonomik büyümeye yansımalarına ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Turizmin ekonomik etkilerini inceleyen sınırlı sayıdaki çalışmada rekabetçi üstünlükler teorisine yer verilmiş olup, bu çalışmalarda da teorinin genel varsayımlarıyla ele alındığı görülmektedir (Zhang ve Jense, 2007). Teknolojik gelişmişlik boyutunun öne çıkarıldığı sofistikasyonu konu alan çalışmalar daha çok bilgi temelli sektörleri araştırmaya dahil ederken, turizm ihracatının ele alındığı çalışmalarda belirli sektörde ihtisaslaşmanın mı yoksa çeşitlendirilmiş bir ekonomiye sahip olmanın mı büyümeye daha fazla katkı sağlayacağı araştırılmaya çalışılmıştır. Turizm destinasyonlarında uzmanlaşma ve çeşitlendirme stratejileri arasındaki dengenin gözetilerek uygun politikanın seçimi kaynakların etkin dağıtımı ve büyüme hedeflerini gerçekleştirme açısından önem taşımaktadır.

3.2.2.1. İhracat Ve Ürün Sofistikasyonu

Ülkelerin ihracata konu olan mal ve hizmetlerin çeşitlendirilmesi büyüme açısından önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda ihracat büyüme literatüründe belirli bir sektörde uzmanlaşma ya da ekonominin genelinde çeşitlendirme politikalarına yönelmenin daha faydalı olacağına ilişkin tartışmaların uzun yıllar boyunca öne çıktığı görülmektedir. Bu çalışmalarda uzmanlaşma ve çeşitlendirmeden birbirine zıt iki kavram olarak bahsedilmekte, ihraç edilen ürünlerin yapısal farklılıklarına ilişkin herhangi bir görüş bildirilmemektedir. Ürünlerin taşıdığı

birden fazla özellik gruplandırma zamanı zorluklara neden olsa da, yakın tarihli çalışmalarda ihraç edilen ürünlerin içerdiği özellikler ve teknoloji düzeyinin büyüme açısından belirleyici olacağına ilişkin görüşler yaygınlık kazanmış ve yeni bir boyut olarak ihracat-büyüme literatüründe yerini almıştır. Ürün sofistikasyonu olarak ifade edilen bu yaklaşıma göre, ihracatında düşük teknolojilerin ağırlıkta olduğu ülkeler, yüksek teknolojik ürünler ihraç edenlere göre daha yavaş büyüme hızına sahip olacaktır. Ancak bu yaklaşıma göre teknoloji yoğun malların ihracatı tek başına yeterli olmayıp, bunun tedarik zinciri organizasyonu, beşeri sermaye birikimi, pazarlama faaliyetleri, sübvansiyonlar ile de desteklenmesine ihtiyaç duyulmaktadır (Hausman, Hwang ve Rodrik, 2006).

Mishra, Lundstrom ve Anand (2011), hizmet ihracatı sofistikasyonunun, hizmetlerin artık daha üretken ve ticarete elverişli hale gelmesi nedeniyle ekonomik büyümeye yol açıp açmadığı sorusunu ele almaya çalışmışlardır. Çalışmanın ana katkısı, yazarlar tarafından yeni bir “hizmet ihracatı sofistikasyonu” endeksinin oluşturulması ve panel veri tahminlerinden elde edilen bulgularla kişi başına gelirdeki büyüme ve hizmet ihracatının yüksek sofistikasyonu arasında pozitif bir ilişki ortaya koyulmasıdır. Yapılan çalışmalarda bilgiye dayalı ve gelişmeye açık modern hizmetler olarak nitelendirilen finans, bilgi teknolojileri ve iletişim sektörlerinin ihracat sofistikasyonu ve büyüme arasındaki ilişkiyi açıklamada sıkça incelendiği sektörler olarak değerlendirilirken, ilişkiyi açıklayan turizm gibi geleneksel hizmet sektörlerine yönelik çalışma sayısının yok denecek kadar az olduğu gözlenmektedir.

3.2.2.2. Turizmde Çeşitlendirme Kavramı

Gelişmekte olan ülkeler, büyüme hedeflerine doğru ilerlerken sıkça kaynak eksikliğinin ortaya çıkardığı engellerle karşı karşıya kalabilmektedirler. Bu ülkeler genellikle çok çeşitli malları üretmek için yeterince büyük iç pazara veya gerekli kaynaklara sahip değildir. Bu durum uluslararası pazarlarda rekabet edebilmek için karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı olarak ülkeleri tarımsal ürünler gibi birincil malların ve emtianın üretim ve ihracatında uzmanlaşmaya zorlamaktadır. Emtia ürünleri tipik olarak değişken piyasa fiyatlarından muzdariptir; bu nedenle, emtia ihracatına bağımlı ülkeler sıkça ihracat kazançlarında istikrarsızlıkla karşı karşıya kalmaktadır.

Buna çözüm olarak, şoklara karşı dayanıklılığı güçlendirmek ve daha sürdürülebilir bir büyüme oranı elde etmek için ülkelerin ekonomilerini çeşitlendirmek ve dar bir ihracat yelpazesine bağımlılıklarını azaltmak için politikalar izlemeleri gerektiği öne sürülmüştür (IMF 2014). Çeşitlendirme, ihracat kazançlarını ve yurtiçi hasılayı dengeleyerek ("portföy etkisi") ülkelerin olumsuz ticaret hadleri şoklarına karşı korunmalarına yardımcı olur. İhracat çeşitlendirmesi, uzun vadede ihracat kazançlarının istikrara kavuşturulmasına, böylece dış ticaret hadlerindeki değişimlere karşı hassas olan ülkelerin şoklara karşı daha dirençli hale gelmelerine yardımcı olacaktır (McMillan, Rodrik ve Verduzco-Gallo, 2014).

Ancak ihracat çeşitlendirmesi ile büyüme arasındaki ilişkinin her zaman için pozitif olacağı görüşü literatürle de doğrulanmamıştır. Örneğin Michaely (1977), ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında yalnızca daha gelişmiş ülkelerde pozitif ve anlamlı bir bağlantı bulurken, az gelişmiş ekonomilerde benzer bir ilişkiye rastlanmadığını belirtmektedir. Di Salvo (2015), 1995-2010 arası dönemi kapsayan veri setini kullanarak dinamik panel regresyon modeli ile ihracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında aslında iki değişken arasında doğrusal bir ilişkinin bulunmadığına işaret etmekte, bunu ülkeler arasındaki farklı sonuçların ortaya çıkma nedenlerinden biri olarak göstermektedir.

3.2.2.2.1. Turizmde İhracat Kapsamında Ürün Çeşitlendirmesi

Schumpeter'in ekonomik kalkınma teorisine göre, yenilik ve ürün çeşitlendirmesi büyüme için farklı ancak birbirini tamamlayan stratejilerdir. İnovasyon, üründe yer alan yeniliğin derecesini veya türünü ifade ederken, çeşitlendirme, tek bir üründe uzmanlaşmak yerine farklı ürünler üreterek farklı pazarlara hitap edebilmeyi ifade eder. Ülkeler ya da firmalar farklı inovasyon stratejilerini tercih ederek farklılık arayışında olan yeni pazarlara yeni ürünlerle girmeye çalışırlar. Küresel ekonomide rekabet gücünün giderek arttığı bir çağda sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik ilkeleri göz önünde bulundurularak, turizmde çeşitlendirme süreçlerinin düzeylerini ve türlerini tanımlamak ve bunları etkileyen faktörleri keşfetmek birer zorunluluk haline gelmiştir. Sosyo-demografik

eğilimler, yaşlanan nüfus, iklim, sosyal değerlerde, toplum ve kaynaklara yönelik tüketici algılarında değişimler değişen tüketici taleplerine uyum sağlama amacıyla turizmi de kabuk değiştirmeye zorlamıştır (Lordkipanidze vd., 2005) . Özellikle kitle turizmine yönelik hizmet veren destinasyonlarda meydana gelen yoğunlaşmanın taşıma kapasitesi üzerinde neden olduğu aşırı baskıları azaltmada çok sektörlü ve çok paydaşlı bir strateji olarak çeşitlendirme, destinasyonların yeniden yapılandırması için alternatif yollardan biri olarak görülmüştür.

Turistik ürün çeşitlendirme; tüketim kalıplarında meydana gelen değişimlerin neden olacağı rekabet kaybının önlenmesi amacıyla daha önceden kullanılan yöntemlerden daha farklı uygulamalarla turizm arzını arttırmaya yönelik turistlere sunulan ürünlerin nitelik ve nicelik olarak farklılaştırması olarak tanımlanmaktadır (Benur ve Bramwell, 2015). Başka bir tanımda ise ürün odaklı çeşitlendirme geleneksel turizm talebine alternatif olarak, turizm bölgelerinde yer alan doğal, tarihi, kültürel varlıkları kullanarak yeni turistik ürünlerin ortaya çıkarılması süreci olarak nitelendirilmektedir (Kılıç ve Kurnaz, 2010: 43).

Turizmde çeşitlendirme stratejileri mevcut ürünlerin niteliklerinde belirli değişikliklerin yapılması, mevcut ürünlere rakip olarak yeni ürünlerin geliştirilmesi ve esas ürünü destekleyen yeni ürünlerin oluşturulması gibi üç farklı şekilde gerçekleştirilmektedir. Turizm talebinin yapısının zamanla değişmesi çeşitlendirme stratejilerine yönelik ilgiyi artırmış, böylece başta mevsimsellik olmak üzere destinasyonlar üzerinde olumsuz etkilerle sıkça anılan deniz-kum-güneş gibi geleneksel turizm yerini yeni turizm türlerine bırakarak alternatif turizm çeşitlerinin gelişmesine neden olmuştur.

Turizmde çeşitlendirme, farklı ve kişiselleştirilmiş ürün deneyimi sunarak turistik harcamaları artırmayı, turistik ürün planlanması ve tasarımında esneklik kazanmayı, diğer sektörlerle olan güçlü bağlantısı nedeniyle destinasyonlarda sinerji yaratmayı, ürünlerin bir arada üretilmesi sonucunda üretim maliyetlerini farklı ürün ve servis alanlarına yayarak kapsam ekonomilerinden faydalanmayı sağlayacaktır. Ayrıca çeşitlendirme stratejileri, katma değer yaratmaya, yerel halk ve ziyaretçiler arasında sosyal etkileşimin güçlendirilmesine ve riskten kaçınmaya da sağladığı destekle sürdürülebilir büyümeyi de teşvik edecektir (Benur ve Bramwell, 2015).

Ancak turizmin çeşitlendirilmesi için en büyük avantaja sahip alanlar belirlenmeden, yenilikten ziyade tekrar ve taklitlerle yapılacak çeşitlendirme faaliyetlerinin başarılı olması beklenemez. Bunun yanında turizmde çeşitlendirme stratejilerinin, yüksek yatırım maliyetleri, finansal kaynakların yetersizliği, imaj ve eşsiz turistik deneyimin oluşturulması sürecinin ve hizmet kalitesinin sürekli kontrol altında tutulmasının zorluğu nedeniyle bazı riskler taşıdığı da bilinmelidir.

3.2.2.2.2. Turizmde İhracat Kapsamında Pazar Çeşitlendirmesi

Destinasyonların pazarlama faaliyetlerini tek bir pazara yönelik hayata geçirmesi özellikle küresel konjonktürün son derece hassas olduğu günümüz dünyasında tehditleri de beraberinde getirmektedir. Ekonomik, sosyal, siyasal ve yasal çevrede meydana gelebilecek değişikliklerin etkileri turizmde kolayca hissedilmekte, kısa sürede turizm talebinde ve harcamalarında azalmalara neden olmaktadır. Bunun bir sonucu olarak turizmde mevcut pazarlar yanında potansiyel pazarların da yakından takibi ve bu pazarlara giriş için yeni stratejilerin geliştirilmesine gerek duyulmaktadır. Ayrıca dış turizm kadar iç turizm hareketlerinin geliştirilmesine yönelik politikaların uygulanması da coğrafi esasa dayalı çeşitlendirme kapsamında değerlendirilebilir. Bununla da dışa olan bağımlılığın azaltılmasına fırsat doğacak, dış çevre kaynaklı olası riskler en asgari düzeye indirilebilecektir.

3.2.2.3. Turizmde Uzmanlaşma Kavramı

Hem verimlilik artışına, hem de rekabet edebilirliğe yaptığı katkılardan dolayı uzmanlaşma konusu son yıllarda ilgi odağı haline gelmiştir. Bir ülkenin toplam üretimi ve ihracatı içinde belirli bir endüstrinin aldığı payın artması ülkelerin o sektörlerde uzmanlaşmasını ifade etmektedir. Farklı endüstriler arasından belirli endüstrilerin yüksek üretim ve ihracat payına sahip olması durumu “yüksek uzmanlaşma” olarak, ihracat yapısı endüstriler arasında eşit bir şekilde dağılmış ise bu durum “uzmanlaşma dışı” olarak tanımlanmaktadır. Uzmanlaşmanın ölçümünde genellikle ihracat, ya da ihracat ile ithalatın toplam değeri esas alınmaktadır. Bundan hareketle uzmanlaşmanın ölçümünde sadece ihracat verileri kullanılacaksa bu,

“ihracat uzmanlaşması”, ihracat ve ithalat birlikte kullanılıyorsa “ticaret uzmanlaşması” olarak ifade edilmektedir (Aiginger, 2000:83).

Büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesi ve ekonomik refahın sağlanmasında dış ticaretin önemi ve uzmanlaşmanın ehemmiyetine değinen tüm teorik görüşlerin temelleri Adam Smith’in Mutlak Üstünlükler ve David Ricardo’nun Karşılaştırmalı Üstünlükler teorilerine dayanmaktadır. Uzmanlaşma konusunu iktisat literatürüne ilk kez kazandıran Adam Smith, uzmanlaşmanın ülkelere kazandırdığı ticari avantajlar ile bölgesel kalkınmaya ve büyümeye etkisine dikkat çekmiştir. Karşılaştırmalı Üstünlükler teorisi ile literatürün gelişmesine katkı sağlayan David Ricardo’ya göre uluslararası ticaret uzmanlaşmaya yardımcı olacak, belirli sektörlerde uzmanlaşan ülkeler ise daha hızlı büyüyecek ve uzun süreli refaha erişeceklerdir (Ceapraz, 2008). Ayrıca Ricardo, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip malların üretim maliyetlerini diğer ülkelere göre daha düşük düzeyde tutabilen ve bunların üretiminde uzmanlaşan ülkelerin uluslararası rekabette daha başarılı olacağından bahsetmektedir. Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde maliyeti oluşturan tek faktör ülke içinde hareketli fakat ülkeler arasında tam hareketsiz olduğu düşünülen ve homojen nitelik taşıdığı varsayılan emektir (Bayraktutan, 2003). Ülkelerin büyümesini etkileyen faktörlerden bahsederken, uzmanlaşmanın sadece emek faktörüne bağlı olabileceğini savunan Ricardo’nun aksine Heckscher (1919) ve Ohlin (1933) sermaye zenginliğini de buraya eklemiştir. Ancak Leontief (1953) yapmış olduğu çalışmada ekonomik büyümenin sadece sermaye ve işgücü gibi faktörlerin yoğunluğu ve bunlara bağlı uzmanlaşma ile açıklanamayacağını ABD’nin ticaret verilerini incelediği ampirik çalışmada ortaya koymuştur. Uzmanlaşmanın ekonomik büyümeyi destekleyeceğini savunan bu teorilerin turizmde uzmanlaşma için de geçerli olup-olmayacağı merak konusudur.

3.2.2.3.1. Turizmde Uzmanlaşma Ve Büyüme İlişkisi

Turizmde uzmanlaşma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmaların bir kısmı vaka çalışması iken, bir kısmı ise farklı ülkelere ait verilerin karşılaştırılmasına yönelik panel veri modelleri geliştirilerek yapılmıştır. Lanza ve Pigliaru (2000)'nin bu alanda öncü olarak nitelendirilebilecek çalışmasında, Lucas benzeri, iki sektörlü bir model üzerinden değerlendirilme yapılmıştır. Çalışmada ilk olarak turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyümeye faydalı olup-olmayacağının açıklanmaya çalışıldığı teorik kısımda uluslararası ticaret hadlerinin sektörel verimlilik artışındaki farkı dengeleyecek kadar hızlı büyümesi durumunda turizmde uzmanlaşmanın büyümeye katkı sağlayabileceği vurgulanmıştır.

Ülkelere ait yatay kesit verilerinden yararlanarak 1985-1995 döneminin incelendiği ikinci kısımda turizmin önemli bir paya sahip olduğu küçük ekonomilerde büyüme hızının diğer ülkelere göre daha büyük olacağı, böylece bu ekonomilerde turizmde uzmanlaşmanın aslında ülkelerin yararına olabileceği belirlenmiştir. Ancak burada doğal kaynaklarda nispi üstünlüğe sahip olma durumunun ülke büyüklüğünden daha güçlü bir büyüme belirleyicisi olduğu ileri sürülmektedir (Lanza ve Pigliaru, 2000). Bu sonuçlar turizme bağımlı ekonomilerde doğal kaynakların optimal olmayan bir şekilde kullanılmasının, literatürde “Hollanda hastalığı” olarak tarif edilen kavrama benzer şekilde, uzun vadede sürdürülebilir olmayan yüksek büyüme oranlarını teşvik edebileceğine işaret eder. Bunun incelenmesi gereken önemli bir fenomen olduğunu açıklayan Lanza ve Pigliaru (2000) çalışmanın sonuç kısmında asıl cevap bekleyen sorunun, “Turizm ülkelerinde şu anda gözlemlenen yüksek büyüme oranları uzun vadede ne kadar sürdürülebilirdir?” sorusunun cevabında saklı olduğuna işaret etmektedir.

Eşbütünleşme ve hata düzeltme modelleri gibi ekonomik tekniklerden yararlanılarak Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002)'nin İspanya, Dritsakis'in Yunanistan ve Durbarry'nin Mauritanya üzerine yaptıkları çalışmalarda ülkelerin turizm göstergeleri ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönde güçlü bir ilişkinin varlığı ortaya koyulmuştur. Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002)'ya göre, İspanya 1950 yılından itibaren başlattığı ekonomik açılım sürecinde

Tablo 4: Turizme Dayalı Ekonomik Büyüme Modelinin İncelendiği Çalışmalar

Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002	İspanya verilerinden yararlanılarak yapılan çalışmada, son 30 yılda İspanya ekonomisinde yaşanan büyümenin turizmde yaşanan artışlardan önemli ölçüde etkilendiğine dikkat çekilmekte ve turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezinin geçerliliğine vurgu yapılmaktadır
Brau ve diğ., 2003	143 ülkenin 5 grupta (Turizm ülkeleri, OECD, Petrol İhracatçısı, GOÜ ve Küçük ülkeler) incelendiği çalışmada turizm ülkelerinin diğer gruplarda yer alan ülkelere göre daha yüksek büyüme hızına sahip oldukları ortaya çıkmıştır
Lanza ve diğ., 2003	13 OECD ülkesinde turizmde uzmanlaşmanın uzun dönemde ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmada turizm gelirleri, otel fiyatları ve turizm harcamaları bağımsız değişkenler olarak ele alınmış, büyümenin uzun dönemde turizmde uzmanlaşmadan olumlu yönde etkileneceği bulgulanmıştır
Tang ve Tan, 2005	Malezya'nın incelendiği çalışmada turizmin hem kısa hem de uzun vadede ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu bulgulanmıştır
Demir, 2006	Türkiye'nin incelendiği çalışmada toplam ihracat ve döviz gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkisinin anlamlı, turizm gelirlerinin büyüme üzerindeki etkisinin ise anlamsız olduğu bulunmuştur
Po-Huang, 2008	88 ülkenin 3 gruba ayrılarak incelendiği çalışmada ekonomik büyüme ve turizm gelirlerindeki artış hızı arasındaki ilişki test edilmiş, turizm gelirlerinin belirli eşik değerin altında olduğu ülkelerde turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin nötr olacağı tespit edilmiştir
Lee ve Chien, 2008	Tayvan üzerine yapılmış çalışmada ekonomik büyüme ile turizm arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu bulgulanmıştır
Chen, Wei, 2009	Tayvan ve Güney Kore'nin incelendiği çalışmada Tayvan'da turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, Güney Kore'de ise turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir
Cortes vd., 2010	Turizme dayalı ekonomik büyüme modelinin İspanya için desteklendiği bulgulanmıştır
Aslan, 2013	Akdeniz ülkeleri üzerine yapılan çalışmada Portekiz için turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin, İtalya, İspanya, Kıbrıs, Yunanistan, Hırvatistan, Bulgaristan ve Tunus'da ise ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu belirlenmiştir.

ekonomik büyümei desteklemede turizmde rekabet avantajını etkin olarak kullanmayı başarmıştır. Turizm sektörünün döviz girişlerine sağladığı katkılar ile ekonomik gelişim sürecinde ithal giderlerini karşıladığını, bu bakımdan İspanya'nın ekonomik dönüşüm sürecini hızlandırdığını belirtmektedir. 143 ülkenin OECD, Petrol Ülkeleri, Az gelişmiş ülkeler ve Küçük ülkeler olarak farklı gruplarda sınıflandırılarak 1980-1995 dönemine ilişkin verilerin En Küçük Kareler (EKK) yöntemi kullanılarak değerlendirilmeye tabi tutulduğu Brau vd. (2003)'nin çalışmasında ise diğer alt gruplara nazaran turizmde uzmanlaşan ülkelerin daha yüksek gelişim hızına sahip olduğu bulgulanmıştır. Cortes Jimenez (2008)'in İspanya ve İtalya'yı incelediği çalışmasında ise İspanya'da iç turizmin, İtalya'da ise dış turizmin ekonomik büyümenin temel itici gücü olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalardan da görüldüğü üzere, turizmde uzmanlaşmanın ülkelerin büyümesine olumlu şekilde yansıtacağı ve ekonomik refahı artıracağına ilişkin görüşler yaygınlık kazanmaktadır. Ancak ikili arasındaki ilişkinin doğrusal ve pozitif yönde olacağına ilişkin iyimser bakışın her zaman için geçerli olmayabileceğini savunan görüşlerin ortaya çıkması bu konudaki tartışmaların tekrar başlanması ile sonuçlanmıştır.

Hem milli gelirlere ve ihracata katkısı, hem de istihdamı desteklemesi açısından turizm özellikle son yıllarda birçok gelişmekte olan ülkenin büyüme hedeflerini gerçekleştirmede öncü sektörlerden biri haline gelmiştir. Doğal çekicilikler bakımından zengin ülkelerin, turizm olanakları, ulaşım ve imaj gibi faktörlerin de varlığı durumunda kısa sürede ilgi odağı haline gelebildiği gözlenmektedir. Mekanikleşme ve otomasyon olanaklarının sınırlı olduğu, emek yoğun sektörlerden biri olan turizmde istihdamın kendine özgü özelliklerinden biri yarı nitelikli ve nitelikli olmayan çok sayıda kişiye de istihdam imkanı sunabilmesidir (İçöz ve Kozak, 1998: 219). Bu bakımdan hem istihdama, hem de üretime katkıları bakımından etkilerini göz önünde bulundurduğumuzda turizmde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ekonomilerin bu alanda uzmanlaşması durumunda refah düzeyinin de artacağı düşünülmektedir.

Diğer yandan emek değer teorisine dayanması ve emek dışındaki diğer faktörlerin modele olan etkilerini göz ardı etmesi, karşılaştırmalı üstünlüğün kaynağı

olarak sadece emek verimliliğini göstermesi açısından eleştirilmiştir. Geleneksel yaklaşımlar tarafından önerilen faktör zenginliğine dayalı uzmanlaşma kısa dönemli kazançları desteklemekte iken dinamik kazançları göz ardı etmektedir. Bu bakımdan ülkelerin statik durumlarına göre dış ticareti şekillendirmeye çalışması nedeniyle de karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin büyümeyi açıklamada geçerli olmadığına iddia edilmektedir. Bunlardan yola çıkarak turizmde ihtisaslaşmanın her zaman ekonomik büyüme hedeflerine ulaşmada tek başına yeterli olmayacağı, statik bir kavramsal çerçeveye sahip rekabetçi üstünlükler teorisinin dinamik yapıya sahip ekonomilerde büyümeyi açıklamada yetersiz kalacağı düşünülmektedir (Nowak, Petit, Sahli, 2010).

Öncelikle Ricardo'nun teorisinde temel maliyet unsuru işgücü olarak görülmekte, turizm destinasyonlarının sahip olduğu doğal kaynaklar, ayrıca turistik deneyim gibi faktörlerin turizmde karşılaştırmalı üstünlük elde etmeye sağlayabileceği avantajlar göz ardı edilmektedir. Günümüzde turizm hareketlerine katılan tüketicilerin ziyaret ettikleri destinasyonlarda yaptıkları harcamaların ülke ekonomilerine katkısı yoksayılamaz ve ülkelerin her geçen gün bu pastadan daha fazla pay almak için daha iyi pazarlama stratejileri üzerinde yoğun çaba harcadıkları asla göz ardı edilemez. Turizmi geleneksel mal ticaretinden farklılaştıran en can alıcı özelliklerinden biri de Shaw ve Ivens'in (2002) dediği gibi uzmanlaşma ve rekabet üstünlüğünün sadece ürün, fiyat ve kalite ekseninde değerlendirilemeyeceğidir. Bu bağlamda bireylerin belirli dönemlerde karşılaştığı ve birey için içsel bir değer ifade eden etkileşimsel süreçler sonucunda ortaya çıkan tecrübe yani deneyim bu sürecin en temel yapıtaşına dönüşmüştür. (Knutson ve Beck, 2004). Oldukça karmaşık ve çok yönlü yapısı sebebiyle farklı tanımlara sahip turist deneyimini Otto ve Ritchie (1996:166); katılımcıların hissettiği öznel ve zihinlerinde uzun süre yer edinen bir durum olarak ifade etmektedir. Turist deneyimi farklı coğrafi bölgelerde bulunan ancak birbiri ile ilişkilendirilmiş hizmetlerden ortaya çıktığından turistik hizmet arzını gerçekleştiren ve turizm deneyiminin bir parçası olan bu işletmeler arasında güçlü bağlantılar ve koordinasyon sürecin olmazsa-olmazlarındandır. Yaşanılan eşsiz bir deneyimin turist zihninde “tekrar gerçekleşmesi istenen bir olay” olarak konumlanması, turistik destinasyonun tekrar ziyaret edilmesi için bir motivasyona dönüşebilmektedir. Bu sebeptendir ki, turistlerin yaşam tarzlarına uygun, değişen istek ve ihtiyaçlarını göz

önünde bulunduran, farklılaştırılmış ve eşsiz deneyimler sunabilen ve bu alanda uzmanlaşan destinasyonların rekabet avantajında üstünlük kazanan ve muhtemelen bu pastadan en fazla payı alan kesimleri oluşturacağı düşünülmektedir. Böylece turizm ürününü ortaya çıkaran faktörler tüm yönüyle ele alınıp değerlendirildiğinde turizmde uzmanlaşma ekonomik bir değer kazandırmakta, mükemmel bir tüketici deneyimi sunan destinasyonlar açısından uzun vadeli bir getiri ve dolayısı ile bir büyüme stratejisine dönüşebilmektedir.

İşgücü ve sermaye maliyetlerini sabit olarak kabul eden Ricardo'nun aksine, üretim faktörlerinin maliyetlerinin ülkelerin büyüme evrelerine göre değişiklik gösterebileceği durumu da modelin turizme dayalı büyümeyi açıklamada yeterli olmadığına bir göstergesidir. Rostow (1959) gelişim aşamasında olan bir ülkenin beş aşamadan geçeceğini ifade etmektedir. Bunlar sırasıyla; Geleneksel Toplum, Harekete Geçme Hazırlıkları, Harekete Geçme Süreci, Olgunluk ve Kitle Tüketimi Çağlarıdır. Rostow'a göre her aşama farklı yatırım, tüketim ve sosyal eğilimler ile karakterize edilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ekonomik kalkınmanın değişik evrelerinde farklı faktör maliyetleri ile karşılaşabilmektedirler. Sanayileşmenin ilk evrelerinde emek faktörü gelişmekte olan ülkelerde son derece zengin ve ucuzdur. Nowak vd. (2010) kalkınmanın bu evresinde ucuz emeğe bağlı olarak turizmde uzmanlaşma durumunda refah artışının sağlanabileceğine dikkat çekmektedir. Ancak kalkınmanın ileriki aşamasında hem sanayileşmenin hem de turizmde uzmanlaşmanın etkisiyle nitelikli işgücüne yönelik talebin de artması ile emek faktöründe maliyetlerin yükselmesi emek-yoğun üretim teknolojisinin değişmesi ile sonuçlanacaktır. Unutulmamalıdır ki, sektörlerde yoğun olarak kullanılan faktör maliyetleri, diğer faktör maliyetlerine göre daha hızlı yükselebilmektedir. Bu sebeptendir ki, turizmde ihtisaslaşmaya çalışan bir ülke, büyümenin ilerleyen aşamalarında faktör maliyetlerinde meydana gelecek değişikliklerle rekabet gücünü kaybetmeye başlayacaktır. Buna en iyi örnek, turizmde uzmanlaşan İspanya ve Yunanistan gibi ülkelerin faktör fiyatlarında yaşanan artış sonrası Türkiye, Mısır ve Hırvatistan gibi turizm destinasyonları ile rekabetinin güçleşmesidir (Adamou ve Clerides, 2010).

Uzmanlaşmaya yönelik seçilecek bir büyüme stratejisinin etkinliğini ortadan kaldıran bir diğer durum zaman içinde arz ve talep koşullarda ortaya çıkacak

değişikliklerdir. Bundan hareketle son derece kırılgan bir yapıda olan turizmde nisbi üstünlüğe sahip ekonomiler bu alanda ihtisaslaşsa bile küresel konjonktürde meydana gelecek değişikliklerden hızlıca etkilenmekte ve savunmasız kalmaktadırlar. Bu yönüyle, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlükler elde etmesini sağlayan faktörlerin sürekli olarak izlenmesi, zevklerde, teknolojiye ve tercihlerde ortaya çıkan değişiklikleri göz önünde bulundurarak kaynak dağılımının yeniden düzenlenmesi beklenmektedir. Turizmde uzmanlaşma, yapısal ve teknolojik değişiklikleri göz önünde bulundurarak turizm talebini oluşturan faktörlerin incelenmesi, eşsiz deneyimler yaratmak için farklı paydaşların organizasyonu ve koordinasyonunu gerektiren bir süreçtir. Üretim sürecinde ortaya çıkan yenilikler turizm talebinde de dalgalanmalara neden olabilmekte, bu durum rekabetçi turizm deneyimlerinin oluşması için turizm talebini etkileyen faktörlerin sürekli olarak öğrenilmesini zorunlu kılmaktadır.

Ricardo'nun Rekabetçi Avantajlar Teorisi kaynakların, üretim faktörlerinin sabit, bundan dolayı üretim sürecinin de lineer bir yapıda olduğunu varsaymaktadır. Ancak bu durumun turizmdeki (Stabler, Papatheodorou ve Sinclair, 2010) geçerliliği sorgulanmaktadır. Örneğin De Vita ve Kyaw (2017) turizm ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişkinin varlığına işaret ederken, Chang vd. (2012), Figini ve Vici (2010), Adamou ve Clerides (2010) bu ilişkinin doğrusal olmadığını bulgulamıştır. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerin emek faktörü yoğun sektörlerde ihtisaslaşmasının bu ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının başlangıçta kapansa bile, ilerleyen süreçte bunun tam tersine gelişmiş ülkeler lehine farkın artabileceğini demeye esas vermektedir.

Ölçeğe göre getiri mekanizmasından hareketle oluşturulan ölçek ekonomisi, belirli bir hizmet üretimi sürecinde girdilerin arttırılması durumunda çıktılarda meydana gelecek parasal karşılığı ifade etmektedir. Marjinal maliyetlerdeki değişimin üretimde kullanılan girdilerin durumuna göre nasıl değişiklik gösterdiği ölçek ekonomileri ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Üretim sürecinde kullanılan girdi miktarının çıktı miktarına eşit olması durumu sabit getiriler olarak tanımlanmakta iken, girdi miktarındaki artışın marjinal maliyetleri düşürmesine neden olduğu ölçeğe göre artan getiri durumuna da rastlanmaktadır. Bunların yanında artan girdinin marjinal maliyetleri artırması sonucu ölçek kayıplarının da ortaya çıktığı durum

“azalan verimler yasası” olarak iktisat teorisinde yerini almıştır (Boyne, 1995: 215). Turizmde üretim sürecinin yakından izlenmesi son derece önemli olup, başlangıçta üretimin artması ile birlikte sabit maliyetlerin üretimin tümüne yayılacağı ve ortalama maliyetlerin düşmesi yanıltıcı politikaların izlenmesine sebebiyet verebilmektedir. Nitekim üretimin ilerleyen aşamalarında maliyetlerin kazançla başabaş noktasına geleceği, belirli bir eşikten sonra ise azalan verimler yasasının çalışmaya başlaması ile ölçek maliyetlerinin yükseleceği görülecek olup bu durum uzun dönemde sektörün ekonomik refaha etkisinin negatif olabileceğine işaret etmektedir. Bu sebeple destinasyon yönetim sürecinde turistik kaynakların kullanımının optimum fayda-maliyet dengesinde gerçekleşmesi diğer bir ifade ile planlama ve yönetim politikalarının geliştirilmesi sürecinde taşıma kapasitesinin de göz önünde bulundurulması elzem olarak nitelendirilmektedir (Pigram ve Jenkins, 1999).

Taşıma kapasitesi kavramı ilk kez bundan 200 yıl önce nüfus prensibi üzerine çalışma yapan Malthus tarafından kullanılmış olup, nüfus artışının geometrik, tüketim mallarındaki artışın ise aritmetik olmasının taşıma kapasitesi soruna dönüşeceğini ifade etmiştir. 1922 yılında Hadwen ve Palmer’in mera yönetimi konusunda yapmış olduğu çalışmada açıklanmaya çalışılan kavram, zamanla hem sosyal bilimler hem de çevre bilimleri literatürüne de dahil edilmiştir (Clarke, 2002). Odum (1959) taşıma kapasitesini çevre yönetiminin temel kavramlarından biri olarak tanımlamakta ve çevresel faktörlerin zorlanmaya başladığı son sınır olarak ifade etmektedir (Manning, 1999). Mathieson ve Wall (1986)’un tanımında ise, rekreasyonel deneyim kalitesinde herhangi bir azalmanın yaşanmadığı ve alanın fiziki durumunda kabul edilmez bir değişikliğin olmadığı sürece destinasyonlar tarafından kabul edilebilir maksimum insan sayısı olarak ifade edilmiştir.

Turizm sektörünün yararlandığı kaynaklar doğal kaynaklar olup, turizm faaliyetlerinin şekillenmesinde çevre ile olan ilişkiler önem taşımaktadır (Köfteoğlu, 1999). Turizm hareketlerinin artması ile turistik alanların doğal yapısında ortaya çıkan bozulmalar ve bunların neden olduğu çevresel etkiler, başarılı bir destinasyon planlama sürecinde taşıma kapasitesinin doğru bir şekilde tanımlanmasını temel gereklilik haline getirmiştir (Simon, Narangajayana ve Marques, 2004: 277). Turizmin gelişim aşamasında olduğu destinasyonlarda fiziksel, politik, ekonomik, sosyal,

ekolojik ve psikolojik boyutlara sahip taşıma kapasiteleri titiz bir şekilde değerlendirilmeli, değişen koşullar ve bu değişimlerin neden olacağı yeni düzen için destinasyonların kaynaklarının yeterliliği gözden geçirilmelidir. Ekolojik kapasite turizm hareketlerinin ekosistem üzerindeki etkilerini incelerken, fiziksel taşıma kapasitesi hem doğal çevreyi hem de insan eliyle oluşturulan fiziksel kaynakları içine almakta olup, fiziksel kapasiteyi belirlemekte turistik destinasyonun fiziki olanakları ve özelliklerine ilişkin göstergeler belirleyici olmaktadır. Destinasyonların kalabalıklaşması sonucu gelen ziyaretçilerin memnuniyet düzeylerindeki düşüşler çoğalacağından, gelen ziyaretçilerin maksimum sayısı, demografik özellikleri (Bonnes vd., 1991; Sayan vd., 2013) gibi değişkenlerin de incelenmesi ve bunlara uygun eylem planlarının geliştirilmesi sosyal kapasite yönetimi kapsamında değerlendirilmektedir.

Simon vd. (2004) mevcut kapasite koşullarını gözetmede kaynakların bilinçsizce ve kabul edilemez bir şekilde kullanılmasını destinasyonlar için en temel sorun olarak tanımlamıştır. Daha da önemlisi, taşıma kapasitesindeki bozulmaların ziyaretçi deneyimlerini olumsuz yönde etkilemesi ve bunun turist deneyim kalitesini düşürmesi ile sonuçlanabileceği durumdur ki, bu da hem turizmi hem de mevcut ve gelecek nesillerin refahını tehdit etmektedir. Kısa dönemli getirilere kurban edilen, destinasyonun taşıma kapasitesini, ekolojik dengeyi göz önünde bulundurmadan uygulamaya koyulan turizm eylem planları maalesef sürdürülebilir kalkınma hedeflerini de tehdit etmekte, gelecek nesillerin refahını da yoksaltmaktadır. Bu durum turizm faaliyetlerinden kısa vadede yüksek getiriler elde edinilse bile, uzun vadede ekonomi üzerindeki etkinin negatife dönebileceğinin bir başka işaretidir.

Bu yönüyle değerlendirildiğinde, 162 ülkenin 25 yıllık verilerini inceleyen ve bu konuda en kapsamlı çalışmalardan biri olarak görülen Adamou ve Clerides (2010)'ın çalışmasında elde ettiği bulgular dikkat çekicidir. İlgili çalışmada turizmde uzmanlaşmanın büyümeye katkısının belli bir noktaya kadar pozitif seyir izlediği ve özellikle sanayileşmenin ilk aşamasında olan ülkelerin gelişmesine katkı sunduğu, ancak bu etkilerin yanıltıcı olabileceği ve zaman içinde ekonomiyi ayakta tutacak yeni sektörlerin geliştirilmesinin zorunluluğuna dikkat çekmesi kayda değerdir. Literatürdeki yaygın görüşün aksine, turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin aslında negatif olduğuna yönelik görüşler de azımsanmayacak

sayıdadır. Turizmin gelişmesiyle birlikte destinasyonların ekonomik yapılarında da birtakım değişimler yaşanmaya başlamaktadır. Destinasyonların zaman içinde turistlerin ilgi odağı haline gelmesi ve buna bağlı olarak ülkeye giren dövizin artış göstermesi turizm bölgelerinde iç talebin yoğunlaşmasına, bu ise aynı zamanda diğer mal ve hizmetlerin fiyatlarının da yükselmesine neden olacaktır. Destinasyonlardaki fiyat artışları satın alma gücü yanında dış ticarete rekabet edebilirliği düşürecek, dolayısı ile turizm sektöründe bir büyüme ortaya çıksa bile, imalat sektöründe uluslararası rekabet avantajının kaybedilmesi ile ihracat gerileyecek, gelişmekte olan ülkelerin ekseriyeti için yapısal olan dış ticaret açığı daha da artacak ve beklenen büyüme gerçekleşmeyecektir (Ghalia ve Fdirmuc, 2015: 3). Turizm destinasyonları için genellikle “Sahil Hastalığı” (Holzner, 2010) olarak da ifade edilen bu durum aslında doğal kaynakların bulunması ile refah artışı yakalayan ülkelerin daha sonra ekonomik darboğazlarla mücadele etmesi durumu olarak da ifade edilen Hollanda Hastalığından farklı değildir.

Bu çalışmanın temel amacı, turizm ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin varlığını analiz etme yanında, uzmanlaşmanın uzun vadede ülkelerin refah düzeyini artırmada yeterli olup olmadığını dinamik panel veri analizi yöntemi ile incelemektir.

DÖRDÜCÜ BÖLÜM

TURİZMDE UZMANLAŞMA, FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN AMPİRİK OLARAK İNCELENMESİ

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

1980’li yıllardan itibaren teknolojik gelişmeler küreselleşme sürecinin hızlanmasına neden olurken, dış ticaret ile ülkeler arasındaki bağlantıların daha güçlendirilmesi hedeflenirken, finansal sistemlerin bütünleştirilmesi ile entegrasyon süreci etkinlik kazanmıştır. Bu süreçte bilgisayarların üretim sürecinde daha aktif kullanımı, büyük veri, akıllı üretim gibi yöntemler yaygınlık kazanmaya başlamış, bu gelişmeler ışığında verimlilikte yaşanan artışlarla beraber refah düzeyinde iyileşmeler yaşanmaya başlamıştır. Diğer yandan dünya nüfustaki hızlı artışlar, savaşlar, pandemi, göç sorunları gibi sosyal sorunlar sürecin kesintiye uğraması ile sonuçlanmış ve özellikle son yıllarda büyümenin sınırlılıkları ve refaha ilişkin endişelerin artmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler refah düzeyinin iyileştirilmesinde ve daha iyi yaşam standartları sunulmasında sektörlerin ne gibi katkılar sağlayacağı sorusuna daha önemli bir anlam yüklemiştir.

Bu araştırmanın amacı, turizmde uzmanlaşmanın farklı finansal gelişmişlik düzeylerinde refah düzeyinin iyileştirilmesine ve dolayısıyla ekonomik büyümeye olası etkilerini incelemektir. Bu kapsamda ülkelerin farklı finansal gelişmişlik düzeylerine göre sınıflandırılarak farklı gelişim evrelerinde turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezinin geçerliliği test edilecek, ilgili etkinin dönemler itibariyle nasıl değiştiği araştırılmaya çalışılmıştır.

4.2. Çalışma Modeli ve Veri Setleri

Ülkelerin iktisadi gelişmişlik düzeylerini etkileyen çok sayıda faktörün bulunması, bu faktörlerin niteliği, ayrıca ölçülmesinde karşılaşılan zorluklar gelişmişliği açıklamada kullanılan ölçütler konusunda fikir ayrılığı yaratmıştır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Teşkilatı tarafından geliştirilen Beşeri Kalkınma Endeksinde, gelişmişlik düzeyini ölçmede kişi başına düşen GSMH yanında (yaşam standartları), ortalama yaş süresi ve eğitim düzeyi gibi boyutların da dikkate alınması gerektiği önerilmektedir (UNDP, 2003). Benzer şekilde yapılan bazı çalışmalarda kişi başına düşen öğretmen, hemşire sayısı gibi mal ve hizmet dağılımı göstergelerinin de ölçüt olarak kabul edildiği görülmektedir. Ancak yine de hem yerel hem de uluslararası literatür incelendiğinde, ölçülmesinin daha kolay olması sebebiyle gelişmişlik göstergesi olarak en çok tercih edilen yöntemin kişi başına milli gelir göstergesi olduğu görülmektedir. Ülkelerin 2018 yılı verilerine göre Dünya Bankası tarafından yapılan değerlendirmede;

- Kişi başına düşen GSYİH'si 1026\$'a kadar olan ülkeler Düşük Gelir Düzeyinde,
- 1026- 4035\$ ve 4036-12475\$ arasındaki ülkeler orta düşük ve orta yüksek gelirli ülkeler olarak Orta Gelir Düzeyinde,
- 12476\$ ve üzerinde olan ülkeler ise Yüksek Gelir Düzeyine sahip ülkeler olarak gruplandırılmıştır.

Yapılan sınıflandırma göz önünde bulundurularak düşük ve orta gelir düzeylerinde yer alan ülkeler gelişmekte olan ülkeler olarak, yüksek gelir düzeyine sahip ülkeler ise gelişmiş ülkeler olarak kabul edilmektedir. Daha önceleri azgelişmiş ülkeler olarak tanımlanan gelişmekte olan ülkeler, zaman içinde bu tanımın ülkelerin gelişim süreci içinde oldukları gerçeğini göz ardı etmesi durumu esas gösterilerek gelişmekte olan ülkeler adıyla yeniden tanımlanmıştır. Günümüzde dünya nüfusunun yaklaşık %82'i, küresel GSYİH'nin ise %60'ı gelişmekte olan ülkelerin payına düşmektedir. Ancak özellikle son 20 yıllık eğilim göz önünde bulundurulduğunda, gelişmekte olan ülkelerin dünya GSYİH'den aldıkları payın önemli ölçüde artış gösterdiği de gözden kaçmamaktadır.

Turizm hem gelişmekte, hem de gelişmiş ülkelerin ekonomik büyüme hedeflerini gerçekleştirmede kilit role sahip sektörlerden biri haline gelmiş, son yıllarda en hızlı büyüme kaydeden sektörlerden biri olmuştur. Yoksulluğun nlenmesi ve azaltılması, refah seviyesinin yükseltilmesi, sürdürülebilir gelişme ve kalkınmaya desteğiyle özellikle gelişmekte olan ülkelerde turizm ekonominin lokomotifi olarak kabul edilmektedir (Hodur ve Listritz, 2007). Dünya Bankasının verilerine göre uluslararası turizm gelirlerinden gelişmekte olan ülkelerin aldığı payın 1995 yılında %17 iken, 2012 yılında %28'e kadar yükselmesi tesadüfi değildir. Bunun yanında turizm, ülkelerde büyüme açısından gerek duyulan yabancı döviz ihtiyaçlarını karşılamaya, emek yoğun özelliği ile istihdam artışına, demeler dengesine ve böylece dış ticaret açığının azaltılmasına katkılarıyla ekonomik büyümenin en temel belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bacasız bir sanayi olarak da tanımlanan turizmin ihracat üzerindeki pozitif etkileri, ihracatın ise milli gelirin en temel belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmesinden yola çıkılarak turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ihracata dayalı büyüme hipotezi ile açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bu çalışmada turizmde uzmanlaşmanın büyümeyi artırıcı etkisinin farklı finansal gelişme düzeylerinde değişiklik gösterip göstermediği hem ülkelerin bir arada hem de finansal gelişmişlik göstergeleri göz önünde bulundurularak farklı gruplar halinde incelenecek, böylece ülkelerin finansal gelişmişlik düzeylerine göre turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğinin anlamlı bir şekilde farklılaşıp-farklılaşmadığı test edilmeye çalışılacaktır. Ampirik model kapsamında değişkenler arasındaki ilişki Uluslararası Para Fonu (IMF, 2018)'nin 2018 yılı verileri kullanılarak yapılan kümelenme analizi sonucunda, az finansal gelişmişlik düzeyine sahip 24, ortalama finansal gelişmişlik düzeyine sahip 42 ve yüksek finansal gelişmişlik düzeyine sahip 25 olmak üzere ilgili verilerine ulaşılan toplam 91 ülkenin 2001-2018 dönemine ait yıllık verileri yardımıyla oluşturulan ekonometrik model ile turizm-büyüme ilişkisi analiz edilmeye çalışılacaktır. Araştırma kapsamında bazı ülkelerin kesintisiz verilerine erişmekte yaşanan kısıtlar dolayısıyla bu ülkeler uygulamaya dahil edilmemiştir.

Bileşik turizmde uzmanlaşma endeksi UNWTO ve Dünya Bankası veritabanlarından derlenen turizm gelirlerinin toplam ihracat gelirleri içindeki payı, gelen turist sayısı, toplam turizm gelirleri, turizmde istihdam, turizmde sermaye yatırımları ve turizmin milli gelir içindeki payı verilerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuş olup, ilgili değişkenin hazırlanmasında PCA analizinden yararlanılmıştır. Turist sayısı, dış aktif turizme katılan, 12 aydan daha kısa bir süreliğine seyahat eden ve ziyaret ettikleri ülkede turistik faaliyetlerde bulunan yerleşik olmayanların toplam sayısını göstermektedir. Turizm gelirleri ise gelen ziyaretçiler tarafından havayolları da dahil olmak üzere yapılan toplam harcama tutarını ifade etmektedir. Turizmde istihdam, sektörde çalışan işgücü sayısının toplam istihdam içindeki payını, turizm sermaye yatırımları ise ulaşım, altyapı ve üstyapı yatırımları gibi sektöre yönelik yatırım miktarını ifade etmektedir.

Diğer yandan finansal gelişme, ekonomik değişim ve işlem maliyetlerinin azaltılmasına, ayrıca işgücünün belirli faaliyetlerde uzmanlaşmasına katkı sağlama yoluyla ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Daha fazla uzmanlaşma, yeni teknolojilerin ve ürünlerin yaratılma kapasitesinin geliştirilmesine katkı sağlamış olacaktır. Artan uzmanlaşma ve yeniliğin sonucu, daha hızlı ekonomik büyümedir. İşlem maliyetlerindeki düşüş finansal yenilikler ortaya çıktığı sürece devam edecektir. Kredi kartları ve otomatik para çekme makineleri, finansal teknolojiler (fintech) işlem maliyetlerini düşüren önemli finansal yenilikler arasında değerlendirilmektedir.

Uluslararası literatürde finansal gelişmenin farklı şekillerde sınıflandırıldığı görülse de, çalışmada hem uluslararası anlamda en fazla kullanılanlardan biri olması, hem de finansal gelişmeye ilişkin daha kapsamlı bir bakış açısı sunması açısından Uluslararası Para Fonu'ndan Svirydenka tarafından 2016 yılında yayımlanan çalışmada yer alan finansal gelişme endeksi kullanılmıştır. Dünya Bankası küresel finansal gelişme veri tabanının 105 göstergesinin, uluslararası finansal istatistikler (IFS) veri tabanındaki 46 göstergenin bir araya getirilmesiyle oluşturulan nihai endeks finansal gelişmişlik düzeylerini bir bütün olarak, daha kapsamlı değerlendirmeye yardımcı olması açısından son derece güçlü tahminler yürütmeye yardımcı olmaktadır (Svirydenka, 2016: 6)

Literatürde finansal gelişmeni ifade etme amacıyla ülkelerin kredi büyüklükleri ya da parasal büyüklüklerin sıklıkla kullanıldığı görülse de, bu göstergelerin tek başlarına kullanıldıklarında finansal gelişmenin farklı boyutlarını açıklamada eksikliği ortaya çıkmaktadır. Finansal gelişme endeksi finansal kurumlar (Financial Institutions) ve finansal piyasalar (Financial Markets) olmak üzere iki temel başlık altında gruplandırılmakta, bu ana başlıkların her biri ise finansal derinlik (financial depth), erişim (financial access) ve etkinlik (financial effectiveness) alt endekslerine ayrılmaktadır. Endeks hesaplanırken 0-1 arasında puanlama yapılmakta, 0 finansal açıdan en düşük, 1 ise en yüksek gelişmişlik derecesini göstermektedir.

Şekil 11: Finansal Gelişmişlik İndeksi Şeması

Kaynak: IMF, 2016.

Finansal Piyasaların Derinlik Endeksi; sermaye piyasalarının kapitalizasyonunun (market capitalization) GSYİH'ye oranı ve hisse senedi işlem hacminin GSYİH'ye oranlarını, finansal kurumların derinliği ise genel olarak özel sektöre verilen kredilerin GSYİH'ye oranlarını esas almaktadır. Finansal piyasalara Erişim Endeksi, en büyük 10 şirket dışında kalan piyasa kapitalizasyonunu esas gösterge olarak ele almakta, bu bakımdan fazla konsantre piyasa yapılarında piyasaya girişlerin ve küçük işlem hacmine sahip hisseler erişimin de zor olacağı düşünülmektedir (Sviryzdzenka, 2016). Yetişkin başına düşen ATM ve banka şube sayısı gibi göstergeler ise finansal kurumlara erişim göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Hisse senetleri piyasası devir hızı finansal piyasaların etkinliğinin en

temel göstergesi iken, net faiz marjı (net faiz gelirlerinin oranı), aktif ve özsermaye karlılığı gibi göstergeler finansal kurumların etkinliğini ölçmede sıklıkla kullanılmaktadır.

Araştırmada, turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelenmesi için, kişi başına GSYİH'in gecikmeli değeri, yatırımları göstermek için toplam sermayenin GSYİH'ye oranı, kamu harcamaları, ticari açıklık gibi değişkenler açıklayıcı değişkenler olarak modelde yerini almıştır. Çalışmanın ekonometrik modelini oluşturan ülkelere ait veriler Dünya Bankası istatistik veri tabanından (WDI), Uluslararası Para Fonu, Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi gibi kuruluşların veri tabanlarından elde edilmiş, araştırma kapsamında oluşturulan modeller STATA yazılım programı kullanılarak tahmin edilmeye çalışılmıştır. Araştırma sonuçlarının yorumlanmasında kolaylık sağlaması ve aykırı gözlemlerin neden olabileceği sapmalı regresyon tahmin sonuçlarından kaçınmak amacıyla (Sarel, 1996) değişkenlerin logaritmaları alınarak tahminler yapılmıştır.

Tablo 5: Çalışmanın Veri Setleri (Değişken ve Tanımları)

Değişken	Açıklama	Kaynak
GDPPC	Kişi başı GSYİH (2010 Sabit Fiyatlarıyla ABD \$ cinsinden)	Dünya Bankası (WDI)
TOU	Turizmde Uzmanlaşma Endeksi	UNWTO ve Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur
FND	Finansal Gelişme	IMF (2016)
TRD	Ticari Açıklık Oranı (% GSYİH)	Dünya Bankası (WDI)
GOV	Merkezi Hükümet Nihai Tüketim Harcaması (% GSYİH)	Dünya Bankası (WDI)
CAP	Gayri Safı Sabit Sermaye Oluşumu (% GSYİH)	Dünya Bankası (WDI)

4.3. Çalışmanın Yöntemi

Belirli bir zaman aralığında ülke, firma, hane halkı gibi birimlere ait yatay kesit gözlemlerinin bir araya getirilmesiyle oluşan veri setine panel veri adı verilmektedir. Bu bakımdan panel verilerde N sayıda birim ve her birime karşılık gelecek şekilde T sayıda gözlem yer almaktadır (Yerdelen-Tatoğlu, 2013: 1). Panel veri modelleri kullanılarak ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemi ise panel veri analizi olarak tanımlanmaktadır (Baltagi, 2015: 14). Ampirik ekonomi literatüründe panel tekniği kullanılarak yapılan ilk çalışma İslam (1995)'a aittir.

Sadece tek bir zaman dilimini ya da tek bir yatay kesiti göz önünde bulundurarak yapılan ekonometrik değerlendirmelerin sonuçları zamana ya da yatay kesite özgü olacaktır. Bunun yerine, zamana ve birimlere özgü değişimleri bir arada inceleme fırsatı sunması, daha fazla bilgi içermesi açısından yapılan parametre tahminlerinin asimptotik olarak daha güvenilir olması panel verinin temel avantajları olarak değerlendirilmektedir (Hsiao, 2003). Ayrıca, zaman serileri ve yatay kesit verilerinden yararlanılarak yapılan tahminlerde ihmal edilen açıklayıcı değişkenlerin ve ters nedenselliğin bir sonucu olarak ortaya çıkan sapmalı sonuçları kontrol edilebilmesi, serbestlik derecesinin artmasına izin vermesi ve zaman serilerinde sıkça karşılaşılan çoklu doğrusal bağıntı sorununun azaltılması gibi avantajları da son yıllarda panel veri analizlerinin sıkça tercih edilmesine neden olmuştur. Eğim parametrelerinin hem birimlere hem de zamana göre değişiklik göstermesi olarak ifade edilen heterojenliği kontrol edebilmeye izin vermesi de, tutarlı sonuçların elde edilmesine olanak tanımaya yarayan panel verinin bir diğer avantajıdır.

Hem zaman, hem de birim boyutu içermesi serilerin ifade edilmesinde çift indis kullanımını gerektirmekte olup, genel olarak statik panel veri modeli:

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{it}x_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T \quad (3.1)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Eşitlik 3.1'de Y_{it} bağımlı değişkeni, α_{it} sabit parametreyi, β_{it} eğim parametresini, x_{it} bağımsız değişkeni, u_{it} ise hata terimini

ifade etmekte iken, i indisi birimleri, t indisi ise zamanı göstermektedir. Statik modelde değişkenlerin gecikmeli değerleri modele dahil edilmemekte ve tahmin yürütülürken hata kareleri toplamı en küçük olan modeller uygun model olarak seçilmektedir.

Ekonomik ilişkilerin tahmininde statik panel veri modelleri de kullanılsa da, yapılan tahmin sonuçları aslında dinamik bir yapıya sahip olan ilişkileri açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu bakımdan iktisadi davranışlar incelenirken bağımlı değişkenin geçmiş değerlerinden de etkilendiği göz önünde bulundurularak, ilişkinin analizinde bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin açıklayıcı değişken olarak kullanılması gerekmektedir. Böylece statik panel veri modellerinden farklı olarak dinamik modeller; bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin bağımsız değişken olarak kullanıldığı modeller olarak tanımlanmaktadır. Sadece bağımlı değişkenin bir gecikmeli değeri kullanılarak oluşturulan otoregresif dinamik panel veri modeli genel olarak aşağıdaki şekilde gösterilmektedir (Bond, 2002, 4):

$$Y_{it} = \delta Y_{i,t-1} + u_i + v_{it} \quad i: 1, \dots, N \quad t: 1, \dots, T \quad (3.2)$$

Burada $Y_{i,t-1}$ bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değerini gösterirken, u_i gözlenemeyen zamandan bağımsız birim etkilerini, v_{it} hata terimi bileşenini ifade etmektedir. Aynı eşitlik aşağıdaki şekilde de ifade edilebilmektedir:

$$Y_{it} = \gamma Y_{i,t-1} + \beta x_{it} + \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_{it} \quad i: 1, \dots, N \quad t: 1, \dots, T \quad (3.3)$$

Burada bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değeri $Y_{i,t-1}$, $K \times 1$ boyutundaki bağımsız değişken vektörü x_{it} , $K \times 1$ boyutunda açıklayıcı değişkenlerin katsayılar matrisi β , yatay kesite özgü bireysel etkiler μ , zaman etkileri λ_t , hata terimini yani yatay kesitler arası ve zamana göre değişen ve gözlenemeyen değişkenlerin etkileri ε_{it} , kesitler i , zaman ise t ile gösterilmiştir. Çalışma kapsamında ekonomik büyüme ile turizmde uzmanlaşma arasındaki doğrusal ilişkiyi incelemek amacıyla aşağıdaki dinamik panel veri modeli oluşturulmuştur:

$$GDP_{it} = a_i + GDP_{it-1} + \beta_1 TOU_{it} + \beta_2 FND_{it} + \beta_3 TRD_{it} + \beta_4 FDI_{it} + \beta_5 GOV_{it} + \beta_6 CAP_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3.4)$$

Geleneksel tahmin yöntemleri kullanılarak elde edilecek tahmincilerin, bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan $Y_{i,t-1}$ ile hata terimi arasındaki korelasyon sebebiyle ortaya çıkan içsellik sorununu dikkate almaması nedeniyle sapmalı ve tutarsız sonuçlar üretmesi, bu eksikleri göz önünde bulunduran dinamik panel veri modelleri tahmin yöntemlerinin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Nitekim turizm ve büyüme arasındaki ilişkinin incelenmeye çalışıldığı erken ampirik çalışmalarda (Martin Morales, 2004; Scarpa, 2008; Proença ve Soukiazis) panel veri modellerinin tahmininde havuzlanmış en küçük kareler yönteminin (OLS) sıkça kullanıldığı görülmektedir. Ancak değinildiği üzere, ilgili tahmin yöntemi bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan $Y_{i,t-1}$ ile u_{it} arasındaki korelasyon sebebiyle karşılaşılan katı dışsallık varsayımının bozulması durumunu çözmede yetersiz kalmaktadır. Ayrıca havuzlanmış panel OLS tahmincisinin panel boyunca ülkeye özgü birim etkileri (birim etkileri) göz ardı etmesi de, sözü edilen sorunlarla başa çıkmada etkin yöntemlerden biri olarak değerlendirilmemesine neden olmuştur. Lee ve Chang (2008)'ın da belirtmiş olduğu üzere geleneksel panel tahmincileri serilerin zaman ortalamalarını dikkate almaz, kesitler arasındaki bağımlılığı göz önünde bulundurmazlar. Bu durum iki değişken arasındaki ilişkileri incelerken altta yatan dinamiklerin belirlenmesini de imkansız hale getirmektedir.

Tesadüfi etkiler tahmincisi güçlü homojenlik varsayımına ve $E(x_{it} \mu_i)=0$ yani birim etki ve bağımsız değişkenlerden herhangi biri arasında korelasyon yoktur varsayımına dayanmaktadır. Ancak dinamik panel veri modellerinin yapısı gereği hata terimi içinde yer alan birim etki μ_i ile bağımsız değişken arasındaki ilişkinin olmaması varsayımı ihlal edilmekte, bu da dinamik panel veri modellerinin tesadüfi etkiler tahmincisi kullanılarak yapılacak tahminlerin sapmalı olmasına neden olmaktadır. Bu iki tahminciyi göz önünde bulundurduğumuzda, hem birim etkileri dikkate alan, hem de birim etkiler ve bağımsız değişkenler arasında korelasyonun olmasına izin veren sabit etkiler tahmincisinin dinamik panel veri modellerinde kullanılmasının daha uygun olduğu görülecektir. Ancak bu zaman da T 'nin küçük değerler aldığı durumlarda her bir gözlem için kullanılan gölge değişkenin gözlem sayısında neden olacağı azalma, tahmin tutarlılığının da azalması ile sonuçlanacaktır.

Bağımsız değişken ile birim etki arasındaki korelasyonu ortadan kaldırma amacıyla Anderson ve Hsiao birinci fark dönüşümü gerçekleştirdikten sonra $Y_{i,t-2}$ ya da $\Delta Y_{i,t-2}$ değişkenlerinin bağımsız değişkenin gecikmeli değeri yerine araç değişken olarak kullanılmasını önermiştir. Böylece her iki araç değişken hata terimi ile korelasyonsuz, bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ile korelasyonlu olacağından elde edilen tahminler de yukarıda söz edilen tahminlere göre tutarlı olacaktır. Diğer yandan bağımsız değişkenler dışsal olduklarından araç değişkenleri de kendileri olacaktır.

Değişkenlerin birinci farkları alındıktan sonra hata terimleri arasında otokorelasyonun olması durumunda Anderson ve Hsiao'nun tahminleri tutarsız olacaktır. Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen genelleştirilmiş momentler tahmincisi bu otokorelasyonu dikkate alacak, ancak birinci fark dönüşümleri ile yapılan tahminlerde birimlere ait verilerin kaybolabilmesi durumundan dolayı dengesiz panellerde ve yatay kesit birim sayısının yüksek, gözlem yapılan dönem sayısının ise az ($N \geq T$) olduğu veri setlerinde etkin sonuçlar üretmeyecektir (Roodman, 2006:1). Bu çalışmada kullanacağımız Arellano-Bond ile Blundell ve Bover tarafından geliştirilen ve değişkenler arasındaki doğrusal fonksiyonel ilişkiyi tahmin etmeye yarayan Sistem-GMM yöntemi diğer panel veri modelleri yöntemlerine göre birinci farklar yerine ortogonal sapmalar yöntemini kullandığından güçlü varsayımlar olmadan küçük örneklemelerde de iyi tahmin sonuçları vermesi açısından önem taşımaktadır (Blundell and Bond 2000; Bond and Windmeijer 2002; Baltagi 2005). Bu bakımdan ileri ortogonal sapmalar yönteminde dönemler arası fark yerine değişkenin tüm mümkün gelecek değerlerinin ortalamasının farkı alınarak veri kaybının önüne geçilmektedir.

Genelleştirilmiş Momentler tahmincisinin araç değişkenler konusundaki sınırlılıkları Arellano ve Bover / Blundell ve Bond (1995) tarafından geliştirilen ve değişkenlerin birinci farklarının sabit etkilerle ilişkisiz olduğu varsayımı altında Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisinde ortadan kaldırılmaya, böylece daha etkin tahmin sonuçları elde edilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan değişkenlerin düzey değerleriyle yer aldığı modelde değişkenlerin birinci farklarının da araç değişken olarak kullanılmasına imkan tanınmıştır.

Bu çalışmada turizm ve büyüme arasındaki doğrusal ilişki STATA programında Roodman tarafından geliştirilen “xtabond2” komutu kullanılarak tahmin edilmeye çalışılacaktır. İlgili komutun özellikle birim boyutunun büyük, zaman boyutunun küçük olduğu panellerde, artık kalıntıların korelasyonlu ve heteroskedastik olduğu durumlarda, ayrıca sabit etkili modellerde başarılı sonuçlar verdiği bilinmektedir. Test, Arellano ve Bond otokorelasyon testini, kullanılan araç değişkenlerin geçerliliğinin testi için aşırı kısıtlamaların sınındığı birinci aşamada otokorelasyon ve heteroskedasitenin var olduğu durumlarda dirençli olmayan Sargan ve hem birinci hem de ikinci aşamada dirençli olan Hansen istatistiği yanında Fark-Sargan ve Fark-Hansen istatistiklerini de vermesi açısından önem taşımaktadır. Ki-kare değerlerinin yüksek olması durumunda H_0 hipotezi reddedilmemekte bu ise kullanılan tüm araç değişkenlerin geçerli olduğunu ve modelin doğru bir şekilde kurulduğuna işaret etmektedir. Elde edilen test sonuçlarında iki aşamalı standart hataların ciddi olarak aşağı doğru sapmalı olması durumunu göz önünde bulundurarak Windmeijer (2005) tarafından önerilen küçük örnek düzeltmesi (robust) kullanılmış, böylece birinci aşama tahmincilerine göre daha etkin olan iki aşamalı tahminciler elde edilmiştir.

İlgili tahminci değişkenlerin durağan olması şartı arandığından, model tahmininden önce değişkenlerin zaman içinde durağan olup olmadıkları birim kök testleri ile analiz edilmeye çalışılacak, bununla da geleneksel t, F ve R^2 değerlerinin tutarlı olmaları sağlanacaktır (Tatoğlu, 2013: 198). Değişkenler arasındaki ilişki ilk olarak Arellano ve Bover /Blundell ve Bond’un İki Aşamalı Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi ile tahmin edilmeye çalışılacak, ardından çıkan sonuçların tutarlı olup-olmadığı Dirençli Standart Hatalar kullanılarak karşılaştırma yapılacaktır.

4.4. Turizmde Uzmanlaşma Endeksinin Temel Bileşen Analizi İle Tahmini

Uluslararası turist sayısı (Sequeira, 2008; Katircioglu, 2009; Antonakakis, Dragouni, Eckels ve Filis, 2019; Gomez ve Segarra , 2020), turizm gelirleri (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002; Chen ve Chiou-Wei, 2009) ve turizm gelirlerinin ihracat gelirleri içindeki payı (Sequeira, 2008) gibi farklı göstergelerin turizme dayalı

ekonomik büyüme literatüründe turizmi açıklamada sıklıkla kullanılan göstergeler arasında yer aldığı görülmektedir.

Gündüz ve Hatemi (2005) turizmin etkilerini ölçmede tek bir gösterge üzerinden hareket edilmesinin hatalı sonuçların ortaya çıkmasına neden olabileceğine dikkat çekmiştir. Örneğin, Sequeira ve Campos (2007) ülkelerin yabancı turist geceleme sayısına ilişkin verilerine erişilmesinin güç olması nedeniyle uluslararası turizm gelirlerinin ihracat gelirlerine oranını (TRE), turizm gelirlerinin reel GSYİH'ye oranını ve turist sayısını (TA) turizmde uzmanlaşma göstergeleri olarak çalışmasında ele almıştır. Bu bakımdan ülkelerin gelen turist sayısını ölçmede kullandıkları yöntemlerin önemli ölçüde farklılık göstermesi, daha tutarlı sonuçlar elde edilmesi açısından turizmde uzmanlaşmanın göstergesi olarak alternatif göstergelerin de kullanılmasını önemli kılmaktadır. Diğer yandan farklı göstergelerin tek bir denklem içinde modellenmesi ya da her değişken için ayrı modellerin oluşturulması yerine bu değişkenlerin toplam etkisinin ölçülmesi daha anlamlı olacaktır. Bu çalışmada ülkelerde turizmde uzmanlaşma düzeylerinin ölçülmesi için bu üç kritere ait verilerden hareketle temel bileşenler analizi yöntemi kullanılarak turizmde bileşik uzmanlaşma endeksi oluşturulmuştur. Ardından hesaplanan endeks değerlerinden yola çıkılarak benzer turizmde uzmanlaşma göstergelerine sahip ülkelerin belirlenmesi amacıyla hiyerarşik kümelendirme analizi yöntemi kullanılacaktır.

Temel bileşenler analizi (PCA); çok sayıda değişken kümesini bu kümelerdeki bilgilerin çoğunu içerecek daha küçük bileşenlere indirgemeye yarayan ve veri kümesindeki boyutsallığı azaltan başarılı istatistiksel tekniklerden biri olarak kabul edilmektedir. Analiz sonucunda birbiriyle ilişkili değişkenlerin doğrusal dönüşümü kullanılarak daha küçük doğrusal kombinasyonlar elde edilmekte, bu süreçte ise veri kümesinde mevcut varyasyon mümkün olduğunca korunmaya çalışılmaktadır (Kaddour ve William, 2014). Diğer bir tanıma göre bağımlı değişkeni açıklamada kullanılan birbiriyle korelasyonlu p sayıda değişkenin aralarındaki ilişkilerden yola çıkılarak orijinal değişken sayısına nazaran daha az sayıda ancak aralarında korelasyon bulunmayan m adet yeni bileşene dönüştürülmesi işlemine temel bileşenler analizi adı verilmektedir (Johnson ve Wichern, 2002).

$$PCA_i = (a_i)^t Z = a_{i1}Z_1 + a_{i2}Z_2 + \dots + a_{ip}Z_p$$

Eşitlikte yer alan PCA_i temel bileşenleri gösterirken, a_{i1}, a_{i2}, a_{ip} değişken ile yeni oluşturulacak bileşen arasındaki ilişkinin katsayısını, Z_1, Z_2 ve Z_p ise modelde yer alan değişkenlerin standardize edilmiş halini ifade etmektedir. Oluşturulan yeni bileşenlerden ilki ($i=1$) en yüksek varyans açıklama gücüne sahip bileşen iken, sonraki bileşenler ($i=2, \dots$) toplam varyansı açıklama gücüne göre sıralanmaktadır.

91 ülkenin turizm verileri kullanılarak turizmde uzmanlaşma endeksinin oluşturulması amacıyla temel bileşenler analizinde ülkelerin uluslararası turist sayısı, turizm gelirleri, turizm istihdamının toplam istihdam içerisindeki payı, turizm gelirlerinin toplam ihracat gelirleri içindeki payı, turizm sermaye yatırımları ve turizmin doğrudan milli gelire katkısı gibi toplamda 6 turizm göstergesi kullanılmıştır. Tablo 6’da analizde kullanılan değişkenler ve bunlara ilişkin veri kaynakları aktarılmaktadır.

Tablo 6: Temel Bileşenler Analizinin Değişkenleri

Değişken Numarası	Değişken	Kaynak
X_1	Uluslararası turist sayısı	Dünya Bankası
X_2	Turizm gelirleri	Dünya Bankası
X_3	Turizm gelirleri (toplam ihracat içindeki payı)	Dünya Bankası
X_4	Turizmde sermaye yatırımları (toplam ihracat içindeki payı)	WTTC
X_5	Turizmin doğrudan milli gelire katkısı (Turizm Gelirleri / GSYH)	WTTC
X_6	Turizmde istihdam (Toplam istihdama oranı)	WTTC

Veri setinde yer alan değişkenlerin ölçüm birimleri arasında farklılık bulunduğundan temel bileşenler hesaplanmadan önce değişkenler üzerinde standartlaştırma işlemi gerçekleştirilmiştir. Bunun için değişkenlere ait değerlerden değişkenin aritmetik ortalaması çıkarılmış, ardından standart sapmaya bölünmüştür. Bununla da her bir değişkenin ortalaması 0 ve varyansı 1 olacak şekilde dönüştürülme işlemi gerçekleştirilmiştir.

Temel bileşenler analizi yönteminin kullanımı için ilgili değişkenler arasında ilişkinin ve örneklem büyüklüğünün iyi ve yeterli bir seviyede olup-olmadığını belirleme amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği Testi ve Bartlett'in (küresellik) testi uygulanacaktır. 0 ile 1 arasında değerler alan KMO testi, gözlenen ve kısmi korelasyon katsayılarını önem derecesine göre karşılaştırarak kullanılan veri setinin bileşenler analizi için uygunluğunu ortaya koymaktadır. İlgili test değerinin KMO > 0.50 olması beklenmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2000). Diğer yandan temel bileşenler analizinin gerçekleştirilmesi için Bartlett küresellik testi anlamlılık değerinin 0.05'den küçük olması beklenmektedir. Bununla da "korelasyon matrisi birim matrise eşittir" şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilerek değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkinin var olduğuna kanaat getirilmektedir. Tablo 7'de KMO ve Bartlett test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 7: KMO ve Bartlett Test Sonuçları

KMO ve Bartlett Test Sonuçları		
Kaiser-Meyer-Olkin (Örneklem Ölçüm Yeterliliği)		.542
Bartlett Testi	Ki-Kare	2152.448
	Anlamlılık Düzeyi (Sig)	.000
	Df	15

Yapılan analiz sonucunda KMO test değeri 0.54 olarak tespit edilmiştir. Elde edilen sonuç verilerin Temel bileşenler analizi yönteminde kullanımı için "makul" olduğu (Hair vd., 2005) anlamına gelmektedir (0.54 > 0.50). Bartlett küresellik testi

sonuçları ise ki-kare değerinin anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır ($X^2 = 2152.448$; $p < .01$). Elde edilen test sonuçları turizmde uzmanlaşma endeksinin oluşturulması için araştırmada kullanılan turizm değişkenlerinin Temel Bileşenler Analizi için uygunluğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmada turizmde uzmanlaşma ile ilgili 5 değişken üzerinde temel bileşen analizi uygulanarak ülkeler ölçeğinde turizmde uzmanlaşma endeksi oluşturulmuştur. Analiz sonucunda hesaplanan özdeğer istatistiğinin 1'den büyük ve varyans açıklama oranının ise, $\frac{\sum_{j=1}^m \lambda_j}{p} > 2/3$ koşulu sağlayan bileşenleri seçilecektir. Tablo 8'de açıklanan toplam varyans sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 8: Açıklanan Toplam Varyans Tablosu

Temel Bileşen	Elde edilen faktör yükleri kareler toplam		
	Toplam	Var. %	Küm. %
Birinci Bileşen	1.96943	0.4924	0.4924
İkinci Bileşen	1.56439	0.3821	0.8744

Tablo 8 incelendiğinde bu koşulları sağlayan iki alt boyutlu bileşenin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bileşenlerin toplam varyansı açıklama oranı ise % 87.44 olarak bulunmuştur. Toplam varyansın % 49.24'ü birinci, % 38.21'i ise ikinci temel bileşen tarafından açıklanmaktadır. Elde edilen sonuçlar Birinci Temel Bileşenin verideki toplam değişkenliğin yaklaşık olarak %50'ni tek başına açıkladığını göstermektedir. Bundan hareketle bu çalışmada birinci temel bileşen genel bileşen olarak kabul edilmiştir. Tablo 9'da değişkenlerin birinci temel bileşen içerisindeki ağırlıkları gösterilmektedir.

Tablo 9: Değişkenlerin Birinci Temel Bileşendeki Ağırlıkları

	Değişken	TBA Ağırlık Değerleri
X_1	Uluslararası turist sayısı	0.4891
X_2	Turizm gelirleri	0.4898
X_3	Turizm gelirleri (toplam ihracat içindeki payı)	0.4958
X_4	Turizmin doğrudan milli gelire katkısı (Turizm Gelirleri / GSYH)	0.5245

Tablo 9'dan görüldüğü üzere turizmde uzmanlaşmaya uluslararası turist sayısı, turizm gelirleri, turizm gelirlerinin ihracata oranı ve turizmin milli gelire oranı değişkenlerinin olumlu yönde katkı sağladığı görülmektedir. Bunlar arasından özellikle turizmin milli hasıla içerisindeki payının (0.52) uzmanlaşmaya katkısı bakımından diğerlerine göre daha önemli bir gösterge olduğu ortaya çıkmıştır. Turizm gelirlerinin ihracat içindeki payının artması turizmde uzmanlaşmanın bir diğer ana göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir (0.50). Elde edilen sonuçları göz önünde bulundurarak bu iki değişkende ortaya çıkacak artışların uzmanlaşma-büyüme literatürünü açıklamada güçlü bir belirleyici olabileceği düşünülmektedir.

Tablo 10'daki 2001-2018 yıllarını kapsayan genel turizmde uzmanlaşma endeksleri incelendiğinde ilgili dönemde özellikle Aruba, Antigua ve Barbuda, Jamaika, Fiji, Malta, Kıbrıs gibi küçük ada devletlerinin en yüksek göstergelere sahip olduğu görülmektedir. Tarım ve sanayi sektörlerinin geliştirilmesi için gerekli kaynakların ve ulaşım imkanlarının son derece kısıtlı olduğu bu ülkelerde doğal ve kültürel varlıklara sahip olma uzun yıllar boyunca emek yoğun sektör olan turizmi büyümenin temel itici güçlerinden biri haline getirmiştir. Bunların yanında yüksek uzmanlaşma göstergelerine sahip bu ülkeler turizmin mevsimselliğinden, krizler karşısındaki kırılganlığa kadar çok sayıda zorluklarla da karşılaşabilmektedirler.

Tablo 10: Seçili ülkelerin Turizmde Uzmanlaşma Değerleri

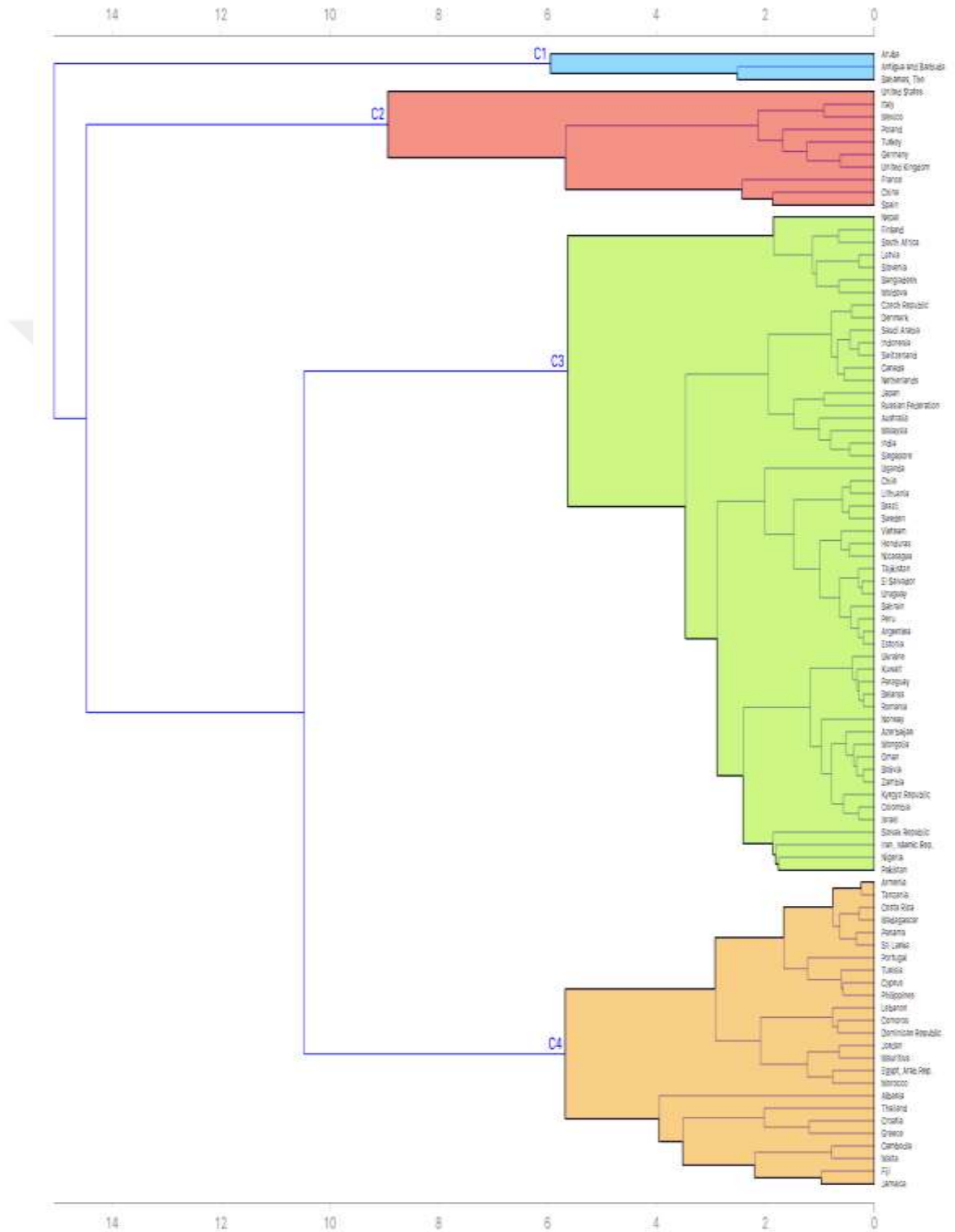
Ülkeler	Turizm Endeksi	Ülkeler	Turizm Endeksi	Ülkeler	Turizm Endeksi
Arnavutluk	4.4679	Fransa	0.0690	Oman	-1.5623
Antigua ve Barbuda	6.5263	Almanya	-0.8103	Pakistan	-1.4348
Arjantin	-0.5903	Yunanistan	1.8179	Panama	-0.2745
Ermenistan	-0.3174	Honduras	-0.0539	Paragvay	-1.7967
Aruba	8.6114	Hindistan	-0.4598	Peru	-0.7094
Avustralya	-0.5560	İndonezya	-1.4657	Filipnler	0.0522
Azerbaycan	-1.6071	İran	-1.6343	Polonya	-1.1212
Baham Adaları	5.7208	İsrail	-1.5585	Portekiz	-0.2511
Bahreyn	-0.1121	İtalya	-0.2589	Romanya	-1.8363
Bangladeş	-0.8694	Jamaika	2.5206	Russya	-1.3922
Beyaz Rusya	-1.8656	Japonya	-1.0657	Suudi Arab.	-1.4686
Bolivya	-1.1946	Ürdün	1.3888	Singapur	-0.8070
Brezilya	-1.1851	Kuveyt	-1.7893	Slovakya	-1.6626
Kamboçya	1.8677	Kırgızistan	-1.2105	Slovenya	0.0679
Kanada	-1.6365	Letonya	-0.3794	Güney Afrika	0.1312
Şili	-0.9362	Lübnan	1.9655	İspanya	0.9819
Çin	-0.9727	Litvanya	-1.1887	Sri Lanka	-0.5988
Kolombiya	-1.3039	Madagaskar	0.3493	İsveç	-1.2437
Komor Adaları	1.3560	Malezya	-0.4511	İsviçre	-1.4351
Kosta Rika	0.1613	Malta	1.7048	Tacikistan	-0.3032
Hırvatistan	2.9442	Mavritanya	1.9396	Tanzanya	0.0849
Kıbrıs	0.7498	Meksika	-0.1994	Tayland	0.9437
Çek Cum.	-1.2348	Moldova	-0.7426	Tunus	0.9910
Danimarka	-1.5018	Moğolistan	-0.9442	Türkiye	0.1251
Domnik Cum.	1.2152	Fas	1.9040	Uganda	-0.3623
Mısır	1.1960	Nepal	0.6643	Ukrayna	-1.5972
El Salvador	-0.2733	Hollanda	-1.2730	Birleşik Krallık	-0.6136
Estonya	-0.5952	Nikaragua	-0.4872	Birleşik Devletler	0.0771
Fiji	3.3611	Nijerya	-1.6423	Uruguay	-0.2713
Finlanda	0.1164	Norveç	-1.3665	Viyetnam	-0.3135
				Zambiya	-1.3283

Benzer şekilde Tablo 10'dan da görüldüğü üzere Akdeniz çanağı ülkeleri arasında yer alan, Yunanistan, Hırvatistan, İspanya, Lübnan, Mısır, Fas ve Tunus özellikle kitle turizminin de gelişmesi ile hem ihracat hem de milli gelir içinde turizm gelirlerinin payı önemli ölçüde artmış olup, bu ülkelerde büyüme yolunda en sık karşılaşılan dış ticaret açığının kapatılmasında turizmin rolü açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Deniz, kum, güneş gibi birbirine benzer turistik ürün ve hizmetler sunan bu destinasyonlar (Pastouratis vd., 2005), 1960'lı yıllardan itibaren ilgi odağı haline gelmiş olup, günümüzde de kitle turizminin merkezleri arasında değerlendirilmektedir. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi raporuna göre (WTTC, 2018) turizm Mısır ekonomisine %6, Fas ve Kıbrıs ekonomisine %8, Bahamalar'ın ekonomisine %21 doğrudan katkı sağlamaktadır. Diğer yandan turizmde altyapı, tanıtım ve pazarlama faaliyetlerindeki eksiklikler (Beyaz Rusya ve Kırgızistan örnekleri, Jenish, 2017), yatırım yetersizliği, doğal kaynak zenginliğine bağlı aşırı emtia ihracatına yönelme (Azerbaycan, Kuveyt, Rusya) gibi nedenlerin bazı ülkelerde turizmde uzmanlaşma endeksinin düşük değerler alması altında yatan temel sebepler arasında yer aldığı tahmin edilmektedir.

Analiz sonucunda elde edilen bileşenlere göre hiyerarşik kümelenme tekniği kullanılarak turizmde uzmanlaşma göstergeleri bakımından ülkeler farklı kümeler içinde değerlendirilecektir. Aşamalı bir kümeleme tekniği olan hiyerarşik kümelenme analizi özellikle veri madenciliğinde yaygın olarak kullanılmakta ve veri seti içindeki tabakalardan yola çıkarak kümelenme işlemi gerçekleştirilmektedir. Aşamalı kümelenme ayrıştırıcı ve birleştirici olarak iki şekilde uygulama alanı bulmaktadır. Ayrıştırıcı kümelenme yöntemi birimlerin birbirinden hangi aşama ve düzeyde farklılık gösterdiklerini, birleştirici kümelenme yöntemi ise birimlerin hangi aşama ve düzeyde benzerlik gösterdiklerini görmeye yardımcı olmaktadır. Ülkelerin turizmde uzmanlaşma düzeylerini gösteren endeks değerleri hesaplandıktan sonra birleştirici kümelenme yöntemlerinden biri olan küme içi varyansları minimum eden Ward tekniği uygulanacaktır (Ward, 1963).

Şekil 12: Hiyerarşik Kümelenme Analizi

4.5. Turizm’e Dayalı Ekonomik Büyüme Modelinin Farklı Finansal Gelişmişlik Düzeylerine Göre İncelenmesi

Çalışmanın bu kısmında öncelikli olarak kümelenme analizi sonucunda 3 gelişmişlik grubuna ayırdığımız, 24 düşük, 42 orta, 25 yüksek finansal gelişmişlik düzeyine sahip toplam 91 finansal açıdan farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelere ait bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistiklere ve model tahmin sonuçlarına yer verilecektir. Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkide finansal gelişmenin rolünün Dinamik Panel Eşik Modeli ile yapılan tahmininde yer alan ekonomik büyüme (GDPPC), finansal gelişme (FND), turizmde uzmanlaşma (TRC) ve diğer kontrol değişkenlerine ilişkin verilerine ulaşılan 91 ülkeye ait tanımlayıcı istatistiklere Tablo 11’de yer verilmiştir.

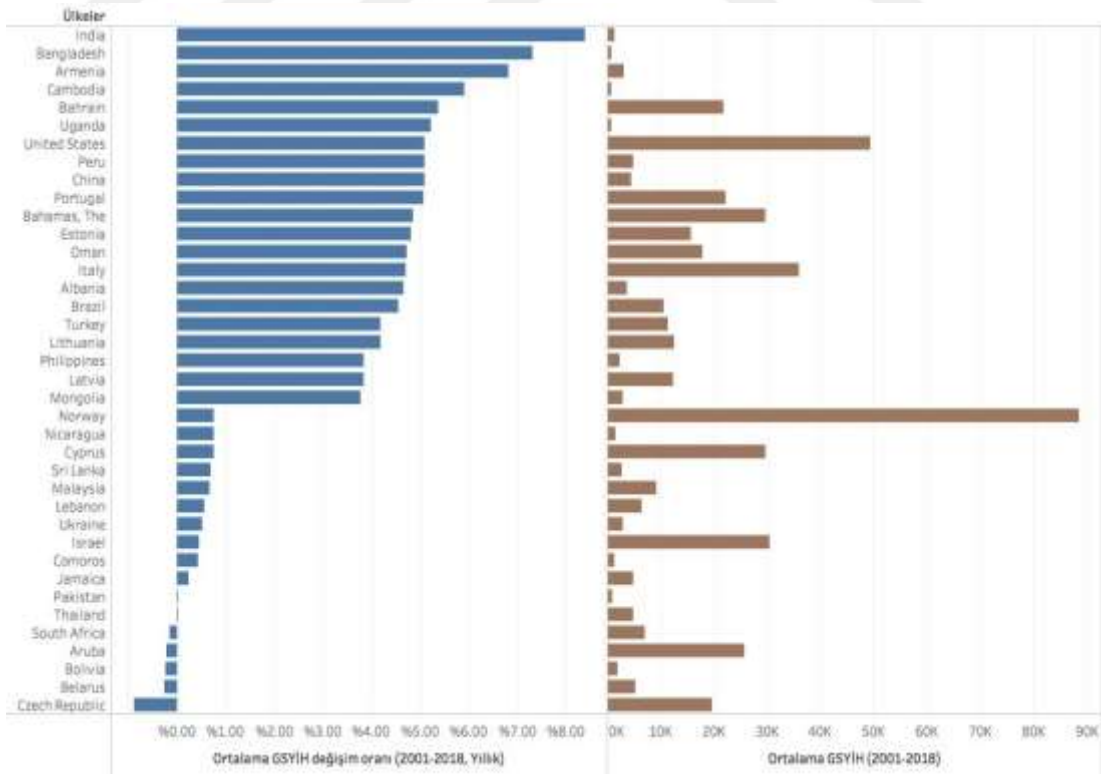
Tablo 11: Tanımlayıcı İstatistikler

	GSYH	TOU	FND	G OV	CAP	TRD
Ortalama	14847.9	-0.02246	0.4271	15.874	24.528	86.454
Medyan	2.462	-0.4511	0.381	16.290	23.285	75.088
En Yüksek	102913.5	8.611	1	30.003	58.150	437.326
En Düşük	171	-1.8656	0.059	0.951	6.2957	12.25
St. SAPMA	17720.6	1.83012	0.237	4.834	6.6762	52.817
Çarpıklık	1.72842	2.2964	0.489	-0.056	1.082	2.690
Basıklık	5.98961	6.8313	-0.812	-0.403	1.999	11.152
Gözlem Sayısı	1638	1638	1638	1638	1638	1638

Elde edilen sonuçlara göre 2001-2018 yılları arasında seçili ülkelerde kişi başına düşen gelir artış oranının en yüksek %32.99 olarak 2006 yılında Azerbaycan’da, en düşük ise -%15.32 düzeyinde 2002 yılında Madagascar’da gerçekleştiği görülmektedir. Değişkenin negatif değer alması bahsedilen dönemde kişi başına milli gelirin azaldığına ve ekonominin küçüldüğüne işaret etmektedir. 2001-2018 döneminde kişi başı milli gelirde ortalama artış oranı bakımından Çin, Hindistan,

Vietnam ve Bangladeş gibi Asya ülkeleri ve Bağımsız Devletler Topluluğu olarak nitelendirilen geçiş ekonomilerinin yıllık yaklaşık %5 üzerinde bir büyüme oranı yakaladıkları görülmektedir. Diğer yandan aynı dönemde gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde ortalama yıllık kişi başına milli gelir oranlarında zayıf artış, hatta azalışlar dikkat çekicidir. Bunun en temel nedenlerinden biri olarak 2008 Küresel Mali Krizi görülmekte olup, dönem verileri de bunu doğrulamaktadır. 2018 yılı itibariyle İsviçre kişi başına düşen milli gelir bakımından en üst (81989 ABD Doları) sırada yer alırken, Madagaskar ise yıllık 521 ABD Doları ile en düşük kişi başı milli gelire sahip ülkeler arasında en altta yer almaktadır. Yüksek turizmde uzmanlaşma göstergesine sahip ülkelerin dönemsel olarak büyüme rakamlarında görülen aşırı dalgalanma, ekonomilerin özellikle küresel değişimler karşısında kırılgan bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 13: Kişi Başına Milli Gelir Yıllık Ortalama Değişim Oranı (2000-2018)

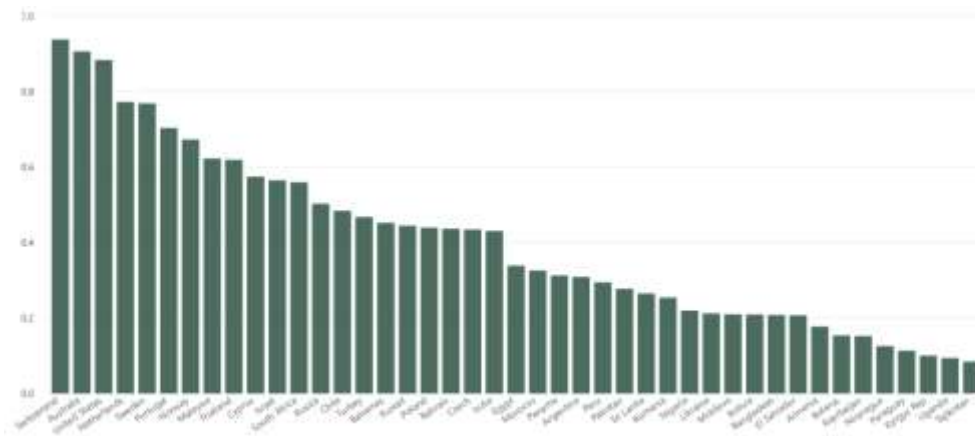

Uzmanlaşma göstergesinin temel belirleyicilerinden biri olan toplam ihracat içinde turizm sektörünün yıllara göre payının en yüksek olduğu ülkeler arasında Bahama Adaları ilk sırada yer alırken, Arnavutluk, Aruba, Jamaika, Comoros Adaları ise ilk beşliği tamamlayan ülkeler olmuştur. Sanayinin gelişmemesine, tarım için elverişli toprakların ise az olmasına rağmen bir ada ülkesi olan Bahamalar ve diğer küçük ada devletleri, turizme dayalı ekonomik yapıları ile bölgenin en zengin ülkeleri haline gelmişlerdir.

2018 yılı IMF verilerine göre kişi başına milli gelirin 34 bin dolar olduğu Bahamalarda, ihracat gelirlerinin yaklaşık %80'e yakını turizm gelirlerinden oluşmaktadır. Aralarındaki ilişkiyi inceleme açısından araştırmada yer verilen değişkenlerin yıllık seyirleri incelendiğinde, seçili ülkelerde hem turizm gelirleri hem de gelen turist sayısı bakımından 2009 yılında önemli bir kırılmanın gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Finansal gelişmenin göstergesi olarak kullanılan bileşik finansal gelişmişlik endeksini ifade eden FND değişkeni söz konusu yıllar arasında ortalama olarak 0.42 düzeyinde gerçekleşmiştir. İlgili değişkenin en küçük değeri 0.05 olarak Tacikistan'da (2005 yılı), mümkün en yüksek değeri ise 1 olarak İsviçre'de (2007 yılı) kaydedilmiştir.

Ülkelerin finansal gelişmişlik oranlarına ilişkin veriler Şekil 14'de verilmiştir.

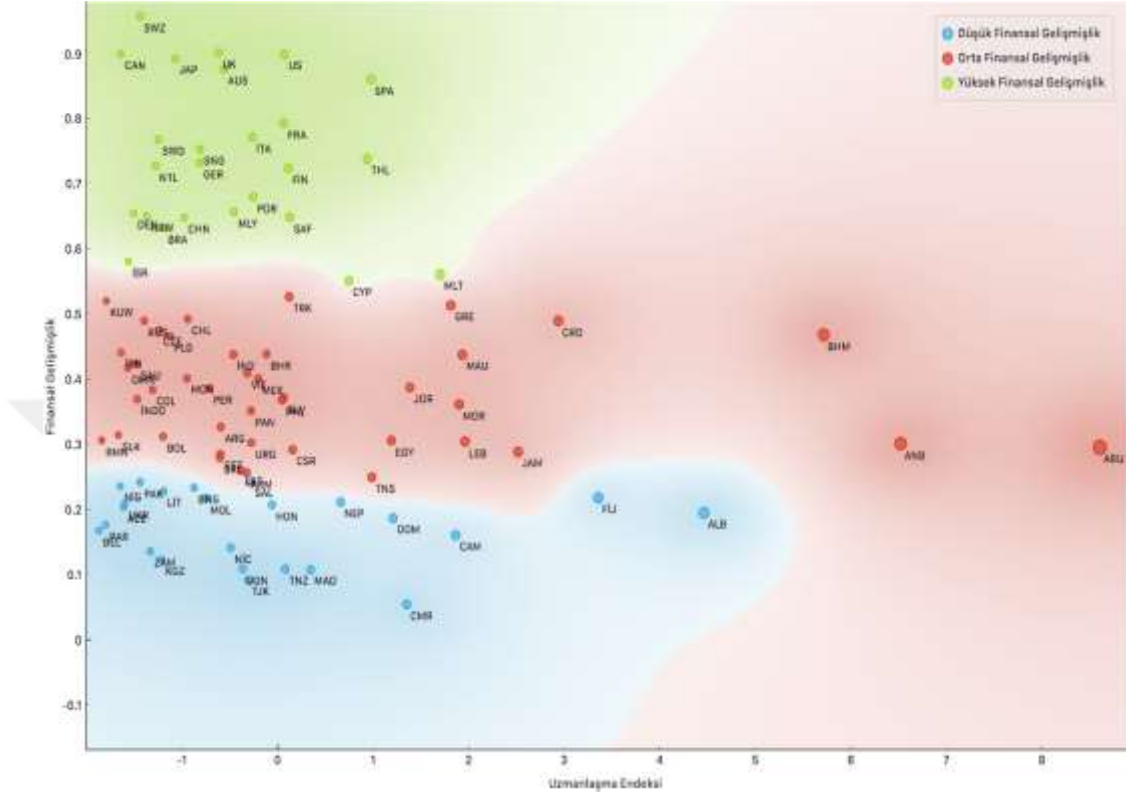
Şekil 14: Ülkelere göre ortalama finansal gelişmişlik oranı

Finansal kurumların ve hizmetlerin çeşitliliğinin artması ve finansal sistemde yaratılan fonların reel kesime aktarılmasını yansıtan finansal gelişme oranları açısından ülkeleri incelediğimizde, İsviçre, Avustralya ve ABD'nin en yüksek, Kırgızistan, Uganda ve Tacikistan'ın ise en düşük finansal gelişmişlik düzeyine sahip oldukları görülmektedir. Şekil 14'den de görüldüğü üzere gelişmiş ülkeler listenin ilk sıralarında yer almakta olup, bu durum Gurley ve Shaw'ın (1955) gelişmiş ülkelerin daha geniş bir finansal yapıya sahip olduğu fikrini doğrulamaktadır. Banka ve diğer finans kurumlarının denetlenebilirliği, mülkiyet ve sözleşme haklarının daha iyi tanımlanmış olması bunun temel nedenleri arasında gösterilebilir. (Rioja ve Valev, 2004: 127). Daha düşük oranlara sahip Kırgızistan, Uganda ve Tacikistan gibi gelişmekte olan ülkelerde ise kredilerin dağılımına ilişkin devlet müdahaleleri, faiz oranlarının kontrolü gibi uygulamaların yaygın olduğu ve bunun da finansal sistemde etkin olmayan bir yapının ortaya çıkması ile sonuçlandığı düşünülmektedir. Finansal sistemin zayıf gelişimi sermaye birikimini de olumsuz yönde etkilemekte, böylece ekonomik büyümeyi de frenlemektedir.

Tablo 11'de dışa açıklık, kamu harcamaları, sermaye stoğu gibi kontrol değişkenlerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler de yer almaktadır. Ticaretin GSYH içindeki payını ifade eden TRD değişkeninin söz konusu yıllar arasında en düşük değeri %12.25 iken en yüksek değeri %86.454 olarak gerçekleşmiştir. Kamu harcamaları ve sermaye stoğunun GSYH içindeki paylarına bakıldığında ise seçili ülkelerde ortalamalarının sırasıyla %15.87 ve %24.52 olduğu görülmektedir. Ulusal ve uluslararası literatür inceendiğinde, kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin negatif, dışa açıklık ve sermaye stoğunun ise pozitif olması beklenmektedir.

Şekil 15: Ülkelere göre Turizmde Uzmanlaşma ve Alt Gruplara göre Finansal Gelişmişlik

4.5.1. Panel Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

Turizmde uzmanlaşma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkide finansal gelişmenin rolünün yüksek ve düşük finansal gelişmişlik düzeylerindeki ülkeler için incelendiği bu çalışmada ilk olarak yatay kesitler arasındaki bağımlılık incelenecektir. Birim kökün varlığının test edilmesinden önce de panel veri setinde yatay kesit bağımlılığının sınanması gerekmektedir. Baltagi (2005) uzun zaman boyutuna sahip panel verilerde yatay kesit bağımlılığının önemli bir sorun olabileceğine dikkat çekmiştir. Gözlenemeyen ortak şoklar, mekânsal yayılma etkileri gibi faktörler yatay kesit bağımlılığının ortaya çıkmasının temel nedenleri arasında gösterilmektedir (Breitung ve Pesaran, 2007).

Yatay kesit bağımsızlığı paneldeki yatay kesit birimlerinden herhangi birinde ortaya çıkan şokların diğer yatay kesit birimlerini etkilemediği varsayımına

dayanmaktadır. Özellikle 1980’li yıllardan itibaren hem ulaşım hem de bilişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmeler, işgücünün, sermayenin, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına yönelik faaliyetlerin artması, finansal entegrasyon ile birlikte ülkeler arasındaki bağımlılığın önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Nitekim 2008 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde ortaya çıkan küresel mali krizin kısa sürede diğer ülkeler üzerinde farklı etkilere neden olması, bu bağımlılığı ortaya koymuştur. Yatay kesit bağımlılığını önemli kılan bir diğer faktör test istatistiklerinin panel veri setlerinde yatay kesit bağımlılığının varlığına işaret etmesi durumunda, birinci nesil birim kök testlerinin sonuçlarının sapmalı olabileceği (Menyah vd., 2014: 388) ve bu durumda, ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılmasının daha güçlü tahminlerin ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır .

Yatay kesit bağımlılığının varlığını test etme amacıyla Pesaran’ın CD_{LM} , (2004), Breusch-Pagan (1980)’in Lagrange Çarpanı (CD_{LM1}) ve Pesaran’ın (2004) CD_{LM2} testleri kullanılabilmektedir. Bunlardan CD_{LM1} , ve CD_{LM2} testleri zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük olduğu ($T > N$) durumda başarılı sonuçlar verse de, N ’nin büyük değerler almaya başlaması ile sapmaların da arttığı görülmektedir. Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD_{LM} testi ise hem $N > T$ hem de $T > N$ durumunda yatay kesit bağımlılığının varlığını test etmede başarılı sonuçlar verebilmektedir. Çalışmada $N > T$ koşulu sağlandığından, her ülkenin bireysel zaman etkisinden aynı şekilde etkilenebildiği varsayımı CD_{LM} testi ile belirlenmeye çalışılmıştır.

Yatay kesit kalıntıları arasındaki korelasyon katsayılarının ortalamasına dayanan CD_{LM} testi aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$CD_{LM} = \frac{\sqrt{2T}}{\sqrt{N(N-1)}} [\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N p_{ij}] \quad (3.5)$$

Test hipotezleri;

H_0 : Yatay kesitler arasında bağımlılık yoktur

H_1 : Yatay kesitler arasında bağımlılık vardır şeklinde kurulmuştur.

Panellerde yatay kesit bağımlılığının varlığı Pesaran'ın (2004) CD_{LM} testiyle incelenmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 12'de gösterilmiştir:

Tablo 12: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

	Tüm Ülkeler	Yüksek Finansal Gelişmişlik	Orta Finansal Gelişmişlik	Düşük Finansal Gelişmişlik
Değişkenler	CD_{LM}	CD_{LM}	CD_{LM}	CD_{LM}
	t-stat	t-stat	t-stat	t-stat
GDPPC	135.966	33.75	6.747	61.398
TOU	102.759	41.647	23.317	12.715
FND	98.514	10.75	3.695	48.727
TRD	39.559	20.739	10.48	7.025
GOV	29.283	15.489	3.711	8.966
CAP	40.138	11.942	4.898	9.974

Tablo 12'deki test sonuçlarına göre hem tüm ülkeler için, hem de finansal gelişmişlik alt grupları için %1 anlamlılık düzeyinde “birimler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklinde kurulan boş hipotezi güçlü şekilde reddedilmekte olup, bu durum ekonomik büyüme, turizmde uzmanlaşma ve finansal gelişme gibi değişkenlerde ortaya çıkan bir şokun diğer yatay kesitleri de etkilediğine işaret etmekte ve onlar arasında güçlü bağımlılık ilişkisini ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlar, uygun birim kök testinin seçilmesinde de önemli bir belirleyici olacaktır.

4.5.2. Panel Verilerde Birim Kök Testi

Makroekonomik verilerin gerçek ve nominal değerlerinin zaman içinde değişiklik göstermesi; ortalama ve varyanslarının sabit kalmaması durağanlık sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Belirli bir zaman diliminde verilerin ortalama ve varyanslarının sabit olması durumuna durağanlık adı verilmektedir. Verilerin analizinde durağanlık şartlarının karşılanması ekonometrik çalışmaların değişkenler arasındaki ilişkileri ifade edebilmesinde en temel şartlardan biri olarak kabul edilmektedir. Nitekim ilk kez Yule (1926) yapmış olduğu çalışmada durağan olmayan değişkenler ile yapılan model tahmin sonuçlarının sahte regresyona neden olabileceğinden bahsetmiştir. Sahte regresyon modeli ile yapılan tahminler gerçek durumu yansıtmamakta, bu da geleneksel hipotez testlerinin eğilimli bir yapı

izlemesine neden olmaktadır. Durağan süreçler güçlü ve zayıf durağanlık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sabit ortalama ve varyansa sahip ve sadece iki zaman arasındaki ortak varyansın hesaplandığı süreç zayıf durağanlık olarak tanımlanmakta iken, güçlü durağanlıkta ise sonlu ortalama ve varyans şartları aranmamaktadır (Gujarati, 2011:713).

Birim kök testleri zaman ve panel serilerinde ortaya çıkan şokların etkilerinin geçici ya da kalıcı olduğunu gösterir. Seriler durağan süreç izledikleri durumda seriye uygulanan şoklar kısa dönemde zaman boyutunda dalgalanmalara neden olsa da, daha uzun dönemde seri tekrar kendi ortalamasında dağılım gösterecektir. Diğer yandan durağan olmayan serilerdeki şokların etkisi kalıcı olmakta, uzun dönemde serinin tekrar kendi ortalamasına yaklaşması mümkün olmamaktadır. Böylece serilerin birim kök içermesi durağan olmayan bir sürece sahip olduğu anlamına gelmektedir (Tarı, 2015: 375). Durağan olmayan serilerde kalıcı şokun etkisinin ortadan kaldırılması için fark alma yöntemi ile seriler durağan hale getirilmektedir (Gujarati, 2011: 760). Serinin durağanlığını test etmek için;

$$Y_t = PY_{t-1} + u_t \quad (3.6)$$

eşitliği kullanılır. Burada $P=1$ olduğu durumda serinin durağan olmadığı ve birim kök içerdiği sonucuna varılmakta, serinin durağan olması durumunda ise P 'nin katsayısının 1'den küçük değer alması beklenmektedir.

Zaman serilerine ilişkin durağanlık testleri sadece zaman boyutunu dikkate almakta iken, panel verilerde hem yatay kesit hem de zaman boyutunun bir arada yer alması gözlem sayısını artırmakta, bu da birim kök testlerinde ortaya çıkan küçük örneklem sorunlarının çözümüne ve testlerin istatistiksel olarak daha güçlü olmasına yardımcı olmaktadır (Hurlin ve Mignon, 2007). Panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığı varsayımına göre ikiye ayrılmaktadır. Paneli oluşturan yatay kesitlerin bağımsız olmaları durumunda birinci nesil birim kök testleri başarılı sonuçlar vermekte iken, birimlerin özelliklerine göre homojen veya heterojen olarak iki grupta değerlendirmektedir. Ancak yatay kesitlerin bağımsız olmadığı durumlarda sonlu örneklem özelliklerinde ortaya çıkabilecek sapmaları gidermek için ikinci nesil birim

kök testlerinin uygulanması beklenmektedir. İkinci nesil birim kök testleri paneli oluşturan yatay kesit birimlerinin bağımsız olmadığını, böylece yatay kesitlerden birine gelen şokun diğer birimler üzerinde de farklı düzeylerde etkiler yaratacağını varsaymaktadır. Choi (2002), Moon ve Perron (2004) testleri, Bai ve Ng'nin (2004) PANIC ve Pesaran'ın (2006) Yatay Kesit Genişletilmiş Dickey Fuller (CADF - Cross-sectional Augmented Dickey Fuller), Demetrescu ve Hanck (2012) testleri ikinci nesil birim kök testlere örnek olarak gösterilebilir. Önceki bölümde yapılan yatay kesit bağımlılık testi sonuçlarına göre seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edildiğinden, çalışmada yer alan serilerin durağanlığı, hem birinci nesil panel birim kök, hem de ikinci nesil Pesaran (2007) testi ile sınanmıştır.

Pesaran (2007) CADF testinde standart Dickey Fuller regresyonunu paneldeki serilerin gecikmeli değerleri ve birinci farklarının yatay kesit ortalamaları ile genişleterek yatay kesit bağımlılığı ve seriler arası korelasyon sorununu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Birim kök testinde genişletme derecesinin belirlenmesinde bilgi kriterlerinden ya da ardışık testlerden yararlanılmaktadır.

Basit dinamik doğrusal heterojen panel veri modeli aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$y_{it} = (1 - \varphi_i)\mu_i + \varphi_i Y_{it-1} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; \quad t=1, \dots, T \quad (3.7)$$

Modelde y_{it} belirli yatay kesitin (i) t anındaki gözlem değerini göstermektedir. Tek faktörlü yapıda bileşik hata terimi olan u_{it} aşağıdaki şekilde ifade edilmekte olup, ilgili eşitlikte f_t gözlenemeyen ortak etkileri, ε_{it} ise birimlere özgü hataları göstermektedir.

$$u_{it} = \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (3.8)$$

$a_i = (1 - \varphi_i)\mu_i$ ve $\Delta y_{it} = Y_{it} - Y_{it-1}$ olacak şekilde 3.7 ve 3.8 nolu eşitlikler birlikte değerlendirildiğinde, 3.9 nolu eşitlik elde edilmiş olunacaktır.

$$\Delta y_{it} = a_i + \beta_i y_{it-1} + \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (3.9)$$

Pesaran (2007) durağanlık sınamasında temel ve alternatif hipotezleri aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır:

$H_0 : \beta_i = 0$ Seride birim kök vardır, durağan değildir

$H_1 : \beta_i < 0$ Seride birim kök yoktur.

Son olarak birim kök testinin tahmini için Yatay Kesit Genelleştirilmiş Dickey Fuller (CADF) fonksiyonu aşağıdaki şekilde olacaktır:

$$\Delta y_{it} = a_i + \beta_i y_{i,t-1} + c_i \dot{y}_{t-1} + d_i \Delta \dot{y}_t + e_{it} \quad (3.10)$$

Bundan yola çıkarak gecikmeli değişkenlerin t-istatistiklerinin ortalaması alınarak CIPS istatistiği sonucuna ulaşılmaktadır.

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (CADF_i) \quad (3.11)$$

Hesaplanan test istatistiği, Pesaran'ın (2007) sabitsiz trendsiz, sabitli ve sabitli trendli modeller için belirlemiş olduğu kritik tablo değerleri ile karşılaştırılmakta ve kritik değerden küçük olması durumunda H_0 hipotezi reddedilerek seride birim kökün olmadığı ve serinin durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

4.5.3. Panel Birim Kök Test Sonuçları

Yapılan test sonuçları yatay kesit bağımlılığının varlığına işaret ettiğinden, panel verilerin zaman içindeki durağanlık durumları hem birinci nesil, hem de yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testleri yardımıyla tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla turizmde uzmanlaşma ve finansal gelişmişlik değişkenleri diğer kontrol değişkenleri ile birlikte Levin, Lin, Chu (2002) ve Pesaran

(2007) testi ile durağanlık sınamasına tabi tutulmuş ve düzeyde sabitli ve trendli ve birinci farklarda trendli test sonuçları Tablo 13 ve 14’de verilmiştir.

Tablo 13: Birinci Nesil Panel Birim Kök Test Sonuçları (Levin, Lin, Chu)

AZ FİNANSAL GELİŞMİŞLİK		Düzye Değerleri	Birinci Farklar
	LGDP(1)	-1.961**	-74.767***
	TOU(1)	-1.2522	-14.752
	FND(2)	-1.109	-10.534***
	TRD (1)	-0.40597*	-10.382***
	GOV(1)	-0.628	-9.613***
	CAP(2)	-0.1019	-12.551***
ORTA FİNANSAL GELİŞMİŞLİK		Düzye Değerleri	Birinci Farklar
	LGDP(1)	-2.182**	-34.867 ***
	TOU(1)	-5.238***	-32.540 ***
	FND(2)	5.893 **	-14.347 ***
	TRD (1)	0.655	-22.622***
	GOV(1)	-0.4823	-23.574***
	CAP(2)	-0.7130	-24.685***
YÜKSEK FİNANSAL GELİŞMİŞLİK		Düzye Değerleri	Birinci Farklar
	LGDP(1)	8.840	-9.674***
	TOU(1)	-0.443	-11.370***
	FND(2)	3.322	-8.417 ***
	TRD (1)	2.126	-14.011***
	GOV(1)	1.664	-8.859***
	CAP(2)	-0.496	-10.236***
TÜM ÜLKELER		Düzye Değerleri	Birinci Farklar
	LGDP(1)	7.899	-11.381***
	TOU(1)	3.349	-14.851***
	FND(2)	-1.524*	-17.030***
	TRD (1)	-0.274	-14.916***
	GOV(1)	-1.358*	-14.060***
	CAP(2)	-4.549***	-16.080***

Tablo 14: İkinci Nesil Panel Birim Kök Test Sonuçları (Pesaran CADF)

AZ FİNANSAL GELİŞMİŞLİK		Düzyey Değerleri	Birinci Farklar
	LGDP(1)	1.347	-10.960 ***
	TOU(1)	0.328	-10.490 ***
	FND(2)	1.278	-4.905 ***
	TRD (1)	1.350	-5.183 ***
	GOV(1)	1.327	-6.490 ***
	CAP(2)	3.269	-7.842 ***
ORTA FİNANSAL GELİŞMİŞLİK		Düzyey Değerleri	Birinci Farklar
	LGDP(1)	-2.182**	-34.867 ***
	TOU(1)	-5.238***	-32.540 ***
	FND(2)	5.893 **	-14.347 ***
	TRD (1)	0.655	-22.622***
	GOV(1)	-0.4823	-23.574***
	CAP(2)	-0.7130	-24.685***
YÜKSEK FİNANSAL GELİŞMİŞLİK		Düzyey Değerleri	Birinci Farklar
	LGDP(1)	3.571	-13.297 ***
	TOU(1)	3.821	-7.843 ***
	FND(2)	1.476	-7.481 ***
	TRD (1)	0.766	-4.653 ***
	GOV(1)	3.610	-3.114 ***
	CAP(2)	0.297	-5.093 ***
TÜM ÜLKELER		Düzyey Değerleri	Birinci Farklar
	LGDP(1)	6.303	-26.100 ***
	TOU(1)	6.796	-2.954 ***
	FND(2)	-0.708	-4.867 ***
	TRD (1)	2.952	-8.895 ***
	GOV(1)	3.719	-3.725 ***
	CAP(2)	-0.603	-5.545 ***

Pesaran testinin temel avantajı, küçük örneklerde bile başarılı sonuçlar verebilmesidir (Pesaran, 2006). Test düzey değerleri sabitli ve trendli sonuçlarına bakıldığında %95 güven düzeyinde kişi başına milli gelir, turizmde uzmanlaşma ve finansal gelişme değişkenlerinin hem panelin genelinde, hem de her üç gelişmişlik

grubuna ait örneklemelerde birim kök taşıdıkları yani durağan olmadıkları görülmektedir. Serilerin neredeyse tamamının düzey değerlerinde durağan olmadıkları, ancak birinci farkları alındığında %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale geldikleri sonucu bulunmuştur.

4.5.4. Dinamik Panel Eşik Modelleri

Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi kullanılarak yapılan tahmin sonuçları turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak analiz sonuçları bu etkinin örneklemdeki tüm gözlemler arasında aynı olmadığını ve farklı sınıflarda bu etkinin farklı şekillerde ortaya çıkabileceğini göstermiştir. Piyasalarda meydana gelen ani belirsizlikler, ekonomik ve siyasi krizler, hükümet politikalarındaki değişiklikler ekonometrik modellerde doğrusal olmayan bir yapının meydana çıkmasına neden olur. Bu durumda doğrusal yöntemlerle yapılacak tahminler hem sapmalı sonuçlar ortaya çıkarabilecek, hem de elde edilen sonuçlardan hareketle uygulanan politikalar da beklenen başarıyı sağlayamayacaktır. Bunun bir sonucu olarak ortaya çıkan rejim değişikliklerini göz önünde bulunduran doğrusal olmayan modeller ve bu modelleri tahmin eden yeni yöntemlerin gelişmesi zorunlu hale gelmiştir. Eşik regresyon modelleri; bir değişkenin gözlemlenen belirli bir değerine göre bireysel gözlemlerin farklı sınıflara ayrılabilmesini ortaya koyan tahmin modelleridir.

Hansen (1999) bireysel spesifik etkiye sahip dengeli paneller için geliştirmiş olduğu içsel tahmin edicilere yönelik eşik değer tahmin modeli ile ilk kez regresyon fonksiyonunun tüm gözlemlerde aynı olmayıp, belirli eşik değere göre etkinin değişebileceğini açıklanmaya çalışmıştır. Bu bakımdan rejimlere göre etkinin farklılaşacağı varsayılarak, paneli sınıflara ayırmaya yarayan eşik değişkeni belirlenmelidir. Elde edilen eşik değerinin anlamlı olduğuna eşik değişkenine ait tahmin parametrelerinin farklı rejim türlerinde birbirine eşit olduğunu gösteren boş hipotez test edilerek karar verilmektedir. Eşik değişkeni katsayılarının alt ve üst rejimlerde farklı işaretli ve her ikisi de anlamlıysa bu sonuç regresyon fonksiyonunun yön değiştirebileceğine işaret etmektedir. Diğer yandan eşik değişkenlerin katsayılarından herhangi biri anlamlı değilse ve katsayı işareti de değişiklik

göstermiyorsa bahsi geçen etkinin yön değiştirmedeği, ancak yine de etkinin belirli bir eşik düzeyinin altında yada üstünde ortaya çıkmasından dolayı doğrusal olmayan bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır.

Hansen (1999)'in modeli statik varsayımlar üzerine kurulu olduğundan, içsellik sapmasının ortaya çıkmasını göz ardı etmiş, dolayısıyla dinamik panelleri açıklamadaki performansı sorgulanmıştır. Bu sorun ilk olarak Caner ve Hansen (2004)'in yatay kesitler üzerinde dışsal eşik değişkeni ve içsel bağımsız değişkenler durumunda kullanılmaya imkan tanıyan araç değişkenler yöntemi kullanılarak çözülmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada kullanılan Kremer, Bick ve Nautz (2013) modeli ise Caner ve Hansen'in (2004) modeli üzerine inşa edilmiş olup, hem dinamik bir yapıya sahip iken, hem de içsellik problemini çözecek olması nedeniyle panel verilerin analizinde daha tutarlı ve sapmasız olma özelliği taşımaktadır. Dinamik eşik modelinde Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) tahmincilerinin kullanılması içsel değişkenlerin kullanımına olanak sağlamaktadır.

$$y_{it} = \mu_i + \beta'_1 z_{it} I(q_{it} \leq \gamma) + \beta'_2 z_{it} I(q_{it} > \gamma) + \varepsilon_{it} \quad (3.12)$$

Denklemden y_{it} bağımlı değişkeni, μ_i yatay kesitlere özgü sabit etkiyi, $I(.)$ uygun şartın sağlanıp-sağlanmadığı durumuna göre 0 ya da 1 değeri alan gösterge fonksiyonunu (rejim unsurunu) yansıtırken, z_{it} dışsal açıklayıcı değişkenler ile birlikte içsel olduğu düşünülen bağımlı değişkenin gecikmeli değerini de barındıran m boyutlu bağımsız değişken vektörünü, γ eşik düzeyini, q_{it} ise eşik değişkeninin değerlerini temsil etmektedir. $t=1, \dots, T$ her bir birime ait zaman serisi boyutunu, $i=1, \dots, N$ ise yatay kesit birimlerini göstermektedir. $I(.)$ eşik değerin altında 1 değerini, eşik üzerinde ise 0 değerini almaktadır.

Bu çalışmada turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezinin geçerliliğinin finansal gelişme düzeyine göre anlamlı bir farklılık gösterip-göstermediği Kremer, Bick ve Nautz (2013) tarafından geliştirilen dinamik panel eşik modeli kullanılarak tahmin edilmeye çalışılacaktır. Farklı finansal gelişmişlik düzeylerinde turizm gelişimi

ile ekonomik büyüme arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi incelemek için geliştirilen panel eşik regresyon modeli şu şekildedir:

$$EG_{it} = \mu_i + \beta_1 TRC_{it} I(FND_{it} \leq \gamma) + \delta_1 I(FND_{it} \leq \gamma) + \beta_2 TRC_{it} I(q_{it} > \gamma) + \varepsilon_{it} \quad (3.13)$$

Eşitlikte yer alan β_1 ve β_2 eşik değişkeninin (FND) aldığı değerin eşik düzeyinden (γ) küçük ya da büyük olması durumunu ifade eden düşük ve yüksek rejim türlerinde turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini yansıtırken, X_{it} ise hata terimleri ε_{it} ile ilişkisiz yani dışsal ($X_{1,it}$ = ticari açıklık, merkezi hükümet nihai tüketim harcaması ve gayri safi sabit sermaye oluşumu) olan ve hata terimleri ile ε_{it} ilişkili yani içsel ($X_{2,it}$ = $GSYH_{t-1}$) olduğu düşünülen değişkenleri göstermektedir. Eşitlikte yer alan δ_1 eşik sabitini göstermekte ve eşik tahmininde ortaya çıkabilecek sapmaları azaltmaya yardımcı olmaktadır (Bick, 2010).

Model tahmininde ilk önce yatay kesite ait bireysel etkinin (μ_i) ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunun için yapılacak dönüştürme işleminde asimptotik dağılım varsayımının ihlal edilmemesi önemlidir. Dinamik modellerde bağımlı değişkenin gecikmeli değeri Hansen (1999)'in modelinde olduğu gibi bireysel etkilerden gözlem ortalamalarının çıkılması ile yapılan “grup içi dönüşümler” sonucunda bireysel hata terimlerinin ortalamasıyla ilişkili olacağından tutarlı tahminlerin elde edilmesi mümkün olmayacaktır. Diğer yandan birinci fark dönüşümlerinde hata terimleri negatif korelasyonlu olacağından, Hansen (1999)'in varsayımları altında yapılacak uygulamalar geçersiz olacaktır.

Bunları göz önünde bulundurarak Kremer vd. (2013) Arellano ve Bover (1995)'in önerdiği ileriye dönük ortogonal sapmalar dönüşüm yöntemini tercih etmişlerdir. İlgili dönüşüm yöntemi Denklem 3.14'te gösterilmiştir:

$$\varepsilon_{it}^* = \sqrt{\frac{T-t}{T-t+1}} \left[\varepsilon_{it} - \frac{1}{T-t} (\varepsilon_{i(t+1)} + \dots + \varepsilon_{iT}) \right] \quad (3.14)$$

Burada ε_{it}^* hata terimlerinin dönüştürülmüş, ε_{it} ise başlangıçtaki değerlerini ifade etmektedir. Yapılan dönüşüm sonucunda hata terimlerinin kendi gecikemli değerleri ile ilişkisi ortadan kalkacak, böylece otokorelasyon sorunu giderilmiş olacaktır. Ayrıca ilgili dönüşümle hata terimleri varyansının zaman içinde değişmesi sorunu olarak ifade edilen heteroskedastisite de ortadan kalkmış olacaktır. Bu durum Caner ve Hansen'in (2004) yatay kesit modelleri için geliştirmiş olduğu tahmin yönteminin dinamik panel veri modellerinde de kullanılabilinmesini sağlamaktadır. Ardından iki aşamalı en küçük kareler yöntemi (2SLS) kullanılarak eşik değerinin düzeyleri belirlenmeye çalışılmaktadır. Bunun için araç değişkenlerin (Z_{it}) bir fonksiyonu olan içsel değişkenler için indirgenmiş regresyon formu tahmini ($\bar{X}_{2it}$) yapılacak, ardından 3.13 no'lu eşitlikte yer alan içsel değişkenler (X_{2it}) yerine tahmin edilen içsel değişkenler kullanılacaktır.

Bundan sonraki aşama, en küçük kareler yöntemi ile 3.13'cü eşitlikte yer alan model tahmin edilerek γ eşik değeri belirlenmeye çalışılır. İşlem γ eşik değişkeninin alt kümeleri için de tekrarlanır, böylece en küçük hata terimleri karelerinin toplamına sahip olan ($S(\gamma)$) eşik düzeyi en uygun eşik değer olarak belirlenir ($\hat{\gamma}$). Hansen (2000:579), bu kısıtı denklem 3.15'teki gibi ifade etmektedir:

$$(\hat{\gamma}) = \argmin S_n(\gamma) \quad (3.15)$$

Bir sonraki süreçte eşik değere ilişkin kritik değerler %95 güven düzeyinde denklem (3.15)'teki kısıt yöntemiyle belirlenmeye çalışılır:

$$\Gamma = \{\gamma: LR(\gamma) \leq C(\alpha)\} \quad (3.16)$$

Denklem (3.16)'da yer alan $LR(\gamma)$ her bir yatay kesit veride kullanılan zamanı hesaba katan olabilirlik oranı istatistiğine ilişkin asimptotik dağılımı, $C(\alpha)$ ise dağılımın %95'ni göstermektedir. Son olarak γ yeniden tahmin edilir ve önceden kullanılmış

araç değişkenler ve tahmin edilen eşik değer kullanılarak GMM metodu ile ilişki belirlenmeye çalışılır.

4.5.5. Sistem GMM Modeli Tahmin Sonuçları

Bu çalışmada, ilk olarak seçili ülkeler grubunda turizm ile finansal gelişmişlik arasındaki ilişkinin incelenmesine karar verilmiştir. Finansal gelişmenin turizm işletmelerinin hem kuruluş, hem de işletme aşamasında gerek duyulan finansal kaynaklara erişimini kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Diğer yandan son yıllarda finansal gelişmenin ekonomi üzerindeki etkilerinin her zaman olumlu olmayabileceği, gerekli koşulları sağlamayan ülkelerde finansal gelişmenin ekonominin tamamını krize sürükleyebileceğine ve turizm sektörünün de bundan etkilenebileceğine ilişkin literatürde artış yaşandığı görülmektedir. Bundan hareketle ilk olarak finansal gelişmenin seçili ülkelerde turizmde uzmanlaşma üzerindeki etkilerinin incelenmesi amacıyla tahmin edilen 3 modelin sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 15: Turizmde Uzmanlaşma ve Finansal Gelişme Arasındaki İlişki

	Bağımlı Değişkenler		
	TRGDP	TREXP	TOU
L.TRGDP	-0.4218726**		
L.TREXP		-.5445438***	
L.TOU			-0.4015291***
FND	0.0625744**	0.05386516*	0.2970875
GDP	0.06691053*	0.0285006	-0.352004
TRD	0.0007037***	-.0101749***	-0.0033182**
TREMP	0.0421787***	.0408901	0.06658716**
TRREV	0.0254***	0.029**	0.2853633 **
TRGDP		0.038227	-0.06260058*
Cons	.002008**	-0.0537413**	-0.0386745
Gözlem Sayısı	1638	1638	1638
Ülke Sayısı	91	91	91
Araç Sayısı	37	37	51
Hansen (p-değeri)	18.22 (0.102)	36.53 (0.21)	33.55 (0.216)
AR2 (p-değeri)	-1.35 (0.178)	-0.25 (0.800)	-0.30 (0.762)

Tablo 15’de bağımlı değişkenin sırasıyla TRGDP (turizmin milli hasıla içindeki payı), TREXP (turizm gelirlerinin toplam ihracat gelirleri içerisindeki payı) ve TOU (turizmde uzmanlaşma endeksi) olduğu üç modele ilişkin tahmin sonuçları yer almaktadır. Her üç modelde finansal gelişmenin turizm üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak pozitif, ayrıca turizmin ekonomiye katkısı ve turizm gelirlerinin ihracat gelirleri içerisindeki payının artması üzerinde anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir. Katsayılar bakımından yorumlandığında, özellikle turizmin ekonomik büyümeye katkılarını artırmada finansal gelişmenin daha güçlü bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Elde edilen sonuçlar turizmin gelişmesinde ve ekonominin temel sektörlerinden biri haline gelmesinde finansal gelişmenin önemli bir belirleyici olduğuna, dolayısıyla finansal gelişmenin sektörlerin büyümesine katkı sağlayacağı ve bunun da ekonomik büyümeye olumlu yansıyabileceğini gösteren arz öncüllü yaklaşımın desteklenebileceğine işaret etmektedir.

İkinci aşamada önceki çalışmalarda içsel olduğu kabul edilen büyümenin bir dönem gecikmeli değeri, finansal gelişme açıklayıcı değişkeni ve büyümeyi belirleyen bazı kontrol değişkenleri kullanılarak turizmde uzmanlaşma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki belirlemeye çalışılmıştır. Bu kapsamda finansal gelişmenin turizm-ekonomik büyüme ilişkisindeki rolünü belirleme amacıyla ilgili verilerine erişilen 91 ülke kümülenme yöntemi kullanılarak finansal gelişmişlik düzeyleri bakımından yüksek gelişmişlik, düşük gelişmişlik ve orta gelişmişlik olarak ifade edilen üç rejimde gruplandırılarak incelenmiştir.

İki Aşamalı Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisine (Sistem GMM) ilişkin sonuçlar Tablo 16’da sunulmuştur. Elde edilen katsayılar yorumlanmadan önce modelde otokorelasyon sorunu ve araç değişkenlerin geçerli olup-olmadığı test edilerek modelin genel olarak anlamlılığı gözden geçirilmiştir.

Arellano ve Bond (1991) tarafından dinamik panel veri modellerinde otokorelasyonu sınamak amacıyla geliştirilmiş testte, birinci mertebeden negatif otokorelasyonun ortaya çıkması sorun olarak görülmezken, genelleştirilmiş momentler tahmincisinden elde edilen sonuçların etkin olabilmesi için ikinci mertebeden otokorelasyonun olmaması beklenmektedir. Otokorelasyonun varlığını

test etmek amacıyla yapılan Arellano ve Bond testi sonuçları her üç gelişmişlik rejiminde birinci mertebeden (AR1) negatif otokorelasyonun var olduğunu gösterirken, ikinci mertebeden (AR2) otokorelasyonun varlığını sınamak için kullanılan z test istatistiği ise anlamsız bulunmuş, dolayısıyla hata terimleri arasında korelasyonun olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç kurulan her üç modelin de otokorelasyon sorunu içermediğini göstermektedir.

Aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerliliğini yani modellerde kullanılan araç değişkenlerin geçerliliğini test etme amacıyla yapılan Sargan ve dirençli olan Hansen testleri sonuçlarına göre “aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir” şeklinde kurulan H_0 hipotezi her üç modelde de reddedilmemekte olup, kullanılan araç değişkenlerin dışsal olduğu sonucuna varılmıştır. Kullanılan araç değişkenlerin alt setlerinin geçerliliğini ayrı-ayrı test etmek için yapılan Fark Hansen test sonuçlarına göre de hem ilk hem de ikinci moment koşulu için H_0 hipotezi reddedilememektedir.

Araştırma bulguları ülkelerin finansal gelişmişlik düzeylerine göre yapılan spesifikasyon tahmin sonuçlarında turizmde uzmanlaşmanın finansal gelişmişlik düzeylerine göre etkilerinin homojen olmadığına işaret etmektedir. Turizme dayalı ekonomik büyüme literatürünü inceleyen ve aralarında doğrusal bağlantının varlığına işaret eden ilk çalışmalardan farklı olarak literatürdeki yeni çalışmalarda bu ilişkinin farklı faktörlerden etkilenebileceği belirtilmekte olup, elde ettiğimiz araştırma bulguları bu çalışmalarla tutarlılık göstermektedir. Az gelişmişlik ve geçiş rejimlerinde turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi anlamlı bulunurken, yüksek gelişmişlik düzeyindeki ülkelerin değerlendirildiği modelde herhangi bir anlamlı ilişkinin tespit edilmemesi aslında turizmde uzmanlaşmadan ekonomik büyümeye doğru koşullu bir ilişkinin var olduğunu göstergesidir. Nitekim tahmin sonuçlarında zayıf finansal gelişmişlik düzeyinde turizmde uzmanlaşmada meydana gelebilecek 1 birimlik artışın kişi başına düşen milli geliri %0.10 oranında artıracığı tahmin edilirken, belirli bir finansal ve ekonomik gelişmişlik düzeyine erişildiğinde bu etkinin iki katına çıktığı görülmektedir. Ancak bu düzeye eriştikten sonra ekonomik ve finansal açıdan yüksek gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde turizmde uzmanlaşmanın büyüme üzerindeki etkilerinin anlamsız hale gelmesi aslında gelişmişlik düzeyine göre doğrusal olmayan bir ilişkinin var olduğunu kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla, düşük

gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülkelere göre turizm uzmanlığındaki artıştan daha fazla faydalanacağına dair geleneksel görüşe rağmen, sonuçlarımız, finansal gelişme değişkeni hesaba katıldığında yeni bir tablonun ortaya çıktığını göstermektedir.

Tablo 16: Arellano-Bover / Blundell-Bond Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu Sonuçları

Değişkenler	Az Gelişmişlik Rejimi	Geçiş Rejimi	Çok Gelişmişlik Rejimi	Tüm Ülkeler
L.GDP	.5037***	.3428***	.1791*	.3867***
TOU	.1020***	.2006**	.0067	-.0087**
FND	-.0219	-.0089	.0656**	.0559*
TRD	.0001	.0004 *	.0003**	.0002**
GOV	-.0014	-.0041**	-.01396**	-.0034**
CAP	.0023**	-.0007	.0036 *	.0020**
Cons	.0137***	.0031	.0074***	.0136***
Gözlem Sayısı	846	378	414	414
Ülke Sayısı	24	42	25	91
Araç Sayısı	21	29	18	15
Hansen (p-değeri)	25.77 (0.137)	0.206 (0.206)	13.08 (0.102)	53.30 (0.062)
AR2 (p-değeri)	-0.49 (0.626)	-0.47 (0.639)	-1.19 (0.233)	-0.96 (0.336)

Sistem GMM yöntemi ile yapılan tahminler sonucunda elde edilen bulgulardan bir diğeri ekonomik büyümenin geçmiş değerlerinden yüksek ölçüde ve pozitif etkilenmesi yönünde olup, bu anlamda her üç gelişmişlik grubunda da benzer sonuçların elde edildiği görülmektedir. Finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin az gelişmiş ve geçiş sürecinde olan ülkeler için herhangi bir etkiye sahip olmadığı, ancak yüksek gelişmişlik düzeyindeki ekonomilerde bu ilişkinin anlamlı hale geldiği görülmektedir. Elde edilen sonuçlar yüksek gelişmişlik

düzeyinde finansal gelişme endeksindeki %1’lik artışın, kişi başına geliri %0.65 oranında arttıracığına işaret etmektedir. Bu sonuç finansal açıdan daha gelişmiş ülkelerde arz öncüllü finansal büyüme teorisinin geçerli olabileceğine işaret etmektedir. İkinci olarak, gelişmiş ülkelerde finansın büyümeye etkisi pozitif iken, az ve orta gelişmişlik düzeyindeki ekonomilerde finansal gelişmenin büyüme üzerindeki etkisinin negatif işaretli olması da dikkat çekicidir. Zayıf finansal ve ekonomik gelişmişlik düzeyinde ekonomik büyümünün finansal gelişmeden olumsuz yönde etkilendiğine dair tahminler Xu (2000) ve Deidda ve Fattouh (2002)’un çalışmaları ile paralellik göstermektedir. Aslında Rioja ve Valev (2004) de yapmış oldukları çalışmada benzer sonuçlar elde etmiş, bundan yola çıkarak az gelişmiş ülkelerde finansal sistemin geliştirilmesine yönelik uygulamaların ekonomik büyüme üzerinde yıkıcı etkiler doğurabileceğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Moosa (2016: 364), finansal gelişmenin hem hanehalkı hem de reel sektör için borçlanmayı artıracığını, bunun ise sorunlu kredilerdeki artıştan kaynaklı ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceğini belirtmiştir.

Tahmin sürecinde turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi çerçevesinde değerlendiren çalışmalarda kullanılan çeşitli kontrol değişkenleri modellere eklenerek daha tutarlı sonuçların elde edilmesi amaçlanmıştır. Buna göre sabit sermaye oluşumu az gelişmiş ülkelerde %5, yüksek gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde %10 anlamlılık düzeyinde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilerken finansal açıdan orta gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde sermaye oluşumunun ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisine rastlanmamıştır.

Ekonomik büyüme literatüründe refah düzeyindeki artışa katkı sağlayacak belirleyicilerden bahsederken üzerinde en çok durulan faktörden birinin de ticari açıklık olduğu görülmektedir. Tahmin sonuçları toplam dış ticaret hacminin GSYH içindeki payında ortaya çıkacak 1 birimlik artışın hem orta hem de yüksek gelişmişlik düzeyinde büyümeyi olumlu yönde etkileyeceğini, özellikle orta rejimdeki ekonomilerde bu etkinin biraz daha fazla olacağını belirtmektedir. Son olarak modelde kullanılan kamu harcamaları değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin orta gelişmişlik düzeyinden itibaren anlamlı hale geleceği, ancak daha gelişmiş

finansal sistemlerde ve daha yüksek gelir düzeyinde kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkilerinin daha da artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bakımdan kamu harcamalarının GSYH'ye oranında meydana çıkabilecek %1'lik artışın ekonomik büyümeye %0.13 oranında zarar vereceği elde edilen tahminler arasındadır. Analiz sonuçları kullanılan kontrol değişkenlerinin işaretlerinin literatürdeki çalışmalarla da paralellik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Bir sonraki aşamada hem sistem GMM testi tahmin sonuçlarımızdan, hem de uluslararası literatürde yer alan farklı finansal gelişmişlik düzeyinde turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin eşit olmayabileceği görüşünden hareketle turizmde uzmanlaşma ve ekonomik büyüme ilişkisindeki asimetriyi inceleme, böylece turizmde uzmanlaşmanın etkisinin seçili ülkelerde gösterebileceği farklılıkların yakalanması amaçlanmıştır. Bu dağılımda finansal gelişmenin önemini hesaba katarak aslında çok yüksek finansal gelişmenin turizmin ekonomik büyümeye etkisini artırıp-artırmayacağı da merak konusudur. Böylece analizin bu aşamasında turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinde finansal gelişmeye bağlı rejim değişikliğinin ortaya çıkacağı bir eşik düzeyinin olup-olmadığı incelenecektir.

4.5.6. Dinamik Panel Veri Eşik Değer Sonuçları

2001-2018 döneminde 91 ülkenin yer aldığı panelin tamamı için yapılan dinamik Sistem GMM modeli tahmin sonuçlarında finansal gelişmenin turizm, finansal gelişme ve turizmde uzmanlaşmanın ise ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiş, ancak “ne kadar yüksek finansal gelişme, o kadar yüksek ekonomik büyüme” hipotezinin turizm açısından geçerliliğinin test edilmesi amacıyla finansal gelişmişlik bakımından ülkeleri farklı gruplara ayırarak yapılan değerlendirmede gelişmişlik düzeyi bakımından turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin değişiklik gösterebileceği belirlenmiştir.

Turizme dayalı büyüme hipotezinin test edildiği çalışmaların büyük bir kısmı turizmde uzmanlaşma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olduğu ve turizmde uzmanlaşma düzeyindeki artış ya da azalışların mutlak etkisinin simetrik

olduğunu kabul etmektedir. Ancak turizmdeki uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin asimetrik olabileceği, başka bir ifade ile turizmin ekonomik büyümeye etkisinin farklı faktörlere göre değişiklik gösterebileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir.

“Ne kadar çok finans, o kadar yüksek büyüme” görüşünden hareketle, aşırı finansal gelişmenin hem doğrudan, hem de dolaylı sektörel etkilerinin değişiklik gösterebileceğine ilişkin çok sayıda bulgulara rastlanmaktadır. Nitekim bu çalışmada da, turizmde uzmanlaşma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin finansal belirleyicilerden etkilenebileceği varsayımı altında ülkelerin farklı finansal gelişmişlik gruplarına ayrılarak yapılan Sistem GMM tahmin sonuçlarında yüksek ve düşük finansal gelişmişlik düzeylerindeki etkinin aynı olmayabileceği ortaya çıkmıştır.

Ekonomik gelişme ile turizmde uzmanlaşma ilişkisinin doğrudan finansal gelişmenin belirli bir düzeyine bağlı olma ihtimalini inceleme amacıyla, bu etkinin finansal gelişmişlik düzeyinin altında ya da üstünde değişebileceği varsayımına dayalı bir eşik düzeyi aranacaktır. Bu kapsamda turizm sektörünün büyümeye etkilerinin doğrusallığı literatürdeki en güncel yöntemlerden biri olan dinamik panel veri eşik değer yöntemiyle tahmin edilerek finansal gelişmenin turizm-ekonomik büyüme ilişkisindeki asimetriyi açıklamadaki rolüne bakılmaya çalışılacaktır.

Çalışmada ele alınan dinamik panel eşik modeli şu şekildedir:

$$EG_{it} = \mu_i + \beta_1 TRC_{it} I(FND_{it} \leq \lambda) + \beta_2 TRC_{it} I(FND_{it} > \lambda) + \alpha X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3.17)$$

Yukarıdaki model spesifikasyonunda EG_{it} bağımlı değişken olan ekonomik büyümeyi, μ_i bireysel sabit etkileri göstermekte olup tahmin sürecinde ileriye doğru ortagonal sapmalar yöntemi kullanılarak ortadan kaldırılacaktır. X_{it} rejimden bağımsız açıklayıcı değişkenler kümesini göstermekte olup, ticari açıklık, sermaye hesabi ve kamu harcamaları gibi açıklayıcı değişkenleri içermektedir. FND rejimlere ayrılan finansal gelişmişliği gösteren eşik değişken olup, λ eşik değerin içsel olarak

belirlenen değerini ifade etmektedir. I, FND değişkeninin eşik değerin altında kaldığı durumlarda 0, üzerindeki rejimlerde ise 1 değeri alan gösterge fonksiyonunu göstermektedir. ε_{it} , $\varepsilon_{it} \sim iid(0, \sigma^2)$ olup, hata terimlerinin sıfır ortalama, sabit varyans ile bağımsız ve benzer dağılıma sahip olduğu kabul edilmektedir.

Tablo 17’de turizmde uzmanlaşma ile ekonomik gelişme arasındaki ilişkiye dair dinamik panel eşik modeli tahmin sonuçları yer almaktadır. Tablodan da görüleceği üzere tahmin edilen finansal gelişme oranına ilişkin eşik değeri 64.80 olup, %95 güven düzeyinde 63.79-68.27 arasında değerler almaktadır. Bu değer %95 güven aralığı içinde olup, regresyonu iki rejime ayırmıştır. Turizmde uzmanlaşmanın her iki rejim tipi için ekonomik büyüme üzerindeki etkisi alttaki kısımda yer almaktadır. İlgili bölümde β_1 düşük finansal gelişme düzeyinde, β_2 ise yüksek finansal gelişme düzeyinde turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyümeye marjinal etkisini göstermektedir. Düşük finansal gelişmişlik düzeyi, finansal gelişme oranının tahmin edilen eşik değerinin altında olması durumunu, yüksek finansal gelişme rejimi ise tahmin edilen finansal gelişmişliğin eşik değerden yüksek olma durumunu göstermektedir.

Tablo 17: Dinamik Panel Eşik Regresyon Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken GDPPC)

Tahmini Eşik Düzeyi	
γ	64.8051
%95 Güven Aralığı	63.79-68.27
Turizmde Uzmanlaşmanın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi	
β_1	0.0110479**
β_2	0.0061973
Kontrol Değişkenlerin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi	
GDPPC(t-1)	0.6032171***
TRD	0.0340213
GOV	-0.062229
CAP	0.2640213
Gözlem Sayısı	
$\pi \leq \hat{\gamma}$	69
$\pi > \hat{\gamma}$	22

Tabloda yer aldığı üzere β_1 ve β_2 rejim katsayıları %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve sırasıyla 0.0110479 ve 0.0061973 olarak bulunmuştur. Bu durum hem düşük veya orta finansal gelişme rejiminde hem de yüksek finansal gelişmişlik rejiminde turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki marjinal etkisinin pozitif yönde olacağını ortaya koymaktadır.

Elde edilen sonuçlar, yapısal kırılmaların dikkate alınmasının gerekliliğini ve finansal gelişmenin turizmde uzmanlaşma ve ekonomik büyüme ilişkisini açıklamada anlamı olduğunu göstermektedir. Araştırma sonuçları finansal açıdan gelişmişliğin artması ile turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin de zamanla azalacağına işaret etmektedir. Nitekim finansal gelişmişlik düzeyi yüksek, gelişmiş ülkelerin günümüzde yüksek ziyaretçi sayısına ulaşmasına rağmen turizmin bu ülkelerin ekonomik büyümelerine katkılarının sınırlı kalması bunun bir yansıması olarak görülmektedir. Katsayıları büyüklüklerine göre kıyasladığımızda ise turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyümeye etkisinin yüksek finansal gelişmişlik düzeyine göre düşük finansal gelişmişlik rejiminde daha güçlü olduğu tespit edilmiştir.

Kontrol değişkenlerden sermaye oluşumu az finansal gelişmişlik düzeyinde ekonomik büyümeyi pozitif, dış ticaret ise negatif yönde etkilemektedir. Yüksek finansal gelişmişlik düzeyinde ise sermaye oluşumu yanında dış ticaret de ekonomik büyümeye olumlu katkı sağlamaktadır. Elde edilen bir diğer sonuç kamu harcamalarının her iki rejim düzeyinde de ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğu ve finansal gelişmişlik düzeyine göre bu etkinin değişiklik göstermediğidir.

Analiz sonuçları değerlendirildiğinde ülkelerin finansal gelişmişlik düzeylerine göre turizmin ekonomik büyüme üzerinde etkisinin homojen olmadığı ve farklı finansal gelişmişlik düzeyinde diğer değişkenlerde olduğu gibi turizmin etkilerinde de değişimin yaşanacağı belirlenmiştir. Dinamik panel veri modeli tahmin sonuçları turizmin genel olarak ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyen bir sektör olduğunu göstermekte, ancak bu etkilerin belirli bir finansal gelişmişlik düzeyine kadar anlamlı iken bu eşik düzeyinin üzerinde etkinin anlamsız çıktığı görülmektedir.

Chang vd. (2019), turizmde uzmanlaşmanın zaman içinde karşılaştırmalı rekabetçiliğin kaybı ile sonuçlanacağına ve muhtemelen turizme dayalı ekonomik büyümenin uzun vadede sürdürülebilir olmayacağına dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Javier vd (2007) de aşırı turizm odaklı bir ekonominin daha az dinamikliğe veya düşük verimli büyümeye sahip olabileceğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla araştırma sonucunda elde edilen bulgular benzer çalışmaları destekler nitelikte olup, turizmin büyümeye etkisinde finansal gelişmenin dikkat edilmesi gereken değişkenlerden biri olduğuna işaret etmektedir.

SONUÇ

Turizm ve seyahat sektörü, günümüzde küresel ekonomide büyük paya sahip ve her geçen gün daha da büyüyen sektörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sağlanmaya başlayan sosyal, ekonomik ve siyasal istikrar gelir pastasından orta sınıfın aldıkları payın gün geçtikçe artmasına neden olmuş, böylece tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için önceki dönemler kadar zorlanmayan orta sınıfların seyahate katılımında da kayda değer artışlar yaşanmaya başlamıştır. 1960'lı yıllardan itibaren büyüme hedeflerine ulaşmaya çalışan birçok ülkenin turizm sektörüne yönelik yapmış olduğu yatırımların karşılığını vergi gelirlerinde artış, döviz girdisi, istihdam desteği şeklinde aldığı görülmektedir. Önümüzdeki dönemde de ülkelerin ekonomik büyüme hedeflerini gerçekleştirdikleri sürece turizm hizmetlerine olan talebin de artarak devam edeceğine şüphe yoktur.

Gelişmekte olan ekonomilerde hükümetler, istihdam yaratma, yabancı döviz kazançlarını artırma, ödemeler dengesini destekleme, tedarik sektörlerini canlandırma açısından yüksek çarpan etkileri nedeniyle turizmi kalkınma stratejilerinin merkezine almışlardır. Turizmin gelişimi, uluslararası yatırımları (DYY) çekmeye, yeni tesisler inşa etmeye katkı sağlamakta, özellikle iş amaçlı seyahatler ziyaret edilen ülkelere yönelik yeni yatırım fırsatlarının da doğmasına neden olarak büyümeyi teşvik etmektedir. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun üstesinden gelmede ve ekonomik büyümeye destek olmada turizm sektörü hayati rol oynayabilmektedir.

Günümüzde başta küçük ada devletleri olmak üzere, özellikle gelişmişlik düzeyi daha düşük ekonomilerin amiral gemisi haline gelmiş turizm, yüksek büyüme oranlarına doğrudan katkı sağlayarak küresel gelir sıralamasında hızla yükselmelerine neden olmuştur. Ancak ekonomiye sağlamış olduğu katkılar yanında turizme yüksek bağımlılığın getirebileceği potansiyel tehditlere karşı da hazırlıklı olunması yüksek önem arz etmektedir. Bu bakımdan cevap bekleyen sorulardan biri, turizmin bir ekonomiyi ileriye taşıyabileceği ölçüde sınırlarının olup olmadığına ilişkindir. Nitekim turizmde uzmanlaşmanın orta ve uzun vadede ortaya çıkacak azalan verimlilik ilkesinin bir sonucu olarak büyümeye olan etkilerinin sınırlı düzeyde gerçekleşeceği öngörülmektedir. Önceki deneyimlerin de göstermiş olduğu,

gelişmekte olan ülkelerde turizme dayalı büyümenin bir rüya olmadığı, ancak turizm kaynaklı büyümenin sınırlarının göz önünde bulundurulması gerektiği, böylece büyüme hedeflerini gerçekleştirmek için diğer ekonomik faaliyetlerin de zamanında geliştirilmesinin zorunlu olduğudur.

Turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyümenin belirleyicilerinden biri olduğuna dair araştırmaların sayısında son yıllarda önemli artışlar yaşanmış, elde edilen sonuçlar ilişkinin ampirik olarak da desteklendiğini ortaya koymuştur. Ancak elde edilen araştırma bulgularının ekonomik büyümeye ilişkin güncel yaklaşımlardan olan İçsel Büyüme Teorileri ile tutarlı olmaması dikkat çekicidir. Nitekim içsel büyüme teorileri büyümenin temel kaynağı olarak Ar-Ge çalışmaları ve beşeri sermaye stoğuna dikkat çekmekte, bunların yoğun olduğu ülkelerde üretkenliğin de daha yüksek olacağını vurgulamaktadırlar. Ancak ekonomilerinde turizmin yüksek paya sahip olduğu ülkelerin yüksek beşeri sermaye stoğu ve teknoloji yoğun üretim yapısına sahip olduklarını söylemek çok da doğru olmayacaktır. Ekonomik büyüme üzerindeki etkileri araştırılırken turizmin birer ihracat kalemi olmasından yola çıkılarak dış ticaret kanalı ile olan bağlantılarına dikkat çekilmeye başlanmıştır (Brauet diğerleri, 2003; Copeland, 1991). İlgili çalışmalarda turist sayısındaki artışın ticarete konu olmayan mallara olan talebin de artmasına katkı sağlayacağı, neticede büyümenin önemli belirleyicilerinden biri olan dış ticaretin gelişmesi sonucunda büyüme ve refah düzeyinin de iyileşeceği belirtilmektedir. Diğer yandan turizm ile büyüme arasındaki ilişkiyi açıklamada doğal kaynak zenginliğinin büyümenin temel kaynağı olarak görüldüğü yaklaşımların da kullanıldığı çalışmalara rastlanmaktadır. Bu bağlamda, doğal, kültürel veya tarihi zenginliklere sahip ülkelerin, rakiplerine göre karşılaştırmalı üstünlükler elde ettiği, bu ülkelerin turizmde uzmanlaşmalarının aslında ekonomik büyümeyi de destekleyeceğine işaret edilmektedir (Sinclair, 1998; Lanza ve Pigliaru, 1999).

Finansal istikrar ve kalkınma, bir ulusun ekonomik büyümesinde ve refahında önemli rol oynar. Finansal gelişme; ekonomide para stoku miktarının artması, finansal hizmetler sektörünün büyümesi ve finansal yeniliklerle sembolize edilen finansal sektörün evrimini ifade eder (Sawyer, 2015). Moosa (2017, 1)'ya göre ise finansal gelişme; "hem ulusal hem de uluslararası düzeyde ekonominin işleyişinde finansal

piyasaların, finansal güdüleyicilerin, finansal kurumların ve finansal elitlerin öneminin artması” olarak tanımlanmaktadır. Mali sistem içerisindeki piyasalar ve kurumlar, hanehalkı ve kurumsal yatırımcılar gibi tasarruf sahiplerinden sermaye ihtiyacı doğan firmalara kaynakların dağıtımını sağlayan araçlardır. Bu bakımdan finansal aracılardan yatırım kararları üzerinde en temel belirleyicilerden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Finansal aracılık, bilgi asimetrisinin üstesinden gelmeye yarar, bu da işlem ve sermaye maliyetlerini azaltır ve kaynakların tahsisini iyileştirerek daha yüksek sermayenin kullanılabilirliğine ve genişletilmiş likidite kanalıyla daha hızlı ekonomik büyümeye yol açar. Bilgi asimetrisinin azaltılması, firmaların daha düşük borçlanma maliyetiyle finansmana erişimini sağlar, bu da yatırım ve üretkenliği artırarak ülkede daha düşük işsizlik oranına yol açar. Dahası, firmaları daha fazla yatırım yapmaya ve yenilikçi teknolojiler edinmeye teşvik ederek ekonomik büyümeyi artırmış olur.

Bu araştırmanın amacı turizm sektöründeki artışların ekonomik büyümeyi destekleyebileceği, ancak turizmde ortaya çıkan azalan getiriler varsayımının sonucu olarak muhtemelen belirli bir uzmanlık ve gelişmişlik düzeyinin üzerinde bu etkinin anlamsız hale geldiği hipotezini ampirik olarak incelemektir. Literatürde yaygın olarak kullanılan turizm uzmanlaşması ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi araştırmanın temel ilgi alanını oluşturmakta iken, ülkelerin finansal gelişmişliğinin bu ilişki üzerindeki etkisi de araştırma kapsamında merak edilen bir diğer faktördür. Araştırmada, içsellik (eşzamanlılık, ihmal edilen değişkenler, ülkeye özgü etkiler ve ölçüm hataları) problemlerini ele alan uygun dinamik panel veri teknikleri kullanılarak turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezinin geçerliliği test edilmiş ve hem turizmde uzmanlaşma hem de ekonomik büyüme üzerinde önemli etkilere sahip olduğu düşünülen finansal gelişmişlik göstergesi eşik değeri olarak kullanılmıştır. Önceki çalışmalardan farklı olarak çalışmada turizmin ekonomik büyümeye ve refah düzeyinin iyileştirilmesine etkilerinin doğrusal olmayabileceğine ilişkin görüşler geniş bir örneklem üzerinden ekonometrik modeller ile ampirik olarak da test edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca turizmde uzmanlaşmayı ifade etmede birbirinden farklı göstergelerin kullanılmasının getirmiş olduğu tutarsız sonuçların aradan kaldırılması amacıyla çalışmada istatistiksel tekniklerin yardımıyla farklı turizm göstergelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan bileşik turizmde uzmanlaşma

endeksinin kullanılmıştır. Analiz kapsamında yeni ekonomik büyüme teorilerinde sıkça üzerinde durulan ticari açıklık, sermaye oluşumu ve kamu harcamaları gibi ek kontrol değişkenleri ile desteklenen bir büyüme fonksiyonu benimsenmiştir.

Bu çalışmada ekonomik büyüme-turizmde uzmanlaşmanın dinamikleri geleneksel ekonometrik yöntemlerden farklı olarak alternatif ve parametrik olmayan bir metodoloji kullanılarak tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla panel veri tekniği kullanılarak yapılan değerlendirmede, ilgili verilerine ulaşılan seçili 91 ülkede turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişkinin varlığı ortaya koyulduktan sonra finansal açıdan benzer dinamiklere sahip homojen ülke gruplarının bulunması için kümelenme analizinden yararlanılmış, ardından her küme için turizm-büyüme ilişkisine dair test istatistikleri hesaplanmaya çalışılmıştır. Hem Arellano-Bover / Blundell-Bond Sistem GMM yöntemi, hem de Kremer, Bick ve Nautz tarafından geliştirilen dinamik panel veri eşik modellerinde turizme dayalı ekonomik büyümenin etkilerinin ülkelerin finansal gelişmişlik düzeyleri bakımından farklılık gösterip-göstermediği test edilmiştir.

Analiz sonuçları bakımından düşük finansal gelişmişlik rejiminde bile, turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyümeyi desteklediği ancak belirli bir finansal gelişmişlik düzeyinde bu etkilerin daha da belirgin hale geldiği ortaya çıkmıştır. Daha gelişmiş finansal sistemlerde bilgi asimetrisinin ortadan kalkacağı, finansal kaynaklara erişim maliyetlerinin düşeceği bunun da özellikle yüksek yatırım maliyetleri ortaya çıkabilen turizm gibi sektörlerde yatırımları destekleyerek, yeni istihdam fırsatlarını da beraberinde getireceği düşünüldüğünde, düşük finansal gelişmişlik düzeylerine göre orta rejimde turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin daha anlamlı olması hiç de şaşırtıcı değildir. Ancak yine bu etkinin sürekli olmadığı, finansal açıdan eşik düzeyin geçilmesi ve yüksek finansal gelişmişlik düzeyine girildiğinde turizmde uzmanlaşmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin belirgin bir şekilde düşüş gösterdiği bulunmuştur. Elde edilen bulgular, ülkelerin finansal gelişmişlik düzeylerine göre turizmde uzmanlaşmanın etkilerinin farklılık gösterebileceğini, dolayısıyla gruplar arasında heterojenliğin var olduğuna işaret etmektedir.

Nihai olarak azalan getirilerin ortaya çıkacağı gerçeği göze önünde bulundurulduğunda, turizm sektörünün ulusal refaha katkısının ülkelerin gelişim

sürecinin farklı evrelerinde değişim gösterebileceği, belirli bir aşamadan sonra bu etkinin sınırlanacağı daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Turizmin ekonomik büyüme konusundaki eksik kalacağı noktalardan biri üretimin yapısına ilişkindir. Doğal, tarihi ya da kültürel kaynaklar bakımından zengin ülkelerde, düşük teknolojiye ve çoğunlukla temel düzeyde işgücü becerilerine gereksinim duyan turizm sektörünün geliştirilmesi büyümenin ilk evrelerini yaşayan ekonomiler için iyi bir fırsat olabilir. Turistler ziyaret ettikleri ülkelerde genellikle diğer hizmet sektörlerinden farklı olarak arz noktasında sunulan konaklama, yiyecek-içecek ve ulaşım hizmetlerini talep etmektedirler. Bu hizmetlerin emek yoğun yapıları nedeniyle turizmin, öncelikle eğitimsiz, düşük vasıflı ve düşük ücretli çalışanlar için istihdam imkanı sunduğu düşünülmekte, bunun ise turizmde uzmanlaşmaya dayalı büyümenin sürdürülebilirliği açısından yeterli olmayabileceği belirtilmektedir.

Durumun daha iyi anlaşılması için, üretim faktörleri arasında önemli bir yere sahip olan işgücü faktörünün maliyet etkisine bakmakta da fayda vardır. Bir turizm ülkesi büyüyüp geliştikçe emeğin milli gelirden alacağı payın da yükseleceği yani ücretlerde artışların yaşanacağı beklenir. Bu durum, emek yoğun yapıya sahip turizm yatırımlarının maliyetlerinin yükselmesine ve sonuç olarak faktör fiyatının da artmasına neden olacaktır. Bu süreçte, diğer ülkeler daha düşük bir gelişme düzeyinde, benzer turistik ürünü daha düşük fiyattan sunarak kendi turizm sektörlerini geliştirmeye başlamış olacaklardır. Böylece turizmde uzmanlaşan bir ekonominin büyüme basamaklarını çıkarken rekabet gücünü kaybetme gerçeği ile yüzleşeceği aşıkardır. Örneğin İspanya, Yunanistan ve Kıbrıs gibi geleneksel Akdeniz çanağı ülkelerinin Hırvatistan, Türkiye ve Mısır gibi göreceli olarak yeni destinasyonlarla rekabetinin güçleşmesi bahsedilen teorik çerçevenin, gözlemlerle de desteklendiğini ortaya koymaktadır.

Turizm gelişiminin çevre ve yöre sakinlerinin yaşam kalitesi üzerinde olumsuz dışsallıklar ortaya çıkarabileceği de unutulmamalıdır. Turistler çoğu zaman bölge halkına kıyasla çok daha yüksek miktarda ve düzensiz bir şekilde kaynak tüketimine neden olmaktadır. Örneğin Ürdün nehri ve çevresindeki destinasyonlarda artan turistik faaliyetlerin bölgedeki su kaynakları üzerinde ortaya çıkardığı baskı sonucunda Ölü Deniz'in su seviyesinde sadece son 50 yılda 40 metrelik bir düşüş

yaşanmıştır (Mastny, 2001: 31). Turizmin neden olduğu su krizlerinin bir sonucu olarak İspanya güneyinde tarım aktivitelerini, Tayland Phuket'te pirinç yetiştirilmesini sınırlandırmak zorunda kalmıştır (Cooper vd., 2008). Bahsi geçen bu örnekler ilk olmadığı gibi son da olmayacaktır. Turistik destinasyonlar giderek daha popüler hale geldikçe, kirlilik ve kalabalığın etkileri yerel halkın yaşam kalitesini ve doğal ekosistemlerin sürdürülebilirliğini tehlikeye atmaya devam edecektir. Bu ise nihai olarak turistik ürün kalitesinin de düşmesi ile sonuçlanacaktır.

Konuya ilişkin önceki çalışmaların araştırma bulguları ile bir arada değerlendirildiğinde, büyüme yolunda tüm ülke grupları için tek bir model benimsenerek, farklı gelişme düzeylerini göz önünde bulundurmadan turizme dayalı büyüme hipotezinin açıklanmasının tutarlı sonuçlar vermeyeceği bir kez daha ortaya çıkmıştır. Yeni yapısal dönüşümleri ortaya koyarken benzer faktör donanımlarına ve performansa sahip ülkelerin kalkınma politikalarını göz önünde bulundurarak iyileştirmeye giden ülkelerin daha kısa sürede beklenen hedeflere ulaşabileceği bilinen bir gerçektir (Lin, 2012). Araştırma sonuçları özellikle turizmin gelişimi bakımından homojen ülke gruplarını ortaya koymakta olup, elde edilen sonuçlar politika yapıcılarının turizm eylem planları ve stratejilerinin hazırlanmasında benzer gelişim sürecine sahip ülkeleri belirleyebilmede dikkate alınabilir.

Çalışmanın sınırlılıkları özellikle daha uzun zaman serilerinden yararlanılarak Turizme Dayalı Ekonomik Büyüme Hipotezinin geçerliliğini sınamaktır. Bunun yanında turizmde uzmanlaşma göstergesini oluştururken diğer belirleyicilerin de kullanılması aradaki ilişkiyi daha başarılı bir şekilde belirlemeye yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, Yalçın: **İktisadi Büyüme Ve Büyüme Modelleri**, Dora Yayıncılık, Bursa, 2008.
- Adams, Samuel: "Foreign Direc Investment, Domestic Investment, And Economic Growth İn Sub-Saharan Africa.", **Journal of Policy Modeling**, 31,6, 2009, pp. 939-949.
- Aghion, Philippe, Howitt, Peter: "A Model Of Growth Through Creativr Destruction", **National Bureau of Economic Research**, 1992.
- Ağır, Hüseyin: Türkiye'de Finansal Liberalizasyon Ve Finansal Gelişme İlişkisinin Ekonometrik Analizi, Doktora Tezi, 2009.
- Aiginger, Karl: "Specialisation of European manufacturing." **Austrian Economic Quarterly**, 2, 2000, pp. 82-92.
- Aktan, Coşkun Can, İstiklal Y. Vural: **Çokuluslu Şirketler: Global Sermaye Ve Global Yatırımlar**, Çizgi Kitabevi, 2006.
- Alfaro, Laura: "FDI And Economic Growth: The Role of Local Financial Markets.", **Journal Of International Economics**, 64,1, 2004, pp. 89-112.
- Alkin, Erdoğan: **Uluslararası Ekonomik İlişkiler**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1978.
- Allen, Franklin, Douglas Gale: "Financial Contagion." **Journal of Political Economy**, 108,1, 2000, pp. 1-33.

Antonakakis, Nikalaos., How strong is the linkage between tourism and economic growth in Europe? **Economic Modelling**, 44, 142-155.

Appleyard, Field: **International Economics**, McGraw-Hill Irwin, Boston, MA, 2006.

Arner, Douglas W., "The evolution of Fintech: A new post-crisis paradigm.", **The HKU Scholars Hub the Univesity of Hong Kong**, 47, 2015, pp. 1271-1284.

Arrow, Kenneth. J.: "Economic theory and the hypothesis of rationality.", **Utility and Probability**, 1990, pp. 25-37.

Arrow, Kenneth: "Economic welfare and the allocation of resources for invention. The rate and direction of inventive activity: economic and social factors", **National Bureau**, 1962.

Arslan, Alper: "Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm ilişkisi üzerine ekonometrik analiz.", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1, 24, 2008, pp. 1-12

Atamtürk, Burak: "Türkiye’de finansal gelişme ve ekonomik büyümenin nedensellik yönü üzerine bir inceleme (1975-2003).", **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları**, 46, 2004.

- Atamtürk, Burak: “Gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye’de finansal serbestleşmenin iç tasarruflar üzerine etkisi.”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 2007.
- Auerbach, Paul,
Jalal Uddin Siddiki: "Financial liberalisation and economic development: an assessment.", **Journal of Economic Surveys**, 18, 3, 2004, pp. 231-265.
- Awokuse, Titus O.: “Trade openness and economic growth: is growth export-led or import-led?”, **Applied economics**, 2008, 40, 2, pp. 161-173.
- Aykut, Dilek,
Dilip Ratha: "Research Note South-South FDI flows: how big are they?.", **United Nations Conference on Trade and Development**, 13,1, 2004, 149.
- Bai, Jushan,
Serena Ng: "A PANIC attack on unit roots and cointegration.", **Econometrica**, 72, 4, 2004, pp.1127-1177.
- Bakın, Bilge: The Causal Relationships among Economic Growth, Foreign Direct Investment and Financial Sector Development in East Asian Countries: An ARDL Approach. **The Degree of Master of Master of Science in The Department of Business Administration**. Ankara: Middle East Technical University, 2011.
- Baltagi, Badi H.,
Georges Bresson,
Alain Pirotte: "Joint LM test for homoskedasticity in a one-way error component model.", **Journal of Econometrics**, 134, 2, 2006, pp. 401-417.

- Balaguer, Jacint,
Manuel Cantavella-Jorda: "Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case.", **Applied economics**, 34, 7, 2002, pp. 877-884.
- Balassa, Bela: "Exports and economic growth: further evidence", **Journal of development Economics**, 1978, 5.2, pp. 181-189.
- Barro, Robert J.: "Government spending in a simple model of endogenous growth." **Journal of political economy**, 1990, pp. 103-125.
- Barro, Robert,
Sala-I-Martin, X: **Economic growth**, New York, McGraw-Hill, 1995.
- Barro, Robert J.: "Convergence across states and regions." **Brookings papers on economic activity**, 1991, pp. 107-182.
- Barro, Robert J.,
Sala-i Martin: **Economic Growth**, USA: Massachusetts Institute of Technology, 2004.
- Bayar, Yilmaz: "Greenfield and brownfield investments and economic growth: evidence from central and Eastern European Union countries." **Naše gospodarstvo/Our economy**, 63, 3, 2017, pp. 19-26.
- Beck, Thorsten,
Asli Demirgüç-Kunt,
Ross Levine: **A new database on financial development and structure**, The World Bank, 1999.

- Benur, Abdelati M.,
Bill Bramwell: "Tourism product development and product diversification in destinations.", **Tourism management**, 50, 2015, pp. 213-224.
- Berber, Metin: **İktisadi Büyüme ve Kalkınma: Büyüme Teorileri ve Kalkınma Ekonomisi**, 4. Baskı. Trabzon: Derya Kitapevi, 2011.
- Bhagwati, Jagdish: "Immiserizing growth: A geometrical note.", **The Review of Economic Studies**, 1958, 25, 3, pp. 201-205.
- Bhagwati, Jagdish: International Trade-: Selected Readings, MIT Press, 1987.
- Biglan, Anthony: "The role of advocacy organizations in reducing negative externalities.", **Journal of Organizational Behavior Management**, 29, 3, 2009, pp. 215-230.
- Brau, Rinaldo,
Alessandro Lanza,
Francesco Pigliaru: "How fast are small tourism countries growing? Evidence from the data for 1980–2003.", **Tourism Economics**, 13, 4, 2007, pp. 603-613.
- Breitung, Jörg,
M. Hashem Pesaran: "Unit roots and cointegration in panels.", **The econometrics of panel data**, Springer, Berlin, Heidelberg, 2008, pp 279-322.
- Breusch, Trevor S.,
Adrian R. Pagan: "The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics.", **The review of economic studies**, 47, 1, 1980, pp. 239-253.

- Bruton, Henry: "Import Substitution.", **Hand- book of Development Economics**, 2, 1989, pp. 1601–1644.
- Buckley, Peter J.,
Mark Casson: **The future of the multinational enterprise.**, New York, The McMillan Company Buckley The Future of the Multinational Enterprise, 1976.
- Buckley, Peter,
Necla Geyikdagi: "Explaining foreign direct investment in Turkey's tourism industry.", **Transnational Corporations**, 5, 1996, pp. 99-110.
- Bustelo, Pablo,
Clara Garcia,
Iliana Olivié: "Global and domestic factors of financial crisis in emerging economies: Lessons from the East Asian episodes (1997-1999).", **ICEI Working Paper**, 16, 1999.
- Cannonier, Colin,
Monica Galloway Burke: "Tourism and financial development in small states: Evidence from Caribbean countries.", **Tourism Economics**, 23,6, 2017, pp. 1369-1377.
- Cantwell, John: "A survey of theories of international production.", **The nature of the transnational firm**, 2, 2000.
- Carbaugh, Robert: **International Economics, 10th. Edition**, Thomson South-Western, 2005.
- Caves, Richard E.,
Richard E. Caves: **Multinational enterprise and economic analysis**, Cambridge University Press, 1996.
- Ceylan, Ali: **Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar**, 2. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2007.

- Chen, Ching-Fu,
Song Zan Chiou-Wei: "Tourism expansion, tourism uncertainty and economic growth: New evidence from Taiwan and Korea.", **Tourism Management**, 30, 6, 2009, pp. 812-818.
- Choi, In: "Combination unit root tests for cross-sectionally correlated pannels.", **Econometric Theory and Practice: Frontiers of Analysis**, 2006.
- Chon, Kaye Sung,
Lawrence Yu: **The international hospitality business: Management and operations**, Routledge, 1999.
- Choong, Chee-Keong: "Does domestic financial development enhance the linkages between foreign direct investment and economic growth?.", **Empirical Economics**, 42,3 2012, pp. 819-834.
- Cihak, Martin: "Benchmarking financial systems around the world.", **Policy Research Working Paper**, 2012.
- Cohen, Wesley M.,
Daniel A. Levinthal: "Innovation and learning: the two faces of R & D.", **The Economic Journal**, 99, 397, 1989, pp. 569-596.
- Collier, Paul,
David Dollar: "Globalization, growth, and poverty: Building an inclusive world economy", **World Bank Publications**, 2002.
- Corsetti, Giancarlo,
Paolo Pesenti,
Nouriel Roubini: "What caused the Asian currency and financial crisis?.", **Japan and the world economy**, 11, 3, 1999, pp. 305-373.

- Cortes-Jimenez, Isabel,
Manuela Pulina: "Inbound tourism and long-run economic growth.", **Current Issues in Tourism**, 13, 1, 2010, pp. 61-74.
- Coughlin, Cletus C.,
Cartwright, Phillip A.: "An examination of state foreign export promotion and manufacturing exports.", **Journal of Regional Science**, 27,3, 1987, pp. 439-449.
- Çeken, Hüseyin: **Küreselleşme, Yabancı Sermaye ve Türkiye Turizmi**, İstanbul: Değişim Yayınları, 2003.
- Çelebi, Kemal: "The Assessment Of Export Subsidies In The Model Of Export-Oriented Industrialization After 1980", Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 1990.
- Çeştepe, Hamza,
Hasan Vergil,
Ergun, Havanur: "Hizmet Ticaretinin Büyümeye Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi", **Business & Economics Research Journal**, 3,4, 2012.
- Das, Dilip K: "Implications of the Financial Crisis for Asian Exports.", **EDRC Briefing Notes Number 8**, 1999.
- Deidda, Luca,
Bassam Fattouh: "Non-linearity between finance and growth.", **Economics Letters**, 74, 3, 2002, pp. 339-345.
- Deloitte: Annual Turkish Mergers and Acquisitions Review, 2020.
- Denison, Edward F. **The sources of economic growth in the United States**, Committee for Economic Development, New York, 1961.

- Dinçer, Gönül.
Çakmak, Umut: GATS Çerçevesinde “Gerçek Kişilerin Geçici Hareketliliğinin Liberalizasyonu Üzerine Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2008.
- Di Salvo, Mattia,
E. O. Pelkmans-Balaoing: “Non-linearity between export diversification and economic growth.”, **Working Paper**, 2015.
- Dodd, Randall: "Derivatives markets: sources of vulnerability in US financial markets.", **Financialization and the world economy**, 2005, pp. 149-180.
- Doğan, Harun: "Finansal derinleşme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği.", **İktisat İşletme ve Finans**, 17, 190 2002, ss. 60-71.
- Dong-Sung, Cho,
Hwy-Chang, Moon: **From Adam Smith to Michael Porter: evolution of competitiveness theory** (extended edition), World Scientific, 2013.
- Dosi, Giovanni: **Technical change and economic theory**., Laboratory of Economics and Management (LEM), Sant'Anna School of Advanced Studies, Pisa, Italy, 1988.
- Dredge, Dianne: "Digitalisation in Tourism: In-depth analysis of challenges and opportunities.", **Executive Agency for Small and Medium sized Enterprises, European Commision**, 2019.

- Duman, Koray: "Finansal Krizlere Karşı Politika Tercihleri.", **Akdeniz University Faculty of Economics & Administrative Sciences Faculty Journal/Akdeniz Universitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 4,8, 2004.
- Dunning, John.H.,
McQueen, Matthew: "The Eclectic Theory of International Production: A Case Study of the International Hotel Industry," **Managerial and Decision Economics**, 2, 4, 1981, pp. 197-210
- Durham, J. Benson: "Absorptive capacity and the effects of foreign direct investment and equity foreign portfolio investment on economic growth.", **European economic review**, 48, 2, 2004, pp. 285-306.
- Edgeworth, Francis: "Theory of international values.", **The Economic Journal**, 1894, 4, 16, pp. 606-638.
- Edwards, Sebastian: "Openness, trade liberalization, and growth in developing countries.", **Journal of economic Literature**, 1993, 31, 3, pp. 1358-1393.
- Egeli, Hüseyin Avni: Dış Ticaret Açısından Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi., **Sosyal Bilimler Dergisi**, 2001, 2, pp. 149-161.
- Elms, Deborah K.,
Patrick Low: Global value chains in a changing world, WTO/FGI/TFCTN, 2013.

- Emek, Uğur: "Finansal Piyasalarda Serbestleşmenin İktisadi Büyüme Üzerine Etkileri.", **Rekabet Dergisi**, 1, 3, 2000, pp. 58-83.
- Emery, Robert F: "The relation of exports and economic growth.", **Kyklos**, 20,4, 1967, pp. 470-486.
- Endo, Kumi: "Foreign Direct Investment in Tourism—Flows and Volumes", **Tourism Management**, 27, 4, 2006, pp. 600–614.
- Epstein, Gerald: "Alternatives to inflation targeting monetary policy for stable and egalitarian growth: a brief research summary.", **Political Economy Research Institute**, 2003.
- Esen, Oğuz: "Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanan Finansal Serbestleşme Programlarına Eleştirisel Bir Yaklaşım." **İktisat İşletme ve Finans**, 13, 145, 1998, ss. 23-30.
- Karakeçili, Feridun: "Avrupa Topluluğu Piyasalarında Yoğunlaşmanın Denetimi (Birleşmeler, Devralmalar, Ortak Girişimler)", **İstanbul, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları**, 143, 1997, ss.10-21
- Fischer, Stanley: **The Asian crisis: A view from the IMF**, Washington DC, 22, 1998.

- Fry, Maxwell: "Money and Capital or Financial Deepening in Economic Development ", **Journal of Money Credit and Banking**, 10, 4, 1978.
- Fujita, Masahisa,
Paul R. Krugman,
Anthony Venables: **The spatial economy: Cities, regions, and international trade.**, MIT press, 1999.
- Fyall, Alan.: "Collaborating for growth: The international hotel industry.", **CAUTHE 2003: Riding the Wave of Tourism and Hospitality Research**, 2003, 436-485.
- Galor, Oded: "Convergence? Inferences from theoretical models.", **The economic journal**, 106, 437, 1996, pp. 1056-1069.
- Ghosh, Atish R.: **IMF-supported programs in capital account crises.**, Washington DC: International Monetary Fund, 2002.
- Greenwood, Jeremy,
Boyan Jovanovic: "Financial development, growth, and the distribution of income.", **Journal of political Economy**, 98, 5, 1990, pp. 1076-1107.
- Grieco, Joseph M.,
John Ikenberry: **State Power and World Markets.**, The International Political Economy, New York/London., 2003.
- Grossman, Gene M.,
Helpman, Elhanan: "Trade, knowledge spillovers, and growth.", **European Economic Review**, 1991, 35, 2-3, pp. 517-526.
- Gujarati, Damodar. N: **Basic econometrics.**, Tata McGraw-Hill, 2012.

- Gür, Nurullah: "Doğrudan Yabancı Yatırımların Yerli Şirketler Üzerine Etkileri.", **İstanbul: MÜSİAD Araştırma Raporları**, 2014.
- Haring, Joseph E.,
Joseph Humphrey: "Simple models of trade expansion.", **Economic Inquiry**, 1964, 2, 2, pp. 173-174.
- Hattari, Rabin,
Rajan Ramkishan: "India as a source of outward foreign direct investment.", **Oxford Development Studies**, 38, 4, 2010, pp. 497-518.
- Heckscher, Eli Filip: "The Effect of Foreign Trade On The Distribution Of Income", **Ekonomisk Tidskrift**, 21, 1919, pp. 1919.
- Hermes, Niels,
Robert Lensink: "Foreign direct investment, financial development and economic growth.", **The Journal of Development Studies**, 40,1, 2003, pp. 142-163.
- Hill, T. Peter: "On goods and services.", **Review Of Income And Wealth**, 23,4, 1977, pp. 315-338.
- HMYSGM,
Yabancı Sermaye Genel
Müdürlüğü: Uluslararası Doğrudan Yatırımlar Raporu., 2010.
- Hoekman, Bernard,
Braga, Carlos A. Primo: "Protection and trade in services: a survey.", **Open Economies Review**, 8,3, 1997, pp. 285-308.
- Hoekman, Bernard,
Mattoo, Aaditya: **Services trade and growth.**, The World Bank, 2008.

- Hoti, Suhejla,
Michael McAleer,
Riaz Shareef:
"Modelling international tourism and country risk spillovers for Cyprus and Malta.", **Tourism Management**, 28, 6, 2007, pp. 1472-1484
- Hurlin, Christophe,
Valérie Mignon:
"Second generation panel unit root tests.", **HAL Archives**, 2007.
- Hymer, Stephen:
"The efficiency (contradictions) of multinational corporations.", **The American Economic Review**, 60, 2, 1970, pp. 441-448.
- Iyibozkurt, Erol:
Uluslararası İktisat Teorisi, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları, Yayın No:22, 1989.
- Jepma, Catrinus J.
Rhoen, Andre:
International trade: a business perspective, Addison Wesley Longman, London, 1996.
- Jones, Charles I.:
"R&D-based models of economic growth", **Journal of political Economy**, 103, 4, 1995, pp. 759-784.
- Kaldor, Nicholas:
"A Model of Economic Growth.", **The economic journal**, 67, 268, 1957, pp. 591-624.
- Kar, Muhsin:
"Finansal Kalkınma ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik İlişkisi.", **Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi Dergisi**, 2, 2, 2001, pp. 150-169.
- Kaynak, Muhteşem:
Kalkınma iktisadı:(ders notları), Gazi Kitabevi, 2007.

- Kazgan, Gülten: **Ekonomide dışa açık büyüme.**, İstanbul, Altın Kitaplar, 1988.
- Kazgan, Gülten: **Küreselleşme ve yeni ekonomik düzen: ne getiriyor? ne götürüyor? nereye gidiyor?** Altın Kitaplar, 1997.
- Kepenek, Yakup, Yentürk, Nurhan: **Türkiye ekonomisi (Turkish economy)**, Onbirinci Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Kılıç, Burhan, Alper Kurnaz: "Alternative tourism and ecological farms on creating diversification of tourism product: Example of pastoral valley.", **Journal of Business Research-Turk**, 2,4, 2010, pp. 39-56.
- Kibritçioğlu, Aykut. "On the Smithian origins of "new" trade and growth theories.", **Univ. of Illinois-Urbana-Champaign Commerce & Business Admin. Working Paper**, 2002
- King, Robert G., Ross Levine: "Finance and growth: Schumpeter might be right.", **The quarterly journal of economics**, 108, 3, 1993, pp. 717-737.
- Knickerbocker, Frederick T.: "Oligopolistic reaction and multinational enterprise.", **The International Executive**, 15, 2, 1973, pp. 7-9.
- Kotler, Philip.: **Principles of Marketing**, fourth European edition. Harlow: Pearson Education Limited, 2005.

- Kox, Henk.: “Regulatory heterogeneity as obstacle for international services trade.”, **The Hague: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis**, 2005.
- Krueger, Anne O.: “Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey”., **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey**, 1974, pp. 271-339.
- Krugman, Paul, Maurice Obstfeld: **International economics: Theory and practice**. Addison Wesley Longman, 2000.
- Kumar, Ronald Ravinesh, Kumar Radika: "Exploring the developments in urbanisation, aid dependency, sectoral shifts and services sector expansion in Fiji: a modern growth perspective.", **Global Business and Economics Review**, 15, 4, 2013, pp. 371-395.
- Kurt, Serdar, Harun Terzi: “İmalat sanayi dış ticareti verimlilik ve ekonomik büyüme ilişkisi.”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 21,1, 2007, pp. 25-46.
- Kurz, Heinz D.: “Technical progress, capital accumulation and income distribution in Classical economics: Adam Smith, David Ricardo and Karl Marx.”, **The European journal of the history of economic thought**, 17,5, 2010, pp. 1183-1222.
- Kuznar, Andzelika: “International trade in services in developing countries—threats and opportunities are developing countries competitive.”, **TSG, 2007 Athens Ninth Annual Conference.**, 2007. pp. 13-15.

- Kuznets, Simon: "Modern economic growth: findings and reflections". **The American economic review**, 63,3, 1973, pp. 247-258.
- Lanza, Alessandro,
Francesco Pigliaru: "Why are tourism countries small and fast-growing?.", **Tourism and sustainable economic development**, Springer, Boston, MA, 2000, pp. 57-69.
APA
- Lanza, Alessandro,
Paul Temple,
Giovanni Urga: "The implications of tourism specialisation in the long run: an econometric analysis for 13 OECD economies.", **Tourism Management**, 24, 3 ,2003, pp. 315-321
- Lee, Chien-Chiang,
Mei-Se Chien: "Structural breaks, tourism development, and economic growth: Evidence from Taiwan.", **Mathematics and Computers in Simulation**, 77, 4, 2008, pp. 358-368
APA
- Lee, Tae-heon,
Hee-Woong Kim: "An exploratory study on fintech industry in Korea: crowdfunding case.", **2nd International conference on innovative engineering technologies (ICIET'2015)**, Bangkok, 2015.
- Levine, Ross: "Bank-based or market-based financial systems: which is better?.", **Journal of financial intermediation**, 11, 4, 2002, pp. 398-428.
- Leontief, Wassily: "Domestic production and foreign trade; the American capital position re-examined.", **Proceedings of the American philosophical Society**, 97, 4, 1953, pp. 332-349.

- Liu, Xiaming: "Productivity spillovers from foreign direct investment: Evidence from UK industry level panel data.", **Journal of International Business Studies**, 31,3, 2000, pp. 407-425.
- Lordkipanidze, Maia,
Han Brezet,
Mikael Backman: "The entrepreneurship factor in sustainable tourism development.", **Journal of cleaner production**, 13,8, 2005, pp. 787-798.
- Lucas JR, Robert E.: "On the mechanics of economic development.", **Journal of monetary economics**, 22, 1, 1988, pp. 3-42.
- Luintel, Kul B.: "Financial structure and economic growth", **Journal of Development Economics**, 86, 1, 2008
- Malthus, Thomas Robert, John Pullen: **Principles of Political Economy**, Cambridge University Press, 1989.
- Mangir, Fatih.: "Export and economic growth in Turkey: cointegration and causality analysis.", **Economics, Management, and Financial Markets**, 7,1, 2012, pp. 67-80.
- Mankiw, N. Gregory,
David Romer,
David Weil: "A contribution to the empirics of economic growth.", **The quarterly journal of economics**, 107,2, 1992, pp. 407-437.
- Marx, Karl: **Capital Volume I**, Penguin Publications, London, 1867.
- McKinnon, Ronald I : **Money and capital in economic development**, Brookings Institution Press, 1973.

- McKinnon, Ronald I.: **The order of economic liberalization: Financial control in the transition to a market economy**, John Hopkins University Press, 1993.
- McMillan, Margaret S.,
Dani Rodrik: "Globalization, structural change and productivity growth.", **National Bureau of Economic Research**, 2011.
- Meckl, Reinhard,
Robert Schramm: "Empirical evidence for a theory of international new ventures", **Jenaer Schriften zur Wirtschaftswissenschaft**, 2005, 1-29.
- Meldrum, Duncan: "Country risk and foreign direct investment.", **Business economics**, 35,1, 2000, pp. 33-40.
- Menyah, Kojo,
Saban Nazlioglu,
Yemane Wolde-Rufael: "Financial development, trade openness and economic growth in African countries: New insights from a panel causality approach.", **Economic Modelling**, 37, 2014, pp. 386-394.
- Michaely, Michael: "Exports and growth: an empirical investigation.", **Journal of development economics**, 4,1, 1977, pp. 49-53.
- Mill, John. S.: **Principles of Political Economy with some Applications to Social Philosophy**. Editor: W. J. Ashley. London, 1909, pp. 593-601.

- Mill, Robert Christie: **The Tourism System - An Introductory text.** Second Edition. Prentice Hall International Editions, New Jersey, 1992.
- Minibaş, Türkel: "Küreselleşen Sermayenin Anayasası: MAI.", **İktisat Dergisi**, pp. 28-42.
- Mishra, Saurabh, Susanna Lundström, Rahul Anand: "Service export sophistication and economic growth.", **World Bank Policy Research Working Paper**, 2011.
- Mizrak, Nihal Y.: **Hizmet Ekonomisi**, İnternet ve Elektronik Ticaret, İmaj Yayınevi, Ankara, 2009.
- Moon, Hyungsik Roger, Benoit Perron: "Testing for a unit root in panels with dynamic factors.", **Journal of econometrics** ,122,1, 2004, pp. 81-126.
- Moosa, Imad: "International Evidence on the Financial Kuznets Curve.", **Economia Internazionale/International Economics**, 69, 4, 2016, pp. 365-78.
- Moosa, Imad: **Foreign direct investment: theory, evidence and practice**, Springer, 2002.
- Mortensen, John: International trade in health services-assessing the trade and the trade-offs. DIIS Working Paper, 2008.
- Murdick, Robert G., Render, B. Russel, S.: **Service Operations Management**, America, Allyn and Bacon, 1990.

- Neubauer, Robert: "Neoliberalism in the information age, or vice versa? Global citizenship, technology, and hegemonic ideology.", **Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society**, 9, 2, 2011, pp. 195-230.
- Nguyen, Hoang T.: "Foreign direct investment absorptive capacity theory.", **Georgia Institute of Technology**, 2009.
- Nobbs, Jack: **Social economics**, London, McGraw Hill, 1981.
- NZIER (New Zealand Institute of Economic Research): **"Trade, growth, and global connectivity in the New Zealand context, New Zealand Institute of Economic Research"**, NZ Trade Consortium Working Paper 34, 2005.
- O'Neill, John W.,
Qu Xiao: "The role of brand affiliation in hotel market value.", **Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly**, 47, 3, 2006, pp. 210-223.
- OECD: **"Detailed Benchmark Definition of Foreign Direct Investment."**, Third Edition, OECD Publication, Paris, 1996.
- OECD: **"Quantification of the Costs to National Welfare of Barriers to Trade in Services"**, Scoping Paper, TD/TC/WP, Working Party of the Trade Committee, Paris, 4-5 December, 2000.

- Ohlan, Ramphul: "The relationship between tourism, financial development and economic growth in India.", **Future Business Journal**, 3,1, 2017, pp. 9-22.
- Ohlin, Bertil: **International and Interregional Trade**, Harvard University Press, 1933.
- Orhan, Osman Z.,
Seyfettin Erdoğan: **İktisada giriş**, Palme Yayıncılık, 2008.
- Özdemir, Ali Rıza,
Oktay Öksüzler: "Türkiyede Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi.", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9,16, 2006, pp. 107-126.
- Özer, H. Gül: **Finansal liberalizasyon politikaları ve kriz ilişkisi:(1990 sonrası Asya ve Türkiye örneği)**, Sermaye Piyasası Kurulu, 2006.
- Özsağır, Arif: Dünden bugüne büyümenin dinamiği, **KMU İİBF Dergisi**, 10, 14, 2008.
- Paramati, Sudharshan
Reddy,
Md Samsul Alam,
Ching-Fu Chen: "The effects of tourism on economic growth and CO2 emissions: a comparison between developed and developing economies.", **Journal of Travel Research**, 56, 6, 2017, pp. 712-724.
- Parrilla, Javier Capo,
Antoni Riera Font,
Jaume Rosselló Nadal: "Tourism and long-term growth a Spanish perspective.", **Annals of tourism research**, 34,3, 2007, pp. 709-726.

- Pesaran, M. Hashem: "A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence.", **Journal of applied econometrics**, 22, 2, 2007, pp. 265-312.
- Pesaran, M. Hashem: "General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels.", **Empirical Economics**, 60, 2021, pp. 13-50.
- Petersmann, Ernst-Ulrich: "The transformation of the world trading system through the 1994 agreement establishing the world trade organization.", **The World Trade Organization and the European Union**, 6, 161, 1995.
- Po, Wan-Chen,
Bwo-Nung Huang: "Tourism development and economic growth—a nonlinear approach.", **Physica A: Statistical mechanics and its applications**, 387, 22, 2008, pp. 5535-5542.
- Prebisch, Raúl: **The economic development of Latin America and its principal problems**, United Nations, New York, 1950.
- Prebisch, Raul: "The economic development of Latin America and its principal problems.", **Economic Bulletin for Latin America**, 1962.
- Rebelo, Sergio: "Long-run policy analysis and long-run growth", **Journal of political Economy**, 99,3, 1991, pp. 500-521.

- Rioja, Felix,
Neven Valev: "Does one size fit all? a reexamination of the finance and growth relationship.", **Journal of Development Economics**, 74, 2, 2004, pp. 429-447.
- Ballance, Robert,
Javid Ansari,
Hans Singer: **Uluslararası Ekonomi Ve Sınai Kalkınma**. Çev: Balkır Canan ve Ersoy Arif), Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Rodrik, Dani: "Making room for China in the world economy", **American Economic Review**, 100,2, 2010, pp. 89-93.
- Rodrik, Dani,
Ricardo, Hausman,
Jason, Hwang: "What You Export Matters", **CEPR Discussion Paper**, 5444, 2006.
- Romer, Paul M: "Increasing returns and long-run growth.", **Journal of political economy**, 94,5, 1986, pp. 1002-1037.
- Romer, Paul M.: "Endogenous technological change. ", **Journal of political Economy**, 98,5, 1990, pp. 71-102.
- Romer, Paul M : "The origins of endogenous growth.", **Journal of Economic perspectives**, 8,1, 1994, pp. 3-22.
- Rugman, Alan M.: "Internalization is still a general theory of foreign direct investment.", **Weltwirtschaftliches Archiv**, 121, 3, 1985, pp. 570-575.
- Rybczynski, Tadeusz M.: "Factor endowment and relative commodity prices", **Economica**, 22, 1955, pp. 336-341.

- Salvatore, Dominick: "Economic effects of NAFTA on Mexico.", **Global Economy Journal**, 7, 1, 2007.
- Samuelson, Paul A.: "International trade and the equalisation of factor price.", **The Economic Journal**, 58, 1948, pp. 163-184.
- Sarıkamış, Cevat: "Sermaye Pazarları", **Alfa Yayınları**, İstanbul, 2000.
- Sarıtaş, Hakan: "Türkiye Ve Avrupa Birliği Piyasaları Arasındaki Korelasyon Düzeyinin İncelenmesi, **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 22, 2, 2007, pp. 325-337.
- Savaş, Vural Fuat: **İktisadın Tarihi.**, Siyasal Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1999.
- Schenk, Catherine R.: "The origins of the Eurodollar market in London: 1955–1963." **Explorations in economic history**, 35,2, 1998, pp. 221-238.
- Schularick, Moritz, Thomas M. Steger: "Financial integration, investment, and economic growth: evidence from two eras of financial globalization.", **The Review of Economics and Statistics** 92,4, 2010, pp. 756-768.
- Schumpeter, Joseph A.: **The theory of economic development**, Harvard: Economic Studies, 46, 1934.
- Schwarzer, Johannes: **Services Trade and Employment**, Council on Economic Policies, 2015.

- Sciascia, Salvatore.
Riccardo De Vita: **The development of entrepreneurship research**,
Università Carlo Cattaneo, 2004.
- Seyidoğlu, Halil: **Uluslararası Finans**, 4. Baskı, Güzem Can Yayınları,
İstanbul, 2003.
- Seyidoğlu, Halil: **Uluslararası İktisat**, Güzem Can Yayınları,
Genelleştirilmiş 21. Baskı, İstanbul, 2017.
- Shahbaz, Muhammad,
Ronald R. Kumar,
Stanislav Ivanov,
Nanthakumar Loganathan: "The nexus between tourism demand and output per
capita with the relative importance of trade openness
and financial development: A study of Malaysia.",
Tourism Economics, 23,1, 2017, pp. 168-186.
- Shahbaz, Muhammad,
Ramzi Benkraiem,
Anthony Miloudi,
Aviral Kumar Tiwari: "Tourism-induced financial development in Malaysia:
New evidence from the tourism development index.",
Tourism Economics, 25,5, 2019, pp. 757-778.
- Shaw, Edward Stone: "Financial deepening in economic development.", **The
Journal of Finance**, 1973, 29, pp.1345-1348
- Sinclair, M. Thea: "Tourism and economic development: A survey.", **The
journal of development studies**, 34,5, 1998, pp. 1-51.
- Singelmann, Joachim: **From agriculture to services: The transformation of
industrial employment**, Sage Publications, 1978.
- Singer, Hans: "The Distribution of Gains between Investing and
borrowing countries.", **The strategy of international
development**, 1975, pp. 473-485.

- Singh, Ajit: "Financial liberalisation, stockmarkets and economic development.", **The Economic Journal**, 107, 1997, pp. 771-782.
- Smith, Adam: **The Wealth of Nations: An inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations**, Harriman House Limited, 2010.
- Solow, Robert M.: "Technical progress and productivity change", **Review of economics and statistics**, 34, 1957, pp. 312-320.
- Stiglitz, Joseph E.: "Capital market liberalization, economic growth, and instability.", **World development**, 28, 6, 2000, pp. 1075-1086.
- Şengönül, Ahmet,
Metin Altıok,
Rana Gürbüz: "Finansal serbestleşme sürecinde Türkiye’de kısa vadeli sermaye akımlarının makroekonomik etkileri.", **İktisat İşletme ve Finans**, 22, 2007, pp. 26-48.
- Taban, Sami: **İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller**, 4. Basım, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Taban, Sami,
Muhsin Kar: "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi (1969-2001)", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006.

- Tang, Chor Foon,
Eu Chye Tan: "Does tourism effectively stimulate Malaysia's economic growth?.", **Tourism management**, 46, 2015, pp. 158-163.
- Tang, Sumei,
Antony Selvanathan,
Saroja Selvanathan: "The relationship between foreign direct investment and tourism: empirical evidence from China.", **Tourism economics**, 13,1, 2007, pp. 25-39.
- Tari, Recep: **Ekonometri**, 11. Baskı, Kocaeli, Umuttepe Yayınları, 2015.
- Taylor, Lance: **Structuralist macroeconomics: Applicable models for the third world**, Basic Books, 1983.
- Thirlwall, Anthony Philip: **Growth and development: with special reference to developing economies**, Lynne Rienner Publishers, 2006.
- Todaro, Michael P.,
Stephen C. Smith: **"Economic Development 11"**, Addison-Wesley, Pearson, 2011.
- Tyler, G. William: "Labour Absorption with Import-Substituting Industrialization: An Examination of Elasticities of Substitution in the Brazilian Manufacturing Sector", **Oxford Economic Papers New Series**, 26, 1, pp. 93-103, 2008.
- UNCTAD: "World Investment Report 1996: Investment, Trade and International Policy Arrangements.", **Foreign Trade Review**, 31,3, 1996, pp. 85-109.

- UNCTAD: **Admission. Establishment**, New York and Geneva, United Nations publication, 2002.
- UNCTAD: **FDI in Tourism: The Development Dimension**, New York and Geneva: United Nations, 2007.
- UNCTAD: **Trade and Development Report, United Nations Publications**, New York and Geneva, 2015.
- UNCTAD: **Key Statistics and Trends in International Trade 2018**, United Nations Publications, 2019.
- Ülgen, Hayri: **İşletmelerde stratejik yönetim**, Beta Yayıncılık, 2013.
- Ülgener, Sabri: **Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme**, Der Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 1991.
- Ünsal, Erdal: **Uluslararası iktisat: teori, politika ve açık ekonomi makro iktisadı**, İmaj Yayıncılık, 2005.
- Ünsal, Erdal: **İktisadi Büyüme**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2007.
- Van Wijnbergen, Sweder: "Credit policy, inflation and growth in a financially repressed economy.", **Journal of Development Economics**, 13, 2, 1983, pp. 45-65.
- Varian, Hal: **Microeconomic analysis**, Norton Publishing, 1992.
- Veblen, Thorstein: "The socialist economics of Karl Marx and his followers", **The Quarterly Journal of Economics**, 20.4, 1906, pp. 575-595.

- Vernon, Raymond: "International Investment and International Trade in the Product Cycle", **Quarterly Journal of Economics**, 1966, pp. 190-207.
- Wade, Robert: "The coming fight over capital flows.", **Foreign Policy**, 1998, pp. 41-54.
- Walter, Andrew: "Financial liberalization and prudential regulation in East Asia: still perverse?", **Nanyang Technological University Working Paper**, 2002.
- Abiad, Abdul,
Nienke Oomes,
Kenichi Ueda: "The quality effect: Does financial liberalization improve the allocation of capital?.", **Journal of Development Economics**, 87, 2, 2008, pp. 270-282.
- Wood, Anthony: "Financial development and economic growth in Barbados: Causal evidence.", **Savings and Development**, 1993, pp. 379-390.
- World Bank: **Global Financial Development Report 2017/2018**, Bankers Without Borders. World Bank, 2018.
- Xu, Zhenhui: "Financial development, investment, and economic growth.", **Economic inquiry**, 38,2, 2000, pp. 331-344.
- Xue, Jin: "Arguments for and against economic growth.", **Crisis System**, 2016, pp. 69-88.
- Yavan, Nuri Yazar: Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımların Lokasyon Seçimi Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma., İktisadi Araştırmalar Vakfı, 2006.

- Yeldan, Erinç: **Küreselleşme, Kim İçin?**, Yordam Kitap, 2010.
- Yeyati, Eduardo,
Sergio Schmukler,
Neeltje Van Horen: **Crises, capital controls, and financial integration**, The World Bank, 2008.
- Yılmaz, Kamil: **Türkiye için doğrudan yabancı yatırım stratejisine doğru**, YASED, 2006.
- Yılmaz, Şiir: **Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1992,
- Yılmaz, Mine: “Doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir deneme.”, **Celal Bayar Üniversitesi SBE, Sosyal Bilimler Dergisi**, 8,1, 2010, pp. 241-260.
- Yılmaz, Tomris: **Gelişmekte olan ülkelerde dış ticaret hadleri ile ödemeler dengesi ilişkisi.**, Marmara Üniversitesi, 1985.
- Yule, G. Udny: "Why do we sometimes get nonsense-correlations between Time-Series study in sampling and the nature of time-series.", **Journal of the royal statistical society**, 89, 1, 1926, pp. 1-63.
- Yülek, Murat A.: “İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler Ve Kamu Politikaları Üzerine”, **Hazine Dergisi**, 6, 1997.

- Zadeh, Hossein Ahmad, "Financial market development, FDI and economic growth in Iran.", **Journal of Basic and Applied Scientific Research**, 2,1, 2012, pp. 228-230.
- Yaser Madani:
- Zavolokina, Liudmila, "The FinTech phenomenon: antecedents of financial innovation perceived by the popular press.", **Financial Innovation**, 2, 1, 2016, pp. 1-16.
- Mateusz Dolata,
- Gerhard Schwabe:
- Zhang, Jie, "Comparative advantage: explaining tourism flows.", **Annals of tourism research**, 34, 1, 2007, pp. 223-243.
- Camilla Jensen:
- Zhao, Laixun: "The impact of foreign direct investment on wages and employment.", **Oxford economic papers**, 50, 2, 1998, pp. 284-301.
- Zhao, Rui: "Technology and economic growth: From Robert Solow to Paul Romer.", **Human Behavior and Emerging Technologies**, 1,1, 2019, pp. 62-65.

ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR

- FDImarkets "The view of FDI", (Çevrimiçi) <https://www.fdimarkets.com/> , (Erişim Tarihi: 02 Şubat 2020)
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001–2005), Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, <http://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2018/11>

/08_HizmetTicaretininSerbeslestirilmesi.pdf

Erişim: 25.08.2019

World Bank

“Service exports”, 2019(3), çevrimiçi:
<https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.NFS.V.CD> (Erişim Tarihi 14.09.2020)

World Bank:

“Merchandise Exports”, çevrimiçi:
<https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.MR.CH.CD.WT> (Erişim Tarihi: 14.09.2020)

World Bank:

“New country classifications by income level: 2019-2020”, çevrimiçi:
<http://blogs.worldbank.org/opendata/new-country-classifications-income-level-2019-2020> (Erişim Tarihi: 11.09.2020)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı : Orkhan ALİLİ

Eğitim Bilgileri

Doktora: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşl. A.B.D., 2017-2021.

Yüksek Lisans: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşl. A.B.D., 2015-2017.

Lisans: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, 2009-2014.

Çalışma Bilgileri

Araştırma Uzmanı : Azerbaycan Turizm Ofisi: İstatistik ve Araştırma Bölümü, 2021-Halen.